

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І ФІЛОСОФІЇ

Г. М. Голиш

**Історія історичної науки
від найдавніших часів
до кінця ХІХ століття**

**підручник для студентів ВНЗ
зі спеціальності «Історія»**

Черкаси
Вертикаль
2015

УДК 930.1(100)(075.8)
ББК 63.1(0)я73-1
Г 60

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 12 лютого 2015 р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт
доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. А. Удод
доктор історичних наук, професор О. Г. Перезрест

Голиш Г. М.

Г 60 Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця XIX століття : підручник для студентів ВНЗ зі спеціальності «Історія» / Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2015. – 256 с. : портр.

ISBN 978-966-2256-

У запропонованому навчальному виданні на основі авторської програми викладено історію історичного пізнання від його першоджерел до кінця XIX ст. Стисло проаналізовано творчий доробок найпомітніших суб'єктів історієписання зарубіжних країн, з'ясовано специфічні особливості різних історіографічних етапів, напрямів та шкіл. Підручник адресовано студентам вищих навчальних закладів зі спеціальності «Історія», а також викладачам та всім, кого цікавлять проблеми наукознавства.

УДК 930.1(100)(075.8)
ББК 63.1(0)я73-1

ISBN 978-966-2256-

© Г. М. Голиш, 2015

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1. Зародження історичної свідомості та уявлень. Становлення історичних знань у країнах Стародавнього Сходу	14
1. Архаїчна міфологія та епос і їх роль у формуванні історичної думки	14
2. Зародження історичних знань	21
3. Становлення історичної науки в Китаї	27
Тема 2. Основні етапи розвитку й досягнення античної історіографії	31
1. Соціально-економічні, політичні та філософсько- теоретичні передумови виникнення історичної науки ...	31
2. Генеза історичної науки та загальні риси античної історіографії	39
3. Найяскравіші представники старогрецької історичної думки	43
4. Надбання римської історіографії	56
Тема 3. Середньовічна історіографія Європи V – XIV ст. ...	65
1. Соціокультурні умови розвитку історичної думки. Християнська теологія історії	65
2. Основні риси середньовічних історичних знань	75
3. Етапи розвитку й досягнення середньовічної історіографії	78
4. Історична думка східних слов'ян	88
Тема 4. Гуманістично-ренесансна історіографія	95
1. Історичні джерела та особливості світогляду гуманістів ...	95
2. Особливості гуманістичної історіографії	101
3. Ерудитська критична та політико-риторична школи	104
4. «Нова політична школа»	110
5. Гуманістична історіографія Франції, Англії, Німеччини	116
Тема 5. Розвиток історичної думки у XVII – поч. XVIII ст.	120
1. Суспільні умови та філософські засади розвитку історичної науки	120
2. Найважливіші досягнення ранньораціоналістичної історіографії доби Бароко	126

3. Традиційно-провіденціалістські течії в історіографії. «Ерудити»	138
Тема 6. Надбання історіографії доби Просвітництва	142
1. Історичні умови виникнення та особливості світогляду Просвітництва	142
2. Характерні особливості просвітницької історіографії	145
3. Найяскравіші представники французької історіографії доби Просвітництва	150
4. Розвиток просвітницької історичної науки в Англії, Німеччині та Росії	160
Тема 7. Історична наука наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	171
1. Умови розвитку та філософське підґрунтя історичної науки	171
2. «Наука століття». Романтизм у історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст.	174
3. Історичні концепції розвитку німецької класичної школи	178
4. Французька історична школа доби Реставрації	184
5. Російська історична думка у дореформенний період	187
Тема 8. Особливості розвитку історієписання в другій половині XIX століття	194
1. Соціально-політичні, науково-теоретичні й організаційні умови розвитку історичної думки	194
2. Позитивізм: методологія і напрямки історичних досліджень	199
3. Німецька історична школа	207
4. Марксистська історіографія	210
5. Російська історична наука пореформенного періоду	215
Використана та рекомендована література	220
<i>Історіографічні пам'ятки</i>	220
<i>Наукова література</i>	223
Короткий термінологічний словник	229
Завдання для тестової перевірки рівня знань	234
Предметний покажчик	244
Іменний покажчик	247
Географічний покажчик	253
Умовні скорочення	255

ВСТУП

*Треба багато вчитися, щоб збагнути,
що мало знаєш.*

Мішель Монтень

*Минуле завжди краще від теперішнього.
Полюбій*

*У майбутнє ми входимо,
оглядаючися на минуле.*

Поль Валері

В системі спеціальних історичних дисциплін чільне місце належить історії історичної науки. **Ця спеціальна наукознавча галузь займається реконструкцією процесу пізнання історичного минулого людського суспільства.** Вона вивчає формування та нагромадження знань про минулину; тривалість, дискретність і просторово-регіональну конфігурацію науково-історичного процесу; інституціонально-організаційні форми історико-наукової діяльності; формальну дисциплінарну та неформальну структуру науки; соціокультурні та інтелектуальні умови, чинники та середовища функціонування наукової історії; історію теорії, методології та методики історичних досліджень; творчий спадок істориків тощо.

Історія історичної науки є самостійною науковою дисципліною, що має свій об'єкт, предмет, завдання, джерела, власні методи дослідження.

Об'єктом історії історичної науки є процес пізнання історичного минулого.

Предмет цієї науки становлять закономірності генези й розвитку наукових історичних знань та їхнє функціонування в системі соціально-пізнавальної інформації. Отже, історія історичної науки вивчає не процес історичного розвитку як такий, а історичну думку, що його пізнає, історичні знання в їхній динаміці, історичну науку як загалом, так і в окремих країнах.

Серед завдань історії історичної науки слід виділити такі:

- 1) *реконструкція генези пізнання історичного минулого;*
- 2) *характеристика основних етапів розвитку історичної науки;*
- 3) *аналіз надбань різних наукових шкіл та напрямів у тісному взаємозв'язку із історичними умовами та панівними дослідницько-теоретичними закономірностями епохи;*
- 4) *відстеження питань розширення й зміни тематики наукового пошуку;*
- 5) *з'ясування ролі історичних знань на певних етапах суспільного розвитку.*

Дослідницька практика дозволила виробити чіткий алгоритм історіографічного дослідження. Виділимо його найголовніші компоненти.

По-перше – аналіз цивілізаційних умов розвитку історичної науки на різних етапах розвитку людства.

По-друге – характеристика організаційних чинників розвитку історичного пізнання: система історичної освіти, мережа наукових установ і громадських осередків, умови використання джерел, можливості публікацій історичних праць.

По-третє – дослідження генези методології історичної науки, її філософсько-теоретичних засад, історіософських трансформацій.

По-четверте – аналіз кола і характеру джерел, залучених істориками, конкретних методик їх дослідження.

По-п'яте – вивчення перипетій формування проблематики історичного дослідження. Адже без цього неможливо збагнути особливості історичної науки в плані актуальності тих чи інших проблем на різних етапах її розвитку.

По-шосте – усебічний аналіз творчого доробку суб'єктів історієписання.

Історія історичної науки у глобальному масштабі традиційно ділиться на декілька великих періодів, які характеризують стан історичної думки на визначених ступенях людської цивілізації. Зокрема, це:

- 1) часи ранніх цивілізацій, зародження історичних знань;
- 2) доба античності, генеза історії як науки;
- 3) період Середньовіччя, панування теології в історії;
- 4) Ренесансна доба, початок детеологізації історіософії;
- 5) нова історія, утвердження світського наукового знання про минуле;
- 6) сучасна історіографія.

Ці великі періоди діляться своєю чергою на окремі етапи у відповідності з перебігом розвитку історичної думки, панування тих чи інших історіософських напрямів.

Історія історичної науки як спеціальна історична дисципліна має свою **джерельну базу**. На перше місце слід поставити власне історіографічні джерела: конкретно-історичні та історіософські праці науковців різних епох. Це можуть бути дослідження найрізноманітніших жанрів: архаїчні записи, історичний наратив, монографії, хроніки, літописи, персоналії, наукові статті тощо.

Чільне місце в джерельному масиві історії історичної науки належить документальним матеріалам, як архівним, так і оприлюдненим, загального та особового походження. Зокрема, це документація наукових структур, історичних товариств та об'єднань, редакцій наукових часописів та видавництва тощо. Звернення до актових джерел дозволяє відстежити вплив владних структур на процес історієписання. У пригоді стануть і наративні джерела: серед них – щоденники, спогади, епістолярій найпомітніших суб'єктів історичної творчості тощо.

Процес розвитку історіографічної думки як загалом, так і основних її розділів неможливо зрозуміти без звернення до праць провідних філософів історії, наприклад, Арістотеля, Платона, Августина Блаженного, Фоми Аквінського, Гобса, Віко, Вольтера, Гегеля та ін. Саме вони створили глобальні концепції історичного розвитку, що в різні часи були пануючими.

Пріоритетні історико-філософські моделі суттєво впливали на розвиток історичної науки. Скажімо, натурфілософія і

циклізм античної доби, августицизм і томізм Середньовіччя, раціоналізм XVII – XVIII ст., романтизм першої половини XIX ст., позитивізм та марксизм другої половини позаминулого століття по-різному визначали історіософію, пріоритетні напрями наукового пошуку, коло найважливіших проблем, інтерпретацію джерел. Особливістю сучасного етапу є відхід від марксистської п'ятичленної формаційної схеми й утвердження цивілізаційної концепції Арнольда Тойнбі, структуралізму Клода Леві-Стросса й екзистенційного бачення історичного процесу в побудовах Карла Ясперса.

Використовуючи новітні **методологічні підходи** (наприклад, цивілізаційні, синергетичні, полідисциплінарні), дослідники з історії історичної науки застосовують і оптимальний методичний інструментарій. Поряд із традиційними **методами** (описовими, аналітичними, ретроспективними, індуктивними, дедуктивними та ін.) вони послуговуються компаративістськими, квантитативними, інформаційними, історико-біографічними, просопографічними та ін. В опрацюванні неідентифікованої ретролітератури часом використовується метод контент-аналізу.

Залишаючися самодостатньою науковою дисципліною, історія історичної науки тісно пов'язана із цілим циклом наук, насамперед з історією, філософією, джерелознавством, лінгвістикою, а також з палеографією, археографією, археологією та ін.

Історія історичної науки знайшла своє певне висвітлення як у радянській та зарубіжній, так і у вітчизняній **науковій літературі**. Реконструкцію філософсько-теоретичних засад історичного знання різних періодів історії людства забезпечують вчені-філософи. Зокрема, О. Лосев досліджує особливості античної філософії історії¹, В. Соколов зосереджується на парадигмах філософії доби середньовіччя та Відродження², а

¹ Лосев А. Ф. Античная философия истории / А. Ф. Лосев. – М. : Наука, 1977. – 105 с.

² Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII вв. / В. В. Соколов. – М. : Высш. шк, 1984. – 448 с. ; Соколов В. В. Средневековая философия / В. В. Соколов. – М. : Высш. шк, 1979. – 448 с.

І. Нарський – раннього раціоналізму та Просвітництва³. Огляд найголовніших систем філософії історії здійснює М. Стасюлевич⁴. В узагальнюючому контексті проблеми філософії історії викладаються у об'ємному виданні І. Бойченка⁵.

Велика група дослідників присвятила свої наукові студії оглядовому вивченню загальних тенденцій перебігу світових історіографічних процесів чи їх окремих аспектів від давнини до сьогодення. Зокрема, глибиною аналізу відзначається дослідження класика італійської історіографії Б. Кроче «Теорія та історія історіографії»⁶. Розвиток історичного пізнання від його першоджерел до кінця XVIII ст. усебічно висвітлює Л. Шапіро⁷. Перебігу вивчення з позицій циклічної теорії перипетій історії світової цивілізації присвячує свої наукові студії Ю. Павленко⁸. У дослідженні історіософських проблем світової історичної науки досить вагомо заявив себе своїми працями український вчений Л. Зашкільняк, який, зокрема, досліджує трансформації методології історичного пізнання з плином віків⁹. Заслуговує на увагу й праця Е. Трельча, в якій ідеться про реалізацію принципу історизму у вивченні минулого людства¹⁰.

Чимало наукових праць присвячено окремим історіографічним напрямам і сегментам, а також основоположним етапам розвитку історичного пізнання. Так, непрості проблеми генези історичної думки від давнини досліджує А. Немировський¹¹,

³ Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века / И. С. Нарский. – М. : Высш. шк., 1974. – 379 с. ; Нарский И. С. Западноевропейская философия XVIII века / И. С. Нарский. – М. : Высш. шк, 1973. – 304 с.

⁴ Стасюлевич М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории / М. Стасюлевич. – СПб. : Типография Ф. С. Сущинского, 1866. – 532 с.

⁵ Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / І. В. Бойченко. – К. : Знання, 2000. – 723 с.

⁶ Кроче Б. Теория и история историографии : пер. с ит. / Б. Кроче. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 192 с.

⁷ Шапиро А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций / А. Л. Шапиро. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1982. – 241 с.

⁸ Павленко Ю. Історія світової цивілізації : навч. посіб. / Ю. Павленко. – К. : Либідь, 1996. – 358 с.

⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 226 с.

¹⁰ Трельч Э. Историзм и его проблемы / Э. Трельч. – М. : Юрист, 1994. – 719 с.

¹¹ Немировский А. И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1986. – 351 с.

особливості історичного мислення на Близькому Сході в середині першого тисячоліття до н. е. характеризує Й. Вейнберг¹². Історіографічну цінність Старого Заповіту на базі глибокого аналізу першоджерела обґрунтовує І. Шифман¹³.

В. Кузіцин присвячує свої наукові студії осягненню різних етапів історіографії античності¹⁴. Історія зарубіжної медієвістики знайшла своє вичерпне висвітлення на сторінках об'ємної праці Є. Космінського¹⁵, його справу успішно продовжила Є. Гутнова¹⁶. Специфіку середньовічного історичного знання Західної Європи вивчав також О. Вайнштейн¹⁷.

Низка праць присвячена ренесансно-гуманістичній історіографії. До цієї проблеми, наприклад, зверталися М. Гуковський¹⁸, О. Ігнатенко¹⁹, О. Хоментовська²⁰ та ін.

Попри певну методологічну заангажованість значну гносеологічну цінність мають комплексні праці з проблем історіографії періоду нової історії за редакцією І. Галкіна²¹, а також І. Дементьєва²². Обидва авторських колективи послуговувалися проблемно-регіональними підходами до компонування матеріалу. Історичну думку англійського просвітництва глибоко проаналізував М. Барг²³.

¹² Вейнберг Й. П. Рождение истории: Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н.э. / И. П. Вейнберг. – М. : Наука, 1993. – 483 с.

¹³ Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир / И. Ш. Шифман. – М. : Наука, 1987. – 140 с.

¹⁴ Историография античной истории : учеб. пособие / под. ред. В. И. Кузицина. – М. : Высшая шк., 1980. – 415 с.

¹⁵ Косминский Е. А. Историография истории средних веков / Е. А. Косминский. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1963. – 430 с.

¹⁶ Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. – М. : Высш. шк, 1985. – 495 с.

¹⁷ Вайнштейн О. Л. Западноевропейская средневековая историография / О. Л. Вайнштейн. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 250 с.

¹⁸ Гуковский М. А. Итальянское Возрождение : в 2 т. / М. А. Гуковский. – Т. 1. – Л., 1947. – 340 с. ; Т. 2. – Л., 1961. – 256 с.

¹⁹ Ігнатенко А. А. Ібн-Халдун / А. А. Ігнатенко. – М. : Мисль, 1980. – 160 с.

²⁰ Хоментовская А. И. Лоренцо Валла – великий итальянец / А. И. Хоментовская. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 145 с.

²¹ Историография нового времени стран Европы и Америки / отв. ред. И. С. Галкин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1967. – 669 с.

²² Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под. ред. И. П. Дементьева. – М. : Высшая школа, 1990. – 512 с. : ил.

²³ Барг М. А. Историческая мысль английского Просвещения / М. А. Барг // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Г. Болингброк. – М., 1978. – С. 274–315.

Значну зацікавленість дослідників привернули багато в чому знакові історіографічні процеси XIX ст. Так, Б. Реїзов вивчав надбання романтичної історіографії Франції²⁴, а Л. Таран досліджувала особливості розвитку французької та російської історичної науки²⁵. Творчий доробок французьких істориків того часу схарактеризував В. Далін²⁶.

Об'єктом доволі детального розгляду стала історія російської історичної думки. Цьому тематичному напрямку присвячено як комплексні колективні дослідження²⁷, так і окремі праці радянських вчених, наприклад Л. Черепніна²⁷, М. Нечкіної²⁹ та ін.

Значну інформативну цінність мають і видання, що містять життєписи найвизначніших суб'єктів історієписання. Серед книг такого штибу своєю ґрунтовністю виділяється 2-томник «Історики й історія»³⁰.

Підсумовуючи стислий історіографічний огляд, що аж ніяк не претендує на вичерпність, варто зазначити, що проблеми історії історичної науки вивчені недостатньо, адже очевидними є суттєві лакуни в цій ґносеологічній царині. Вказане вмотивовує необхідність активізації й диверсифікації зусиль вітчизняних та зарубіжних вчених задля повнішої реконструкції глобальних та регіональних історіографічних процесів. Поряд з цим нагальною уявляється потреба у виданні нової навчальної літератури з цієї важливої галузі знань.

²⁴ Реїзов Б. Г. Французская романтическая историография / Б. Г. Реїзов. – Л. : Изд-во Ленинградского гос ун-та, 1956. – 536 с.

²⁵ Таран Л. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.) / Л. Таран. – К. : Вища школа. 1991. – 103 с.

²⁶ Далін В. М. Историки Франции XIX–XX веков : монография / В. М. Далін. – М. : Наука, 1981. – 327 с.

²⁷ Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 1. – М. : АН СССР, 1955. – 692 с. ; Историография истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции : – 2-е изд., испр. и доп. / под. ред. В. Е. Иллерицкого, И. А. Кудрявцева. – М. : Высш. шк., 1971. – 458 с.

²⁸ Черепнин Л. В. Русская историография до XIX в. : учеб. пособие / Л. В. Черепнин. – М. : Госполитиздат, 1957. – 307 с.

²⁹ Нечкина М. В. О. Ключевский / М. В. Нечкина. – М. : Наука, 1974. – 661 с.

³⁰ Историки и история. Жизнь. Судьба. Творчество / авт. проекта Е. Б. Черняк, Б. А. Тормасов : в 2-х т. – М. : Острожье, 1997–1998. – Т. 1–2.

Історія історичної науки визначена як одна із базових навчальних дисциплін у підготовці бакалаврів з історії. Опанування цим важливим курсом, зокрема вивчення наукового доробку найвизначніших вчених-істориків минулих епох забезпечує усвідомлення студентами великої складності перипетій історичного пізнання, формує в них відповідні теоретичні знання, функціональну готовність до історіографічного аналізу, а також навички пошуково-дослідницької роботи.

З метою поліпшення навчально-методичного забезпечення університетського курсу «Історія історичної науки» й підготовлено цей підручник. Його укладено у відповідність із авторською навчальною програмою та на основі 15-річного досвіду викладання вказаної дисципліни студентам-історикам Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Емпіричний та окремих аналітичний матеріал почерпнуто як із першоджерел (творів суб'єктів історієписання), так і наявної наукової літератури з історії історичної науки, найголовніші з них відображає відповідний бібліографічний список.

Структурно запропонована навчальна книга складається зі вступу, основної частини та довідково-інформаційних матеріалів. Основна частина структурується на 8 тем-розділів, які своєю чергою складаються з 33-х підрозділів. Окрім загальнотеоретичних питань у цьому навчальному виданні подано загальний нарис світового історіографічного процесу від його першоджерел до кінця XIX ст. При цьому у відборі матеріалу автор виходив із показника пріоритетності глобальних історіографічних явищ лише в зарубіжних (переважно європейських) країнах³¹. Компонування контенту здійснено за проблемно-хронологічним принципом, а матеріал кожної теми підсумовується стислими висновками. Основні дефініції, визначення, імена істориків, назви раритетних

³¹ Історія історичної науки України є предметом вивчення вітчизняної історіографії.

праць, які варто запам'ятати, виділено в тексті напівжирним шрифтом або курсивом. Заголовки найвагоміших історичних та історіософських праць продубльовано у автентичному варіанті (мовою оригіналу). Наприкінці кожної теми подаються запитання й завдання для самоперевірки фактичного рівня здобутих знань. Пропонується також і набір чотирирівневих тестів для підсумкового контролю.

З метою кращого опанування основних понять і дефініцій у підручнику вміщено короткий термінологічний словник. Для зручності орієнтування в змісті підручника подано предметний, іменний та географічний покажчики. Ілюстративний ряд видання представлено портретами найголовніших репрезентантів історієписання та зображеннями окремих історіографічних пам'яток.

Підручник адресовано студентам денної та заочної форми навчання спеціальності «історія», що здобувають фах за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр». Він також може стати в пригоді викладачам, учням, а також всім, хто цікавиться історією історичного пізнання.

ТЕМА 1

ЗАРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА УЯВЛЕНЬ. СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ЗНАНЬ У КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Ми захоплюємося старовиною, але живемо сучасністю.

Мішель Монтень

Я не знаю іншого способу судити про майбутнє, окрім лише як по минулому.

Полібій

1. Архаїчна міфологія та епос і їх роль у формуванні історичної думки

Історіографія або створення письмових творів з історії властиве далеко не всім етапам розвитку людства. До появи писемності, звичайно, не існувало й писаної історії. Тоді як вік людства нараховує кілька мільйонів років, перші відомі нам пам'ятки писемності, що відображали події минулого, виникли в Месопотамії та Стародавньому Єгипті близько 5 тисяч років тому. Проте історична свідомість та певні історичні уявлення людей, вірогідно, почали формуватися вже з появою *Homo sapiens*.

На стадії первісного суспільства з рівнем доісторичних форм розвитку виробниче й соціокультурне життя було рутинним і малорухомим, перехід від одного стану до іншого був ледь помітним, тому уявлення людей будувались на незмінних і беззаперечних традиціях. Примітивність мислення первісної людини не могла одначе повністю зліквідувати її прагнення хоча б у деякій мірі пізнати минуле і пов'язати його із сучасним. Зрозуміло, на тих ранніх стадіях розвитку людства історичне мислення не виходило за рамки простого опису окремих фактів.

В якій же формі при відсутності писемності фіксувалися тоді події минулого? Зрозуміло, лишень засобами усної народної творчості, яка відображала прагнення пралюдей пояснити природне середовище й збагнути своє місце в ньому. Це був стихійний, міфологічний рівень розвитку історичної свідомості. Стихійність характеризується нечіткими правилами опису подій, розмитою хронологією, відсутністю критеріїв розрізнення дійсного й вигаданого, установок на фіксацію послідовності, зв'язку й детермінованості подій і ситуацій, що мали місце в минулому тощо. Як продукт систематичного мислення й відображення уявлень людського колективу про самого себе, про окремі суб'єктивно-значимі події здебільшого в художньо-узагальнюючій, фантастичній формі відображалися й окремі реальні історичні факти.

Першочергового значення у формуванні історичних уявлень поряд з *епосом* набрали чисельні *міфи*. Архаїчну міфологію та архаїчний епос ми з повним правом можемо назвати предтечею історичної науки. Міфи стали однією із найдавніших форм відображення людиною навколишньої дійсності.

Міф (походить від грец. «розповідь») – *це спосіб усвідомлення природних і суспільних явищ, що полягає в одухотворенні й персоніфікації природних сил, наділення їх людськими властивостями, це уявлення про природу і суспільство як наслідок діяльності фантастичних істот*. Розкриваючи сутність міфології як однієї із головних форм суспільної свідомості первісного суспільства, відомий історик І. М. Дьяконов визначив значення міфології в доісторичний час таким чином: «Міфотворчість – це важливе явище в культурному відношенні людства, явище, що панувало над його духовним життям протягом десятків і сотень тисяч років»¹.

Людське пізнання розвивалось із незнання, і чим вужчою була сфера пізнаного, тим більше місця залишалось для

¹ Дьяконов И. М. Предисловие / И. М. Дьяконов // Мифология древнего мира. – М : Наука, 1977. – С. 36.

фантастичних пояснень. Тим не менш на початковій стадії розвитку людства міф залишався по суті єдиним способом усвідомлення дійсності, методом передачі досвіду від покоління до покоління. Тут простежуються початки спроб раціонального пояснення дійсності, хоча міфи здебільшого відображали ймовірно бажані моделі життя. М. І. Стеблін-Каменський визначав міфологію як творчість, за якої фантазія приймається за реальність².

Важливою рисою архаїчної свідомості, що виявлялася в міфології, став *синкретизм*. Саме поняття походить від грецького слова «синкретос» («з'єднання») і означає *нерозчленованість, злитність, характерні для початкового, нерозвинутого етапу будь-якого явища, в тому числі й форми знання*.

Для міфологічно-синкретичного мислення притаманні антропоморфні підходи до тлумачення подій і явищ буття. **Антропоморфізм** (від грец. – «антропос» – людина і «морфо» – форма) – *наділення об'єктів природи, небесних світил і планет, а також вигаданих міфічних істот людською зовнішністю та якостями*.

Вказаний тип мислення характеризується певною дифузністю, яка виявляється в логічній нерозділеності суб'єкта й об'єкта, матеріального та ідеального, предмету й слова, природи і суспільства. Таке мислення є предметно-чуттєвим, образним, характеризується слабким розвитком абстрактних понять. Людина міфологічного мислення відчуває причинно-наслідковий зв'язок, але сприймає причину й наслідок не як закономірні явища, а як особистісні сили, наділені тим чи іншим ступенем свідомості й волі. Міфологічне мислення – асоціативне у своїй природі.

Міфи, як втілення синкретизму й антропоморфних підходів стали віддаленими попередниками як природознавства, так і суспільних знань, зокрема історичних. У міфах не було розчленування не тільки між природою і світом, але й

² Стеблін-Каменський М. І. Миф / М. И. Стеблін-Каменский. – Л. : Література, 1976. – С. 58.

мистецтвом, релігією тощо. Першопричини природних і суспільних явищ трактуються в міфах як результат діяльності творців-деміургів.

Великим досягненням світової культури стали, зокрема, шумеро-аккадські й вавилонські міфи та сказання, які поряд зі фантастичним певною мірою віддзеркалили й історичні уявлення тамтешніх мешканців. Одними із найбільш популярних у Стародавній Месопотамії були легенди про героїчні подвиги Гільгамеша – напівлегендарного царя Урука. Найповнішою вважається асирійська редакція поеми про Гільгамеша, написана на аккадській мові в VII ст. до н. е. для Ніневійської бібліотеки царя Ашшурбаніпала. Вся поема складається із чотирьох частин: перша містить розповідь про жорстоке управління Гільгамеша в Уруці, його дружбу з іншим героєм – Енкіду; друга присвячена опису подвигів обох героїв; третя розповідає про мандрівку Гільгамеша в пошуках безсмертя, а четверта подає бесіду Гільгамеша з тінню померлого Енкіду.

*Глиняна табличка з фрагментом
«Епосу про Гільгамеша».
Британський музей*

Складовою частиною сказань про Гільгамеша є й міф про всесвітній потоп. Вірогідно, тут відображена одвічна боротьба шумерів із розливами Тігру і Єфрату, які затоплювали низини Дворіччя, викликаючи великі руйнації і поряд з цим забезпечуючи тодішнім землеробам щедрі врожаї.

У міфах та епосі стародавньої Месопотамії простежуються роздуми про вічне життя (поема про Адама), звучать песимістичні мотиви обме-

женості сил і можливостей людини (поема про Етану). А шумерська поема «Про золотий вік» відображає мотиви ідеалізації минувшини, коли начебто існували комфортні умови для життя людини.

Доволі поширеним у Дворіччі був міф про смерть і воскресіння бога природи Таммуза, якого повертає до життя його подруга, богиня кохання й людяності Іштар. З цим міфом доволі близько перегукуються й давньоєгипетські сказання про бога вмираючої і воскресаючої природи Озіріса. Цей міф у найбільш повній формі збережений у книзі Плутарха «Про Ізиду і Озіріса». В «Текстах пірамід» Давнього царства знаходимо короткі міфологічні етюди, де розповідається про те, як Ізіда разом із Нефтідою знаходять убитого злим богом вітрів Сетом Озіріса і з допомогою інших богів воскрешають його. У міфі про спір Сета з Гором йдеться про те, як син Озіріса та Ізіди Гор помстився за батька, убивши Сета, при цьому в давньому міфі проводиться ідея боговстановленості царської влади.

Особливий інтерес викликають пам'ятки шумерського епосу, які зберегли відгомін реальних подій і фактів. Зокрема, поема про Енмеркара відображає історію відносин міст-держав Урук і Аратта, а з поеми «Гільгамеш і Акка» можна почерпнути відомості про особливості пануючого тоді ладу військової демократії.

Вавилонський епічний твір «Енума еліш» побудований на апологетиці влади єдиного верховного царя, адже він з'явився якраз в період формування Вавилонської централізованої держави. Тут возвеличується місцевий бог Мардук як верховний творець і правитель Всесвіту.

У стародавніх міфах і культах віднаходимо архаїчні уявлення про походження всесвіту і людського суспільства. Скажімо, у вавилонській редакції поеми «Про створення світу» подається первісна версія світотворення. Бог Мардук, як начало порядку, світла й добра перемагає темні сили хаосу – чудовисько Тіамат і створює із його тіла Всесвіт. Бог-творець

розподілив на небі сузір'я, встановив їх рух і, нарешті, створив людину, покликання якої – «турбота про богів». Цей міф був повністю запозичений асирійцями, його мотиви також простежуються в Біблії та античній літературі.

Про світобачення тодішніх членів суспільства можна судити із релігійних культур країн Сходу. Давні перси створили власну релігійну систему, що спочатку виступала у формі усних легенд і переказів, а в першому ст. до н. е. була викладена у найбільшому літературно-міфологічному творі – збірці текстів під загальною назвою «Авеста». Цей твір приписується пророку Заратустрі (елліни називали його Зороастром, звідси – зороастризм).

У II тис. до н. е. в стародавній Індії виникає ведична релігія, яка походить від назви комплексу творів арійської релігійно-міфологічної літератури – «Веди». Цей твір складається із чотирьох головних збірників: «Ріг веди» (зібрання гімнів»), «Самаведи» (пояснення порядку виконання гімнів), «Яджур-веди» (опис деталей ведійського ритуалу), «Атхарваведи» (зібрання магічних формул і замовлянь). «Веди» поряд із фантастичними знаннями подають описи господарського й суспільного ладу племен Північно-Західної Індії.

Цікавим об'єктом історіографічного дослідження є й давньоіндійські епічні поеми «Махабхарата» і «Рамаяна». «Махабхарату» приписують легендарному поетові В'яса, вона датується I тис. до н. е. У поемі йдеться про жорстоку і затяжну боротьбу між двома царськими родами – поуравів і пандавів. Складовою частиною цього епосу є багато міфів і сказань.

Щодо «Рамаяни», то вона з'явилася між IV і II ст. до н.е., ймовірно автором поеми був поет Вальмікі. Тут розповідається про війни і подвиги легендарного героя Рами. Ці епічні поеми є справжньою енциклопедією староіндійського життя того часу, важливими пам'ятками художньої творчості.

У давньоіндійському збірнику «Пурани», містяться міфи про створення світу, походження богів, фантастичні розповіді про найдавніших царів. Тут поряд з вимишленими фактами

знаходимо окремі відомості про життя індійців, династичні описи царів архаїчного періоду.

Історичні уявлення староданіх китайців, їх звичаї і обряди відзеркалює «Книга пісень» (Ші-цзін).

Чудовим історичним джерелом є міфи й архаїчний епос античної цивілізації. У грецькій міфології космологія (виникнення світу) органічно поєднується із теологією (походженням богів). Так, у «Теології» Гесіода розповідається про те, що поряд з виникненням аморфного хаосу з'явилась Гея – уособлення землі, а всередині Геї утворюється породження первісного мороку – Тартар. Разом з ними з'являється Ерос, що поділяє стихії на чоловічу й жіночу. В результаті їх з'єднання в персоніфікованому вигляді з'являється все суще на Землі.

Античні греки та римляни подарували світовій культурі безліч міфів про життя та діяння олімпійських богів. У міфологічній формі греки репрезентували свої уявлення про природу, тодішнє суспільство. Згадаймо насичені історичним матеріалом міфи про аргонавтів, Персефону, Дедала та Ікара і, звичайно ж, про подвиги Геракла.

Широка панорама життя греків у архаїчний період подана у всевітньо відомих поемах Гомера «Іліада» та «Одісея». Відмітаючи фантастичне, надумане, вдумливий дослідник черпає з цих чудових епічних творів не тільки відомості про Троянську війну, але й унікальні дані про уклад життя та звичаї давніх греків.

Через свою епоху міфотворчості пройшли й східні слов'яни, зокрема на етапі язичницької релігії. Культ язичницьких богів дає уявлення про ступінь розуміння слов'янами оточуючого світу. Даждьбог, Сварог, Велес, Перун, Стрибог – виступають як деміурги, боги-творці і в той же час як родоначальники суспільства.

На зміну архаїчному прийшов героїчний епос. У стародавній Русі він набрав форму билин. Билинні герої Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович та інші наділені

справді богатырською силою, вони успішно борються з темними силами – Солов'єм-розбійником, Ідолищем, Змієм Гориничем. При всій гіперболічності і неправдоподібності сили й могутності епічних богатирів, їхні подвиги символізують дійсну боротьбу народу з іноземними загарбниками. Такі ж тенденції простежуються і в ранньому епосі германських народів.

Епос, як і міфологія прожили довге життя. Багато творів героїчного епосу виникли пізніше, аніж з'явилися історичні твори (пізні билини – молодші перших літописів). І все ж стадіально героїчний епос набагато старший історизму.

Отже, для архаїчних міфів та епосу був характерний синкретизм, глибока віра в реальність фантазії, тісний зв'язок із релігійними культами, відведення людині ролі пішака в руках вищих сил. Без урахування архаїчно-міфологічної свідомості неможливо зрозуміти корені й особливості генези історичної думки. Героїчний епос, що стадіально послідував за архаїчною міфологією багато в чому генетично пов'язаний із нею, став первинним проміжним етапом виникнення історизму.

2. Зародження історичних знань

Перехід від пізньопервісного суспільства до стадії ранніх цивілізацій, виникнення писемності як результату соціокультурної діяльності людських спільнот, що утворили перші держави в Передній Азії та в Єгипті – все це створило необхідні умови для нагромадження історичних знань. Цьому процесу сприяло також виникнення міст як центрів культурного життя (Фіви, Шумер, Вавілон, Ніневія та ін.). Потужними осередками духовності в давнину стали храми численних богів, а їх жерці акумулювали, фіксували й поширювали знання, в тому числі й історичні. У ранніх історичних записях хоча боги й надприродне ще займали значне місце, проте поряд з ними виступають реально діючі люди, насамперед державні правителі. Важливою

рисуо поступового визрівання історичних знань стало утвердження двох архетипів історичного часу: лінійного й циклічного. Історичні знання базувалися на певному розумінні категорії часу і на розповідях про події у письмовій прозаїчній формі.

Утворення та зміцнення ранніх держав, нагальна потреба теоретичного обґрунтування відносин управління й владарювання породило прагнення «увічнити» найважливіші події. За наказом правителів інформація про них подавалася у вигляді текстів, що вибивалися на скелях, кам'яних плитах, стовпах, керамічних табличках, писалися на папірусі чи пергаменті. Початкові історичні знання писемної форми подавалися у вигляді записів, найдавніші з них походять ще з XXVIII – XXV ст. до н. е.

Так, серединою III тис. до н. е. датується запис діянь правителів Месопотамії – *«Стела коршунів»*. На двометровій кам'яній плиті вирізьблено сцени битви царя Лагашу Еаннатуми під час підкорення ним сусіднього міста-держави Умма, тут же подано докладний опис битви та захопленої здобичі. Про завойовницькі війни онука цього правителя Ентемени, а також про кордони, встановлені між Лагашем і Уммою в результаті угоди, дізнаємося з його відповідного запису (*«Стовп Ентемени»*). Значну цінність мають і записи про реформу Урукаґіни в Лагаші. Від Давньоєгипетського царства дійшло до нас чимало храмових записів про важливі події, господарські й майнові справи.

Одним із найдавніших історичних записів, що дійшли до нас, залишається єгипетський літопис, висічений на плиті, котра називається за місцем свого музейного зберігання *Палермським каменем* (зберігається в м. Палермо, Італія)*. Датується це джерело XXV ст. до н. е. і перелічує царів, що правили Єгиптом упродовж 600 – 700 років. Тут царські династії і додинастичні царі розташовані в хронологічній послідовності, а їх правління –

* Палермський камінь – плита із чорного базальту (діориту) розміром 25 см завширшки і висотою 43 см. У Палермо зберігається від 1877 р.

по роках (інколи навіть вказуються місяці й дні).

Подібна схема подачі інформації притаманна й для *«Шумерського списку царів»*, де знаходимо стислі відомості про правління царів, переважно про їхні завойовницькі війни. Поряд із історією воцаріння в цих записах часом називаються і конкретні справи царів: наприклад, побудова фортець, храмів і суден, розорення ворожих земель, захоплення військової здобичі й полонених, об'єднання Верхнього і Нижнього царства Єгипту, жертвоприношення тощо.

Палермський камінь

У наступних історичних записах спостерігається тенденційно спрямований набір та інтерпретація історичних фактів. Так, записи епохи Давнього і Середнього царства в Єгипті прославляли завойовницькі напади фараонів, підкреслювали божественне походження царської влади. У розповіді про воцаріння засновника Аккадського царства Саргона I стверджується, що його полюбила і привела на царський престол богиня Іштар. Автори *«Шумерського царського списку»* стверджують, що давні правителі жили по кілька тисячоліть і здійснювали героїчні подвиги на рівні богів. Як бачимо, думка людини надзвичайно повільно й непевно звільнялася від панування первісного світорозуміння, тому початки історичних знань еkleктично перепліталися з міфологією й архаїчним синкретизмом. Втім поступово архаїчні міфи і епос дедалі більше трансформується в протоісторіографію. Бурхлива фантазія легенди стає стриманішою у письмових історичних творах, які почали базуватися на більш надійних джерелах, аніж усні перекази. Поряд з цим усі ці історичні записи ще слабо проникнуті духом історизму, до історичних творів вони можуть

бути віднесені лише завдяки інформації про реальні факти минулого.

Тільки в окремих випадках пам'ятки Стародавнього Сходу розповідають про ланцюг історичних подій. Скажімо, у законодавчому документі хетського царя Телепіна, що відноситься до XVI ст. до н.е., міститься історичний вступ про завоювання його попередників, про поступове територіальне розширення цієї колись маленької країни, про повстання бідняків. Згуртованість царського роду і хетського народу описаного періоду протиставляється міжусобицям пізнішої доби. Отже, в цьому джерелі міститься порівняно більше рис історизму, але вони ще виявляються слабо.

Відомо понад 200 записів історичного характеру в «державі Ахеменідів» (давній Персії). Чи не найвідоміший із них – *Бехістунський скельний напис*, який вирізьблено на прямовисній скелі біля м. Керманшах на висоті 105 м. У вказаному записі йдеться про події переважно правління царів Камбіза і Дарія I.

Династичні потреби викликали до життя ще один жанр ранньоісторичної літератури – *анали*. Найбільш відомі з них – «*Династичні анали*», «*Анали ранніх царів*», «*Анали Вайднера*», «*Вавилонські анали*», «*Анали Хатусилі I*», «*Текст Анніти*» та ін. Вони подають стисло інформацію про послідовність правління царів Шумеру, Аккаду, Вавилону, Ассирії, Хетської держави.

Цікавою пам'яткою стародавньої Індії є політико-економічний трактат «*Архашастра*». Авторство приписується Каутільйо, одному із міністрів царя Чандрагупти із династії Маур'ї. У цьому документі йдеться про діяльність царя, його міністрів, чиновників і послів. До ранньобудійського часу (III ст. до н.е.) належать едикти царя Ашоки (морально-етичні повчання).

Великий вплив на опис і тлумачення історичних подій справляли стародавньо-східні релігійні системи і культури, де практично всі події пояснювалися волею богів. Підкреслимо, що до наших днів дійшло зовсім небагато пам'яток давньоіндійської історичної літератури, позаяк більшість записів велося на нестійких матеріалах – пальмовому листі чи березовій корі.

Утім згадані вище пам'ятки духовності – записи правителів, аналі, епічні та кульгові твори – можна вважати протоісторією, позаяк вони містили лише елементи власне історичного мислення.

Набагато рельєфніше таке мислення виявляється у «вічній книзі» – *Біблії* (пох. від грец. – «книга»). Сформована в іудейсько-ізраїльському середовищі, Біблія стала викладом релігійних догм християнства і є його головною священною книгою цієї світової релігії. Цей видатний пам'ятник давніх епох тісно пов'язаний із моральною історією стародавніх народів, насамперед із культурою Стародавнього Сходу. Принципи історизму найбільше простежуються в деяких розділах *Старого (Ветхого) Заповіту (Завіту)*, який складається із 39 канонізованих книг. У Старому Заповіті поряд з міфами, розповідями про чудеса, релігійними приписами й законами містяться повідомлення про реальні історичні події, зокрема деталі із життя іудейських племен та Ізраїльського царства XI – X ст. до н. е., а також інших періодів.

Серед старозавітних історичних оповідей центральне місце займає комплекс книг *Суддів – Самуїла – Царів*. Саме тут висвітлюється історія іудеїв від раннього державного періоду їх перебування на території Палестини до вавилонського завоювання й вигнання. Манера розповіді тут відзначається лаконізмом, сухістю, відсутністю вишуканості. Викладаючи події, старозавітний історик, спирається на певну історичну концепцію, намагаючись відстежити найголовніший з його точки зору напрям – взаємовідносини людського суспільства з Богом. Тут яскраво описаний початковий період історії Ізраїльського племінного союзу, безкінечна боротьба з експансією філістимлян, жорстокі сутички за владу. Творці Біблії підкреслюють, що становище першого царя Саула було дуже неміцним. В ході боротьби із філістимлянами відзначився виходець із Віфлеєму – Давід, який згодом отримав владу. Під владою Давіда і його сина Соломона Іудейсько-Ізраїльське царство охоплює весь сиро-палестинський регіон. Царською резиденцією став захоплений Давідом Єрусалим.

Старий завіт

Другу групу історичних оповідок Старого Завіту становили книги *Хронік (Параполіменон), Єздри і Неємії*. Для книг хронік характерна та ж тенденція, що й для книг Суддів, але в поглибленому плані. Події

тут зображуються як втілення волі Ягве при повній пасивності людей, що виступають не як суб'єкти, а як об'єкти історичного процесу. Книги Єздри і Неємії подають історію повернення іудеїв із вавилонського потопу і відбудову Єрусалимського храму Ягве.

У Старому Завіті репрезентовано іудейські й християнські уявлення про створення світу і людини, як результат шестиденного діяння Бога-творця. Складовою частиною Старого Завіту є й міф про всесвітній потоп (шумеро-аккадського походження).

Слід зазначити, що всупереч поширеній думці Р. Дж. Колінгвуда щодо відсутності історизму в давньосхідній історіографічній традиції, І. П. Вейнбергом обґрунтовано твердження, що на Близькому Сході середини I тис. до н. е. історична свідомість мала місце і вона плідно розвивалася. Особливо це стосується саме біблійної традиції, де вперше в досить довершеному вигляді виявляється лінійний архетип історичного часу. Хронологія Старого завіту, базуючися на лінійній моделі, лічила покоління, а відтак й історичні події від створення світу.

Біблія як доволі вагомий історіографічний пам'ятник давнини справила значний вплив на подальший розвиток історичної науки. Він полягав не лише у зв'язності та історичності викладу, але й у значних елементах об'єктивності при висвітленні реальних подій та діяльності історичних осіб. Історико-біблійні ідеї стали першоосновою провіденціалістської концепції середньовічних істориків. Отже, Біблія зіграла в

історіографії подвійну роль: поява її була одним із вагомих кроків на шляху становлення історичних знань, проте її величезний вплив на ідеологію Середньовіччя сприяв певній консервації міфологічної свідомості.

Поширенню історичних знань, їх нагромадженню в Стародавньому Сході сприяла поява державних, храмових і приватних архівів (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія), а також бібліотек. Для розвитку історичного пізнання велике значення мала також розробка різноманітних систем літочислення, хронології. Для ліку часу, в тому числі й історичного, виникають вавилонський, давньоєврейський, китайський, індійський та ін. календарі.

Слід зазначити, що мови народів Сходу у давнину ще не виробили терміну, аналогічного грецькому «історія». У сиропалестинському регіоні побутував ідентичний термін толедот (родослівна), що означав подачу списків предків, визначення місця роду, племені, людини в системі суспільних зв'язків.

3. Зародження історичної науки в Китаї

Про філософсько-теоретичні засади історичних знань Стародавнього Сходу до певної міри можна судити на прикладі філософських систем Китаю. Величезний вплив на формування ідеології стародавнього Китаю мала релігійно-філософська система **Конфуція (Кун-Фудзи)** (бл. 551 – 479 рр. до н.е.).

Зростав у збідній сім'ї в провінції Шаньдун. У молодості був дрібним чиновником, потім організував першу в Китаї приватну школу, куди приймалися всі, незалежно від походження. Займався викладацькою й науковою діяльністю, виробив власну філософську доктрину, що згодом стала державною. Конфуція було проголошено «вчителем 10 тис. поколінь» і йому виявляли основні почесні аж до синхайської революції 1911 р.

Головне у вченні Конфуція (конфуціанство) – це поняття «жень» (гуманність), беззастережна покора менших за соціальним станом, визначеність долі людини «небесною волею», незмінність поділу суспільства на соціальні групи. Конфуціанство підтверджувало боговстановленість царської влади (імператор – син Неба). Відтак, основними принципами конфуціанства стали незмінність традицій, вічна усталеність речей, класова гармонія. Трансформоване конфуціанство стало із III ст. н. е. державною релігією Китаю.

Іншою філософсько-релігійною системою стародавнього Китаю був *даосизм*. Це філософське вчення IV – III ст. до н. е., на основі якого у II ст. до н. е. склалася відповідна релігія. Принципи філософії даосизму викладені у книзі «Дао де цзін», авторство якої приписується напівлегендарному мислителю давнини **Лао-цзи** (VI – V ст. до н. е.). Головне поняття в цій системі – «дао» що є суттю й першопричиною світу, джерелом його багатоманітності. Від конфуціанства даосизм різниться своїм споглядальним характером.

На основі переважно цих філософських систем у Китаї й зароджуються перші історичні знання. Як і в інших країнах, їх першопочатки містилися в коротких записах. Потім виникає *літописання* у вигляді стислого переліку подій і дат. Сима-цянь приписує Конфуцію найдавніший китайський літопис «*Чунь-цю*» («*Весна і осінь*»). Це лаконічний огляд подій у хронологічній послідовності, що відбувалися в царстві Лу у VIII – VII ст. до н. е. із наступними доповненнями. Серед історичних книг слід назвати «*Шу-цзін*» («*Книгу історії*»), що вміщувала приписи й промови царів та їхніх радників, а також «*Бамбукові аннали*» – своєрідний царський опис XII – VIII ст. до н. е. Тут перелічуються царі династії Шань-Інь, описано сонячне затемнення 776 р. до н. е. тощо.

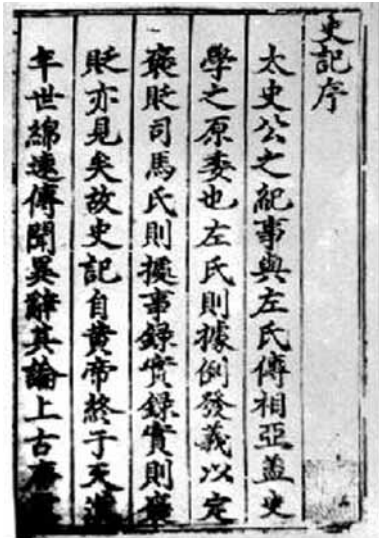
Згодом відбувається перехід до *коментованих літописів*. Китайський буддійський паломник Фа Сянь об'їхав усю Індію і залишив цікавий нарис про соціальні відносини й систему управління у провінціях за царювання Чандрагупти II Вікрамадітї.

Найвищим досягненням історичної думки Стародавнього Сходу стала творчість китайського історика **Сима Цяня** (жив у II – I ст. до н. е.).

Виховувався в родині історіографа при дворі імператора (Хань У-ді). У 20 років при батьківській підтримці Сима Цянь вирушив у подорож володіннями Хань з метою збору місцевих історичних свідчень, переказів та легенд. Після повернення був призначений на посаду супроводжувача при імператорських інспекційних експедиціях. У 105 р. до н. е. був обраний одним із учених,

покликаних провести реформу календаря. Як чиновник вищого рангу, він також виконував функції радника при імператорі. У 99 р. до н. е. Сима Цянь за безтідставними обвинуваченнями був засуджений до смертної кари, яка була згодом замінена на кастрацію. Звільнившись із в'язниці, Сима Цянь продовжував жити при дворі євнухом, щоб завершити написання своєї історичної праці й виконати батьків заповіт.

Перша сторінка
«Історичних записок»

Праця Сима Цяня «Історичні записки» (кит. «Ші Цзи») увійшла в золотий фонд світової історіографії. Тут подано історичний нарис Китаю (економічного, соціально-політичного й культурного життя) від міфологічної давнини до кінця першого ст. до н. е. Уперше зроблено всеохоплюючий огляд давньої китайської літератури, використані різноманітні джерела. У той же час у цьому творі простежується деяка політична й моралізуюча тенденційність.

Із сказаного вище можна зробити висновок, що історична свідомість зародилася ще в доісторичний період. Початкові знання про минуле акумулювалися в архаїчних міфах та епосі, що базувалися на синкретичному способі мислення. Хоча в країнах Стародавньому Сході ще не сформувалася історія як наука, проте йшов інтенсивний процес нагромадження історичних знань. Проходило становлення деяких форм історичних творів: записи, аналістика (літописання), біографічні та автобіографічні описи. Спостерігається й ускладнення цих форм – від лаконічних записів – до літописання, зв'язного викладу подій, появи історичних наукових творів. Поряд з цим історичні знання повністю не звільнилися від міфологічної традиції, знаходилися на позиціях пануючих філософсько-релігійних систем.

Запитання й завдання

1. Розкрийте роль архаїчної міфології у формуванні історичних уявлень людей.
2. Обґрунтуйте докорінну відмінність науково-логічного типу мислення від синкретично-міфологічного.
3. Наведіть приклади відображення історичних подій в епосі та релігійних культурах.
4. У якій формі подавалися початкові історичні знання на письмі й коли з'явилися найдавніші пам'ятки такого роду?
5. У чому полягає історіографічна цінність Старого Заповіту?
6. Продовжіть список найдавніших історичних записів: «Стела коршунів», «Стовп Ентемени», Палермський камінь...
7. З'ясуйте особливості аналізів як жанру ранньоісторичної літератури.
8. Назвіть найвагоміші філософсько-релігійні системи стародавнього Китаю.
9. Схарактеризуйте творчість китайського історика Сима Цяня.
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *міф, архаїчний синкретизм, архаїчний і героїчний епос, антропоморфізм, історичний запис, анали, толедот, даосизм, конфуціанство.*

ТЕМА 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ Й ДОСЯГНЕННЯ АНТИЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

*Історія – це філософія на прикладах.
Фукидід*

*Перший закон історії – боятися
будь-якої брехні, а потім не боятися
будь-якої правди.*

Марк Цицерон

1. Соціально-економічні, політичні та філософсько-теоретичні передумови виникнення історичної науки

Важливим, багато в чому доленосним і основоположним етапом історії історичної науки є античні часи. Античність – то вершина розвитку ранніх цивілізацій, а її внесок у скарбницю світової культури важко переоцінити. Стародавня Греція й Рим заклали такі потужні традиції духовного розвитку, що вони й нині мають значний вплив на перебіг культурних процесів сучасності.

За кількатисячний період своєї історії стародавні греки і римляни створили розвинену економічну систему, базовану на раціональній і жорсткій експлуатації рабської праці, суспільні відносини класичного типу, полісну організацію державності, високу самобутню культуру.

Античний світ пройшов у своєму розвитку ряд етапів, головними з них є формування передумов і доба ранньої цивілізації (II тис. до н.е.), власне стадія античної цивілізації і розквіт полісів, і, зрештою, занепад та загибель цього цивілізаційного макроблоку.

Справді унікальну роль у розвитку світової цивілізації відіграв античний поліс як основна політична ланка Греції і в значній мірі Риму на вирішальних етапах їхньої історії.

Античні міста-держави – поліси були суспільством у всій багатогранності його сторін з певною економічною системою, соціальною структурою, політичною організацією і складним комплексом високої культури. Полісний етап у історії античності припадав на XI – IV ст. до н. е.

З точки зору державного управління грецький поліс мав республіканський устрій і демократичний режим. Вищою його цінністю виступала свобода вільної людини, широке право вибору занять, створення можливостей її гідного життя й духовного самовдосконалення. Саме тому античний поліс став доволі оптимальною суспільно-політичною формою, в рамках котрої були створені належні умови для розвитку освіти й духовної культури загалом, а, зокрема, для генези різних наук, в тому числі й суспільних.

Соціальну основу полісної організації становив вільний середній стан, представники якого мали певні гарантії свого добробуту, і разом з тим були повноправними громадянами й воїнами. Тому ця активна категорія громадянства була сприятливим середовищем для створення й сприйняття культурних цінностей, а рабовласницька економіка створювала для розвитку культури достатнє матеріальне підґрунтя.

У добу античності виділилася особлива група вільних людей, яка зосереджувалася винятково на розумовій праці. Відкривалися освітньо-культурні осередки: школи (гімназії), бібліотеки, архіви тощо. Центрами духовності були також численні храми олімпійських богів. Колективи вчених, письменників, майстрів образотворчого мистецтва, здебільшого підтримувані місцевими правителями, працювали в Афінах, Антиохії, Сіракузах, Римі та в багатьох інших містах.

У VII – VI ст. до н. е. стався «духовний стрибок» у житті та світобаченні давніх греків: було розірвано пута міфологічного синкретизму і перенесено погляд на людину, її внутрішній світ. Наслідком цього процесу й стало виникнення нового світобачення, а його теоретично-концептуальні засади усебічно розробили філософи античності. Як відомо, ця наука зародилася саме в стародавній Елладі.

Яскраві представники ранньої натурфілософії, насамперед мілетської школи **Фалес, Анаксімандр, Анаксагор, Анаксімен, Ксенофан** шукали першооснову суцього, намагались дати всеохоплюючу картину світу. Зрозуміло, обмеженість наукових знань змусила їх вдаватися до усіляких фантастичних вигадок.

Панування одвічних істин, встановлених традицій, обов'язкових норм поведінки і навіть релігійних догм заперечували софісти (**Алкідамант, Протагор**). Демонструючи відносність загальноприйнятого, вони обстоювали право на власну точку зору, чим заклали підвалини принципу критичного ставлення до джерел і постулатів у історії.

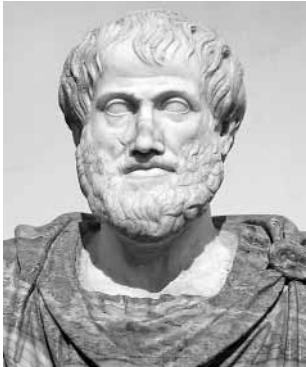
Наприкінці V – IV ст. до н.е. у античній філософії були створені три завершені, глибоко оригінальні філософські системи, які стали основою розвитку світової філософії у наступні періоди: 1) Левкіпа-Демокріта; 2) Сократа-Платона і 3) Аристотеля.

Творцями матеріалізму й атомістичної теорії стали **Левкіп** (бл. 500 – 440 рр. до н. е.) і **Демокріт** (бл. 460 – 370 рр. до н. е.). Вони висунули низку принципових положень, що суттєво вплинули на суспільну думку, зокрема, про єдність навколишнього світу, як органічне поєднання неподільних рухомих атомів і пустоти простору, про його вічність і безмежність.

Філософська система **Сократа** та його учня **Платона** стала завершеною ідеалістичною філософією. Від Сократа (469 – 399 рр. до н. е.) грецькі філософи почали зосереджувати увагу на мікрокосмі (людині), котра розглядалася як частина макрокосму (природи). За Платоном (бл. 429 – 347 р. до н. е.) божественний розум, що існує вічно, створює гармонійно влаштований, ідеальний світ, який не піддається людському пізнанню. Оточуючий нас земний світ, на думку філософа, є лише блідою копією потойбічного надчуттєвого світу; він хаотичний, суперечливий, невдалий і несправедливий. Чимало місця у творчій спадщині Платона відведено роздумам про ідеальний державний лад і соціальний порядок (трактати

«Держава» і «Зако́ни»). Прихильник аристократії, Платон мріяв про ідеальну державу, що буде управлятися мудрецами-філософами. Запропонований ним зразок державного ладу без приватної власності і зі спільністю суспільних інтересів по суті був виявом першої комуністичної утопії. Філософ визначив основні начала демократичного правління і правової держави, ідеальними її формами за його переконаннями могла бути аристократія чи монархія.

У творенні концептуальних засад історичної науки античності велику роль відіграв видатний вчений-енциклопедист **Аристотель** (384 – 322 рр. до н. е.), який хоч і вважався учнем Платона¹, проте відійшов від поглядів свого вчителя і створив власну філософську систему.

Народився у м. Стагіра. Навчався в академії Платона в Афінах. У 343 – 335 рр. до н. е. був вихователем майбутнього царя Македонії, великого завойовника Олександра Великого. У 335 р. до н. е. повернувся до Афін, де заснував власну філософську школу – перипатетиків.

За Аристотелем основою світу є матерія, яка проте залишається пасивним елементом і повинна одержати творчий імпульс, першопоштовх зовні, з боку божественного розуму. Людину він розглядав як біологічну істоту вищого порядку, що наділена мисленням і живе в певному соціумі (мислителю належить сентенція «Homo est sociale animal»: людина – це соціальна істота).

Неоціненні заслуги Аристотеля в розробці й систематизації методів мислення. Він став засновником формальної логіки, системи послідовних узагальнень, що ведуть до висновків у

¹ Аристотелеві приписують сентенцію «Amicus Plato, sed magis amico veritas» – друг Платон, та істина дорожча.

часі і якими користується дослідник в процесі пізнання. Це зіграло позитивну роль у формуванні методів наукового пошуку.

В еллінську епоху панували філософські системи стоїків, епікурійців і скептиків. Стоїки підкреслювали думку про єдність світу в його матеріальності. Найважливішою складовою стоїцизму є етика. Моральність, на їх думку, полягає в тому, щоб керуватись розумом, що є частиною світового розуму, і жити в гармонії з природою. Яскравими представниками пізнього стоїцизму були **Сенека**, **Епіктет**, **М. Аврелій** та ін.

Епікур (341 – 270 рр. до н. е.) і його послідовники епікурійці продовжили й розвинули вчення Демокріта. На думку епікурійців, матерія нестворювана й незнищима, боги – це один із виявів безкінечної природи і вони не беруть ніякої участі в житті суспільства. Людина ж як один із витворів рухомої матерії сама є творцем свого життя і щастя.

Представники скептицизму – **Піррон**, **Емпірик** та ін. обґрунтовували відносність пізнаних форм; висловлювали сумнів у можливостях достовірного пізнання світу.

Кініки, одним із найяскравіших представників яких є **Діоген**, були байдужі до аналізу будови світу, вивчення законів мислення. Вони зосереджували увагу на розробці етичних проблем і виробили свої правила поведінки у суспільстві. На думку кініків, слід відмовитись від суспільства і злитися з природою, тому вони часом вдавалися до автаркії – самоізоляції. Кінічний нігілізм був своєрідною формою протесту проти соціальної несправедливості.

Найбільш видатне досягнення давньоримської філософії – система **Лукреція Кара** (бл. 99–95 – 55 рр. до н. е.), автора геніального філософського трактату *«Про природу речей»* (лат. *«De rerum natura»*). Він продовжив і розвинув матеріалістичну теорію Демокріта – Епікура. Філософ обґрунтовує ідею природного детермінізму: усі явища слід пояснювати природними причинами, не допускаючи нічого фантастичного.

«De rerum natura»

Теоретичні висновки Лукреція Кара посилювали живильні корені прагматичної історіографії античності.

Великою заслугою філософів античності було висунення й усебічне обґрунтування ідей руху, витлумачення ролі прогресу і регресу в суспільному житті. Загальний рух визнавали Геракліт, Емпедокл, Демокріт, Платон, Епікур, Арістотель, Лукрецій. Хрестоматійним і багато в чому афористичним є вислів Геракліта: «Все тече, все змінюється».

Найбільш глибоко обґрунтував теорію розвитку Арістотель. Він визначив 6 видів руху (виникнення і знищення, ріст і зменшення, якісна зміна і зміна в просторі) і 4 типи змін (зміна суті, кількості, якості і місця).

Цим видатним філософом була

створена цільна й оригінальна концепція суспільного розвитку: розвиток соціуму від первіснообщинного стану через створення сім'ї, поселень, общин – до державних інституцій.

У античній філософії склалися доволі чіткі уявлення про прогрес і регрес у суспільному житті. Ідея прогресу висловлена Гомером у «Одіссеї»: тоді як Одісей і його супутники постають представниками вищої цивілізації, то циклопи репрезентують вчорашній день розвитку людства. Наявність прогресу у виробничо-технічній сфері надзвичайно аргументовано показав у своєму трактаті Лукрецій Кар.

Явно прогресивну теорію культури і цивілізації проповідує грецький філософ і поет VI – V ст. до н.е. Ксенофан Колофонський: «Не від початку все відкрили Боги смертним, а поступово, слухаючи, людина знаходить краще».

Ідею суспільного прогресу софісти продемонстрували на прикладі переходу від неорганічного стану речей природи до людини, від її дикого стану до цивілізації і т. п. Постулат постійного вдосконалення людського суспільства знаходимо у філософській системі Демокріта.

Поряд з цим доволі поширеною у античній філософії була концепція суспільного регресу. У праці раннього грецького письменника VII ст. до н. е. Гесіода «*Роботи і дні*» (ст. грец. «*Εργα και Ημεραι*») висунута теорія п'яти віків людської історії, з котрих кожний наступний був гіршим попереднього.

I вік – «золотий» розвивався під егідою Кроноса. Цей період відзначався високим благочестям, легкістю життя, повною безпекою і благоденством, безболісністю смерті.

II вік – «срібний», коли люди втрачають благочестя, не приносять жертв богам, демонструють свою гординю. В покарання за це Зевс поселив їх у підземний світ.

III вік – «мідний». Люди стають могутніми і страшними, здійснюють насильство. Тому Зевс відвів їм найгірше місце в царстві Аїда.

IV вік – «героїчний». Люди постійно воювали, але дуже захопилися своїми героїчними подвигами, за це були переселені на острів блаженних.

V вік – найстрашніший, «залізний», сучасний Гесіодові. Цей вік відзначається егоїзмом, загальним насиллям, заздрістю, поширенням хвороб.

Отже, Гесіод намагається обґрунтувати ідею суспільного регресу. Проте його теорія не позбавлена вразливих місць.

По-перше, не дуже чітко трактуються причини переходу людей із одного віку в інший, зокрема, в основу причин кладуться лише моральні якості.

По-друге, ця регресивна історична теорія не узгоджується із космологічною теорією, викладеною в «*Теогонії*», що належить

перу того ж таки Гесіода. Адже в «Теогонії» світова історія розпочинається із безформених стихій, а потім в ході удосконалення Кронос зі своїми братами усувається від влади і воцаряється Зевс, як втілення торжества світового розуму й належного порядку. Такі підходи явно вступають у суперечність з теорією регресу, що свідчить про відсутність у Гесіода цільної історичної концепції.

Пізніше теорія Гесіода була перероблена й розвинута Лукрецієм Каром. Він розглядав процес історичного розвитку як суперечливе поєднання прогресу в суспільному житті й матеріальному виробництві із моральною деградацією людства.

За Платоном ідеально правильний рух є безперервним рухом по колу. Для його філософсько-історичної моделі характерний архетип циклічності. Він стверджує, що світовий рух, коли він спрямовується богами, проходить гармонійно, а коли сам по собі – схиляється до хаосу, при цьому ці дві фази утворюють повний цикл. Кероване богами піднесення забезпечує розквіт людства, але після катастрофічного зламу розпочинається деградація суспільства, що веде до його неминучої загибелі.

Тоді як для Близького Сходу характерною була викладена в Біблії лінійна історіософська модель, то протягом усієї історії античної цивілізації домінувала циклічна модель усвідомлення часу та історії. Порівнюючи основи античного та старозавітного світогляду, С. С. Аверінцев зазначає: «Грецький світ – це «космос»..., інакше кажучи законовідповідна та симетрична просторова структура. Біблійний світ – це «олам» – потік часу, що несе в собі речі: світ як історія»². Дійсно, за Платоном – космос складається із вкладених одна в одну сферичних областей, по яких рухається все.

Усі ці найголовніші філософські напрацювання в тій чи іншій мірі концептуально відобразилися у творах античних істориків. Відтак, антична філософія створила потужну методологічну основу для виникнення та розвитку історичної науки.

² Цит. за: Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. / Ю. Павленко. – К. : Либідь, 2001. – С. 20.

2. Генеза історичної науки та загальні риси античної історіографії

Доки безроздільно панувала родова община і не було рабовласницького полісу, архаїчна міфологія й героїчний епос, як і в країнах Сходу, залишалися необхідним і цілком достатнім засобом для пояснення навколишнього життя, включаючи й суспільні відносини. Проте уже в архаїчну і гомерівську епоху зароджується історична свідомість і початкові історичні знання. Філософське осмислення світу відсуває богів у світосприйнятті еллінів на другий план, зосередивши увагу на реальних взаєминах людей із природою і між собою. Уже у творах Гомера «Іліада» та «Одіссея» (IX – VIII ст. до н. е.) спостерігається певний відхід від міфологічного мислення і спроба пояснення подій психологічними, економічними чи соціальними прагненнями конкретних людей, але при цьому має місце постійна присутність олімпійських богів.

Грецький поліс із його демократичною атмосферою створив духовний клімат, в якому історіографія стала просто необхідною. Дедалі нагальнішою була потреба відтворення послідовної й правдивої картини минулих подій задля осмислення сучасного життя та виховання молодого покоління. Елліни починали ставитися до минулого не як до міфа чи легенди, а як до реального знання, яке варто опанувати в ім'я прийдешнього.

Безпосередньою предтечею історичної науки в античному світі стала **логографія** (від грец. «слово» і «пишу»). Батьківщиною логографії вважається Іонія, зокрема потужний центр духовності м. Мілет. Логографи догеродотової доби, спираючись на міфи, легенди, хроніки створювали перші твори грецької історичної прози, звертаючись як до географічних та етнографічних сюжетів, так і до опису історичних подій. Вони йшли шляхом наївно раціоналістичного тлумачення міфів, деміфологізували окремі подані в них епізоди, намагалися

встановити хронологічну послідовність подій ранньогрецької історії, викладаючи їх в описовій, наративній формі. При цьому до джерельної бази своїх творів вони залучали не лише надбання усної традиції, але й храмові записи, різноманітні писемні пам'ятки. Хоча логографи й не створювали широких історичних полотен, проте переказ свідчень про минуле свого та інших народів, прагнення розташувати ці дані в хронологічній послідовності закладали фундамент для генези історичної науки.

Розрізняють два покоління логографів: старше (VI – перша пол. V ст. до н. е.) його представниками стали **Кадм Мілетський, Гекатей Мілетський, Харон Лампсакський, Евдем Пароський**; і молодше (друга пол. V ст. до н. е.) – **Ксанф Мідійський, Ферекид Сіроський, Геланік Лесбоський** та ін.

Одним із перших логографів був Кадм Мілетський, автор твору *«Про заснування Мілета і всієї Іонії»*, який, на жаль, не дійшов до наших днів. Серед найбільш відомих і згадуваних авторів у творах Геродота і Фукидіда – **Гекатей Мілетський** (550 – 490 рр. до н. е.) Його твір *«Подорож навколо світу»* поєднує природно-географічні описи з короткими описами минулого й сучасного народів Середземномор'я. Другий твір Гекатея *«Родоводи»* вийшов у чотирьох книгах і став спробою раціонально-критичного переосмислення грецьких міфів. Він розпочинає його такими словами: «Пишу це так, як мені здається правдивим; оповідання ж еллінів, як мені здається, і в сутності є неоглядними і смішними»³. Історію Еллади логограф розпочинає від потопу, а замість охоронця підземного царства Аїда ставить змія. Все це свідчить про те, що раціоналізм Гекатея був обмежений тогочасним світоглядом.

Стародавню Грецію по праву вважають батьківщиною історії як науки. Виділення історії в особливу галузь наукових знань неминуче викликало до життя і відповідний термін для позначення цієї специфічної сфери пізнання. Слід зазначити,

³ Цит. за: Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Л. Зашкільняк. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 19.

що назва науки про минуле була сформульована ще в догеродотовий час. До речі, давньогрецький термін «історія» (ст. грец. *ἱστορία*) в класичний період розумівся як «запитую», «досліджую» і вже пізніше він став означати «розповідь про минуле», «знання». У цьому сенсі історія виникла й залишається наукою, що *вивчає у хронологічній послідовності перебіг подій розвитку людського суспільства та його закономірності*.

Виникнення історичної науки в середині першого тис. до н.е. знаменувало собою справжню революцію в розвитку наукових знань. У Греції дуже шанували цю науку і, підкреслюючи вагому соціальну функцію історії, називали її «вчителькою життя». Пізніше це вилилося в сентенцію «*Historia est magistra vitae*»⁴.

Окреслимо загальні риси античної історіографії.

По-перше, античний історик звертав особливу увагу на зовнішні сторони викладу. Часто до історичної праці підходили не як до наукового дослідження, а як до свого роду різновиду художнього твору дидактичного жанру. Тому історієписанню античної доби був притаманний риторичний стиль.

По-друге, виходячи із соціального призначення історії як «вчительки життя», від історика вимагалось не об'єктивне дослідження, а інтерпретація історичних подій у певних цілях, прославляння того чи іншого героїчного минулого, пробудження в читача благородних і піднесених прагнень. Тому більшість істориків обходили матеріали, незручні для їх основної думки, підтасовували факти, почасти виводили сумнівні свідчення, що розвивали їх ідею.

По-третє, особливістю античної історіографії був переважний інтерес до місцевих, локальних подій історії. Цьому сприяв і полісний лад Стародавньої Греції, звідси й переважання полісоцентризму в історичних дослідженнях. Факти ж світової історії групувались навколо подій конкретного центру.

⁴ Історія – вчителька життя

По-четверте, важливим досягненням історіософської думки стала розробка теорії розвитку і тісно пов'язаних з нею понять закономірностей. У добу античності зародилося розуміння варіативності суспільного розвитку, знання різноманітних політичних форм, усвідомлення специфічних рис людської історії та її законів.

По-п'яте, ні один античний історик цілком не заперечував втручання богів в історичний процес, однак, з іншого боку, дослідники Греції і Риму шукають його рушійні сили історії уже й у причинах світського характеру. Серед рушіїв історичного процесу називалися особливості державного устрою, воля видатних діячів, звичаї предків, стихійний збіг низки приватних і конкретних причин прагматичного порядку. При цьому той чи інший історик виділяв лише певні рушійні сили історичного процесу: Полібій – особливості державного ладу, Страбон – географічні умови, Плутарх – роль особистостей. Відтак започатковувалася т. з. прагматична історія.

Однак яка б причина чи їх група не висувалася, всі античні історики в кінцевому рахунку схилялись до визнання першопричин історичних подій, часто ототожнюваних з поняттям долі (фатуму), що є необхідністю, яку неможливо пізнати. Отже, песимізм загальноісторичних концепцій древніх доповнювався агностицизмом в пізнання конкретних причин історичного розвитку.

По-шосте, антична історіографія відзначалась обмеженим колом джерел та індивідуальним характером історичного дослідження. В ту добу по суті не було правильно поставленої архівної служби, тому історики лише епізодично й випадково використовували документальний матеріал. Античні дослідники часто-густо користувались чутками, міфами, усними розповідями, неточними перекладами місцевих жерців, критична перевірка яких була або заважкою, або й неможливою.

По-сьоме, в античному світі зародився й дістав всебічний розвиток принцип історизму. Його висунули й обґрунтували у своїх працях Платон і Аристотель, відтак історизм знайшов

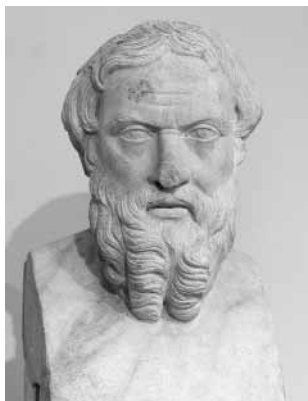
своє певне втілення у дослідженнях інших класиків античної історіографії. У принципі історизму вбачався один із критеріїв об'єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції на основі детермінацій і закономірностей.

По-восьме, для античної історіографії було характерне домінування архетипу циклічності. Будь-яке історичне явище чи подія розглядалися під кутом зору гесіодівсько-платонівської схеми: від зародження й розвитку до низхідного етапу й неминучої загибелі.

За тривалий період свого розвитку антична історіографічна думка досягла значних висот. Зокрема, були розроблені деякі фундаментальні ідеї: *всесвітньо-історична концепція Геродота, критичний метод вивчення джерел Фукідіда, ідея закономірного розвитку історії, що належала Арістотелю.*

3. Найяскравіші представники старогрецької історичної думки

Вже в античну епоху «батьком історії» був названий давньогрецький історик **Геродот** (бл. 490–480 – 430–424 рр. до н. е.). Умовність цього високого титулу очевидна, якщо ми

врахуємо поступове становлення історичної галузі знань ще до нього на Сході і в самій Греції догеродотового періоду. Проте вагомі підстави для подібного титулування Геродота з огляду на його величезні, багато в чому унікальні заслуги у виникненні історії, як науки, безперечно є.

Уродженець Галікарнасу (Південний Захід Малої Азії, походив із сім'ї, що відіграла значну роль у житті цього

полісу. Брав участь у боротьбі проти тиранічної влади і змушений покинути батьківщину. Деякий час жив на острові Самосі, багато мандрував. Він об'їхав і обходив Малу Азію, райони Північної Греції, Пелопонесу, західне узбережжя Понту Евксінського, ряд островів Егейського моря, побував у Єгипті, Фінікії, Вавилоні, Фракії, Скіфії, а наприкінці свого життя – у Південній Італії та Сицилії. Вирішальне значення на формування його світогляду і суспільно-політичних поглядів мало тривале перебування у Афінах та близькість до відомого політичного діяча періоду розквіту Афінської демократії Перікла.

Перу «батька історії» належить фундаментальний твір – «Історії» (ст. грец. «*Ιστορία*»), його повна автентична назва «Геродота турійця»⁵ з Галікарнаса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами». Написана на іонійському діалекті, ця праця займає особливе місце в історії європейської науки, як перша пам'ятка історичної думки і одночасно – художньої прози.

Сам Геродот поділив свої «Історії» на «логоси», тобто, оповідання (напр., «Лідійський логос», «Єгипетський логос», «Скіфський логос» та ін.). Праця залишилась незакінченою і вже пізніше александрійські вчені у III чи II ст. до н. е. поділили її на 9 книг, назвавши їх «Музами» (напр., «Кліо», «Евтерпа», «Талія», «Мельпомена» та ін.).

На початку своєї першої книги – «Кліо» Геродот чітко визначає мету своєї праці: «Тут виклад Турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими і, зокрема, з'ясувати, чому вони воювали між собою»⁶.

На відміну від логографів тут автор виступає не тільки як описувач минулих і сучасних йому подій, але й як дослідник, який пояснює й оцінює їх з морального (етичного) й людсько-го (утилітарного) боків. Це багатопланове дослідження аку-

⁵ Наприкінці свого життя Геродот оселився в італійському м. Турія.

⁶ Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 14.

мулювало історичні, географічні, етнографічні та інші знання того часу. Об'єднуючий принцип «Історій» Геродота – ідея боротьби грецької цивілізації зі східним світом. Хоча в основному праця присвячена історії греко-перських воєн, проте автор ні в хронологічному, ні в просторовому плані не замикається на викладі лише цієї проблеми. Тут подана широка панорама тодішнього життя сусідніх і контактуючих із греками народів. Рушійною силою історичного процесу в Геродота була людина, її пристрасті і вади, прив'язаність і ворожість.

Геродот детально описує країни, що увійшли до складу Перської держави, викладає їх історію (найбільш детально – Лідії, Мідії, Єгипту), описує уклад життя, традиції й звичаї тамтешніх жителів. Велике місце відведено й самій Персії. Розповідаючи про похід Дарія на скіфів, Геродот описує їх країну і побут, подає відомості про сусідні з ними етноси, в тому числі й протослов'янські.

Різноманітні повідомлення вступного і побічного характеру, довгі й короткі відступи від головної теми, багаточисельні вставні оповідання з особливою технікою історичних екскурсів – все це надає викладу Геродота ту особливість «строкатості», яку відзначали ще стародавні критики. У праці Геродота відсутня композиційна й стилістична єдність, окремі її частини різняться не тільки за змістом, але й за формою викладу. Точні описи, ділові довідки, фактичні повідомлення про події чергуються із новелістичними і навіть казковими оповіданнями. Досить часто, подібно до літературних творів, застосовується пряма мова. В міру подальшого викладу різні стильові відмінності в значній мірі згладжуються і Геродот виробляє свій оригінальний стиль історичної оповіді, в якій фактичність поєднана із художністю.

На історичні погляди Геродота ще впливали старі міфологічні уявлення. Тому корені причин історичних подій Геродот часто шукав у нездоланній долі або й пов'язував їх із рішеннями богів. Історик часто вживає такі вирази «необхідно було відбутися», «довелося трапитися».

У багатьох випадках успіхи того чи іншого політичного діяча Геродот пов'язує із його особистісними якостями, власними здібностями, окремі події пояснюються не волею богів, а рішенням самих людей. Нарешті, в «Історіях» Геродота є чимало місць, де трактування подій базується на політичному досвіді, на аналізі реальних історичних та географічних даних. При цьому вчений не прагнув синтезувати ці різноманітні точки зору. Оцінюючи історичну концепцію Геродота, правомірно говорити про плюралізм його поглядів.

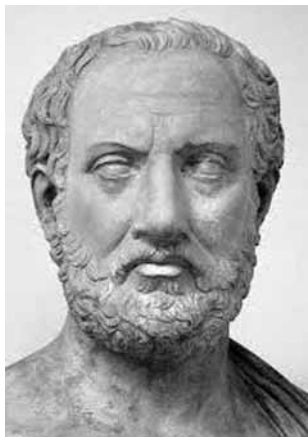
Якщо в тлумаченнях причинності «батько історії» залишає багато місця божественному, фаталістичному, то в низці історичних подій він відсовує легендарне й нереальне на задній план. У архаїчній міфології й епосі доводилося пробиватися до фактів через хащі фантастичних оповідань, натомість у Геродота уже явно проглядається раціоналістична критика міфів і фактологічні підходи. Зокрема, історик виявляє критицизм по відношенню до міфу про перебування Геракла в Єгипті, до міфологічних відомостей, що стосувались скіфів. Геродоту належать такі слова: «Я зобов'язаний передавати все, що говорять, але вірити всьому не зобов'язаний». Подібна налаштованість надає особливого значення інформативності геродотових «Історій».

Що стосується обережності, з якою Геродот підходив до критики джерел міфологічного походження, то про неї можна судити за його зверненнями до богів з проханням вибачити за критику. Щодо інших джерел – то із писемних найбільш відома праця попередника Геродота, логографа Гекатея Мілетського (географічна й етнографічна складові «Історій»). Окрім цього, Геродот спирався на свої власні пошуки, спостереження й висновки.

Заслуги Геродота у започаткуванні історичної науки важко переоцінити. Його історична праця висвітлює значний період світової історії, подає унікальні відомості не тільки з історії греко-перських воєн, але й з життя багатьох народів Середземномор'я. При цьому події викладені систематично й

послідовно, відповідно до принципу історизму, у розвитку і взаємозв'язку. Величезне значення мала й обґрунтована Геродотом всесвітньо-історична концепція, звернення до методу критичного ставлення до джерел.

Іншим видатним істориком античності, що виробив оригінальні методи історичного дослідження, був **Фукідід, син Олора**⁷ (460 – 400 рр. до н. е.).

Походив зі знатної сім'ї, успадкував золоті рудники на узбережжі Фракії. Отримав хорошу освіту, великий вплив на його світогляд справили старші софісти та постать Перікла. Під час Пелопонеської війни у 424 р. Фукідід був стратегом і командував афінською ескадрою біля берегів Фракії. Згодом змушений був залишити Афіни і впродовж 20 років залишався далеко від батьківщини, займався збором історичних матеріалів. В Афіни повернувся у 403 р. до н. е.

Фукідід – автор «Історії» (ст. грец. «*Ιστορία*»), твору у 8-ми книгах, присвяченому історії Пелопонеської війни 431 – 404 рр. до н. е. (виклад доведений до осені 411 р. до н. е.). Сам історик розпочинає свою працю такими вступними словами: «Фукідід афінянин описав війну пелопонесців з афінянами, як вони воювали між собою. Приступив же він до своєї праці відразу після початку воєнних дій, передбачаючи, що ця війна буде важливою й найбільш помітною із усіх, що були до цього часу»⁸. В протилежність Геродоту, предмет дослідження Фукідида обмежений і не виходить за межі впливу еллінського полісу.

Незважаючи на незавершеність і недостатню лінгвістичну обробку окремих частин твору, він справляє враження компо-

⁷ Сучасником історика був відомий політичний діяч Афін Фукідід, син Мелесія.

⁸ Фукідід. Історія / Фукідід. – М. : Ладомир, 1999. – С. 5.

зиційно цільного історичного дослідження. Першу книгу історик присвятив короткому огляду попередньої історії Греції, а сім наступних – перебігу самої війни.

Головне завдання історика Фукидід бачить у «відшуканні істини», а методи, якими він користувався, роблять його в значній мірі попередником сучасної історичної науки. Автор виступає як зацікавлений учасник подій, але, поряд з цим, як спостережливий, критичний і об'єктивний спостерігач. Разом з тим його твір сповнений мотивами протесту проти жорстоких реалій війни.

На відміну від Геродота Фукидід великого значення надавав критичній перевірці повідомлень і джерел. В «Археології» (загальний вступ до «Історії», де викладається найдавніша грецька історія), а також в Історії т. з. П'ятидесятиліття (478 – 431 рр.), в різноманітних історичних екскурсах Фукидід подає зразки історичної реконструкції на основі комплексного використання історичних джерел: усних переказів, творів найдавніших поетів і прозаїків, описів речових пам'яток, хронік, окремих актових документів. Вчений писав, що його історичний виклад, чужий байкам, може виявитись менш приємним, але достатньо корисним для тих, хто бажає мати ясне уявлення про події.

Фукидід визнає ідеї розвитку й закономірностей в історії, щоправда він перебував у полоні наївного психологізму (переконання в повторюваності історичних явищ, настільки, наскільки залишається незмінною людська природа). Виясняючи походження того чи іншого явища, Фукидід, можливо під впливом свого вчителя Гіппократа, звертає особливу увагу на причини й приводи подій. Його раціоналізм виключає на відміну від Геродота втручання божественних сил у історичні події, хоча в принципі історик і не заперечує існування сакральних начал.

Фукидіда можна по праву вважати основоположником прагматичної історіографії (від грец. «прагма» – дія; прагматизм – це напрям у філософії, який визнавав практичну цінність

знань синонімом їх істинності). Щоправда, поняття «прагматична історія» виникло пізніше, воно зустрічається вже в Полібія.

Прагматична історіографія не обмежується простим описом подій, вона намагається встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. При цьому причини історичних подій простежуються в особливостях природних рис людини і в цьому плані стверджується постулат, що не боги, а люди творять історію. Фуکیدід виявляє латентну причину війни – страх греків перед зростанням могутності Афін.

З незмінності людської природи Фуکیدід виводив головне завдання історії: наставляти на шлях істини політичних діячів. Тому прагматична історіографія виконувала повчальні функції.

За Фуکیدідом вирішальну роль у історії відігравали дії, що визначались бажаннями і здібностями наділених владою людей. Він намагався пояснити причини перемог і поразок у війні, вперше розкрив роль морського флоту. Сутність історії вчений вбачав у боротьбі за владу, гроші й почесні, а війну вважав одним із виявів цієї боротьби.

У центрі уваги Фуکیدіда знаходилася доля Афінівської морської держави, саме в непомірному рості могутності і в агресивній політиці афінян історик вбачає головну причину міжеллінського конфлікту. Хоча Фуکیدід писав переважно військову історію, його відзначає велика увага й до питань суспільно-політичної боротьби. Також подаються й окремі елементи соціально-економічних відносин.

У XVII ст. Т. Гобс, обравши для перекладу на англійську мову «Історію» Фуکیدіда, писав, що «автор цього твору глибше всіх інших істориків зумів проникнути у смисл подій і правильніше їх пояснити»⁹. Наукова діяльність Фуکیدіда стала вершиною історичної думки античного світу, вона справила великий вплив на творчість істориків пізніших часів. Тоді як

⁹ Цит. за: Шапиро А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций / А. Л. Шапиро. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-т, 1982. – С. 24.

Геродот поклав початок описовій (нарративній) історіографії, Фукидід став фундатором прагматичної історії.

Талановитим продовжувачем античної традиції був афінянин Ксенофонт (бл. 430 – 355 рр. до н. е.), автор численних літературних та історичних творів. У своїй книзі «Анабасіс» (букв. – «повернення вглиб країни», ст. грец. «*Αναβάσις*») він подав опис походу найманої грецької армії, одним із полководців якої він був, углиб території Персії. Звертає на себе увагу власне бачення подій Ксенофонтом, його оригінальна авторська позиція. Він також спробував продовжити працю свого кумира Фукидіда, написавши «Грецьку історію» (ст. грец. «*Ελληνικά Ιστορία*») Однак названа праця значно поступається глибиною й критичністю дослідницьким студіям класика античного історієписання. Звертає на себе увагу певна

Титульна сторінка творів Ксенофонта

не стільки історичним дослідженням, скільки мемуарами, написаними одним із найактивніших діячів тієї епохи.

Вище ми вже відзначали роль видатного мислителя античності **Аристотеля** у виробленні концептуальних засад

історичної науки. Історичні погляди Арістотеля відобразились насамперед у його працях «Політика» (ст. грец. «*Πολιτικά*») і «Афінська політія» (ст. грец. «*Αθηναίων πολιτεία*»)⁴⁰. Остання є однією із 158 історій грецьких і негрецьких держав, написаних в порядку підготовки узагальнюючої праці «Політика».

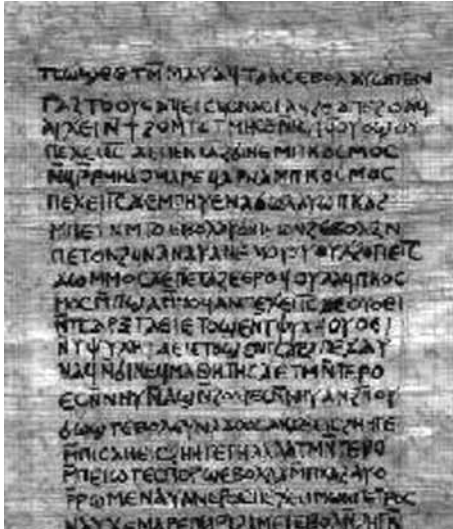
⁴⁰ Повний варіант назви праці – «Державний устрій Афін». Вона виявлена в 1890 р. серед папірусів, привезених в Британський музей із Єгипту.

«Афінська політія» написана популярною мовою і присвячена внутрішній історії Афінської держави, яка втілила найбільш типові риси античного полісу. По суті це – єдиний твір, що дає цільну картину політичної історії Афін, починаючи від часів, які безпосередньо передували законодавству Солона (початкова частина твору, присвячена більш ранньому часу не збереглася) до кінця V – IV ст. Цей твір складається із 2 структурних частин: 1) історичний нарис розвитку державного ладу; 2) систематичний огляд цього ладу в аристотелівську добу. Названа праця базується насамперед на документальних матеріалах, поряд з цим використовуються й окремі речові джерела. Загалом вчений володів методикою використання декількох історичних джерел і знаходився на позиціях критичного ставлення до їх опрацювання.

Услід за Платоном Аристотель налічує 6 форм державного устрою. Три із них він вважає правильними: монархію, аристократію і політію (тимократія). Три інших форми – поганими: тиранія (брехлива монархія), олігархія (брехлива аристократія) і демократія (брехлива політія). Критерій правильності форм виводив із того, настільки вона служила загальному благу громадян. Зрозуміло, віднесення демократії до неправильних форм зробило Аристотеля мішенню нападок з боку демократів – як сучасників, так і пізніших часів.

Аристотель прагнув зрозуміти, як склалися характери історичних діячів під впливом спадковості, середовища й виховання. Ці прагнення справили серйозний вплив на формування біографічного жанру історіографії.

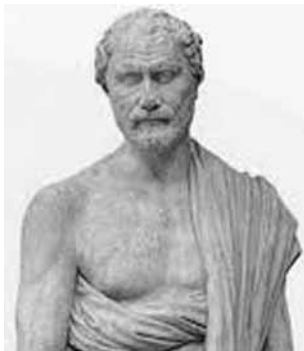
Свою плеяду істориків висунула й доба еллінізму (III – I ст. до н. е.). Вавілонян **Берос** на поч. III ст. до н. е. написав грецькою мовою «*Історію Вавілонії*» в 3-х книгах, єгиптянин **Манефон** уклав історію Єгипту для вжитку єгипетських греків, а еллін **Мегафон** – 4-томну «*Історію Індії*». **Тімей** з Тавроменії (350 – 260 рр. до н. е.) у 38 книгах «*Сицилійської історії*» подав опис земель на захід від Греції, однак спирався винятково на перекази та літературні джерела.

Сторінка з «Афінської політії»

Дещо змінився й стиль історичних праць: автори доби еллінізму прагнули штучно белетризувати свої твори, не переймаючися правдивістю інформації, а дбаючи лише про емоційний вплив на читача. Поряд з цим саме в той час побачили світ історичні твори з переважанням практичного аспекту: пізнання життя і звичаїв народів (наприклад, **Посідоній** із Апамеї описав звичаї кельтів і германців).

Кращі традиції грецької історіографії знайшли своє втілення і подальший розвиток у працях історика післяаристотелевої доби **Полібія** (бл. 200 – 120 рр. до н. е.)

Народився у м. Мегалополі (Аркадія). Разом зі своїм батьком відігравав значну роль у Ахейському союзі. Після поразки Персея в 168 р. в числі 1000 ахейців був відправлений заручником у Рим, де прожив 16 років і зблизився із римськими полководцями і політичними діячам. Наприкінці 150 р. до н. е. Полібій разом із 300 ахейцями повернувся додому. З 149 по 146 рр. до н. е. Полібій здійснив велику мандрівку по західному узбережжі Африки.

Полібій – автор «Загальної історії» (ст. грец. «*Ιστορίαι*») в 40-а книгах на грецькій мові, з яких збереглися повністю лише перші 5 книг, решта або втрачені, або дійшли до наших часів у

фрагментах. Названа праця є практично першою спробою викладу «загальної» історії Греції, Македонії, Малої Азії, Сирії, Єгипту, Карфагену і Риму в їх взаємозв'язку. Тут описуються події 220 – 146 рр. до н. е., а факти викладаються синхронно і в послідовності Олімпіад. Полібій намагається збагнути, як і чому впродовж такого короткого часу Риму вдалося підкорити майже все Середземномор'я. Він пояснює цей історичний феномен досконалістю римського республіканського ладу. Як бачимо, для Полібія характерне прагнення встановити природні причинно-наслідкові зв'язки, при цьому історик чітко відрізняє причину події від її приводу.

Під впливом поглядів Аристотеля та софістів він розвивав думку про послідовну зміну державних форм: кращих (істинних): базилейя, аристократія і демократія, і за певних історичних умовах – спотворених (гірших): монархія, олігархія, охлократія.

На відміну від Аристотеля і подібно Фукідіду Полібій був насамперед військовим істориком. Він описав історію всіх трьох Пунічних воєн, при цьому аналізував співвідношення сил, цікавився моральним духом воїнів, мистецтвом полководців, питаннями військової тактики. Особливо це видно із опису знаменитої битви біля Канн (216 р. до н. е.). За одностайною думкою історіографів поданий Полібієм опис цієї битви, як і інших баталій, аж до кінця XIX ст. залишався взірцем для воєнних істориків. Аналіз військових подій у працях вченого відзначається великою глибиною й виваженістю.

Розвиваючи ідеї Фукідіда й називаючи свою історію прагматичною, Полібій бачив її сенс в тому, щоб вчити й переконувати зацікавлених людей, бо історія – наставниця життя. Історик повністю не виключає впливу богів і долі на хід людської історії, проте вважає його доволі обмеженим.

У питаннях критики міфологічних джерел Полібій, як і Фукідід, переважає Геродот. Він підкреслював, що люди через свою природну обмеженість і невігластво не можуть пізнати достеменно всіх обставин і причин подій, і часом дають волю усіяким фантазуванням.

За політичними поглядами Полібій був представником аристократичного напрямку, і як наближений до правлячих кіл виступав з позицій апологетики римської завойовницької політики.

«Загальна історія» Полібія – великий якісний крок у розвитку прагматичної історіографії, удосконаленні методів історичного дослідження, утвердженні принципу історизму. Він виступає першим теоретиком історії як прагматичного жанру наративу. Зокрема він підкреслював: «Наука історія є потрібною: по-перше, це заняття з писаними документами і укладання матеріалу, здобутого з них; по-друге, топографія, вигляд міст і місць...; по-третє, політичні проблеми... Оскільки саме тільки твердження, що щось сталося, може бути цікавим, але не повчальним; якщо ж буде доповнене з'ясуванням причини, то вивчення історії стає плідним»¹¹.

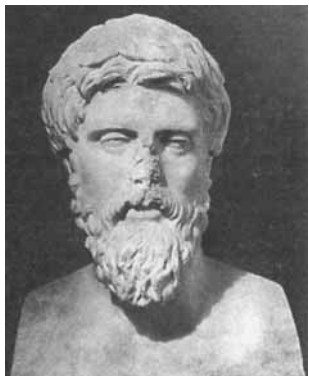
Певний внесок у розвиток історичної науки зробив і **Діодор Сицилійський** (бл. 90 – 21 рр. до н. е.), автор великої збірної роботи «Історична бібліотека» (ст. грец. «*Βιβλιοθηκη ιστορικη*», I ст. до н.е.), що складалась із 40 книг. Повністю збереглися лише книги 1 – 5, 11 – 20, решта – у фрагментах. Автор намагався подати синхронізований виклад минувшини Греції й Риму від міфологічних часів до початку Гальської війни Ю. Цезаря. Праця Діодора є багато в чому копійливою, позбавленою аналітичності і грішить хронологічними неточностями. Тим не менш вона має велику джерелознавчу та історіографічну цінність.

Солідну наукову спадщину залишив також грецький географ та історик **Страбон** (64 – 24 рр. до н. е.). Він є автором «*Історичних записок*», які задумані як продовження «Загальної історії» Полібія і присвячені історичним подіям від 146 р. до н. е. (з часу зруйнування римлянами Коринфа та Карфагену) до 31 р. (битви біля Акції). На жаль, ця історіографічна пам'ятка не збереглася. Найвідоміша праця Страбона –

¹¹ Цит. за: Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Л. Зашкільняк. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 26.

«*Географія*» (ст. грец. «*Γεωγραφικα*»), детальний опис відомої на той час ойкумени і своєрідний підсумок географічних знань античності. Вона також містила чимало історичних і етнографічних відомостей, стала першим досвідом історичної географії.

Виникнення та утвердження біографічного жанру історичної науки пов'язано з іменем грецького історика **Плутарха** (бл. 45 – 127 рр. н. е).

Учився в Афінах, проте більшу частину свого життя провів у Хероней (Беотія), обирався архонтом. Від 95 р. був верховним жрецем храму Аполлона Біфійського в Дельфах. Як філософ, поділяв погляди Платона, хоча загалом був еkleктиком. Повернувшись у рідну Херонею, поєднував виконання громадських обов'язків з читанням лекцій та літературною працею.

Плутарх надбав значний творчий доробок: існує каталог його праць, що налічує 210 найменувань. Плодом величезної ерудиції й титанічної праці вченого став його об'ємний твір «*Порівняльні життєписи*» (ст. грец. «*Βιοι Παραλληλοι – bioi parallzloi*»). До нас дійшло 50 біографій, 46 з яких належать до циклу «порівняльних», а близько 20 біографій було втрачено.

Плутарх подає розлогі біографії багатьох видатних греків і римлян, зокрема, Олександра і Пірра, Фокіана і Філопемена, Лікурга і Ромула, Августа і Цезаря та ін. Життєписи греків та римлян викладаються попарно, причому кожний сюжет завершується співставленням героїв.

Біографії складено на основі чисельних, ретельно підібраних джерел. Втім у критиці джерельного масиву Плутарх поступався своїм попередникам Фукидіду й Полібію, залучаючи міфологічні чи неперевірені свідчення. Чимало місця відводилося божественному й фантастичному.

Хоча Плутарх і турбувався про правдоподібність і об'єктивність опису своїх героїв, він не був точним біографом і часто вдавався до їх ідеалізації та глорифікації подій. Він розвивав прагматичну історію на тлі біографічного жанру, рекомендуючи своїм читачам розглядати героїв як взірець для наслідування. Своїми творчими студіями Плутарх започаткував у античній історіографії біографічний жанр, що сприяло «олюдненню» історії.

Зберігся також критичний твір цього вченого «*Про зловмисність Геродота*». Тут Плутарх обвинувачує «батька історії» в упередженому ставленні до історичних осіб, у їх надмірній критиці.

4. Надбання римської історіографії

Започатковані в давній Елладі традиції античної історіографії дістали своє гідне продовження й розвиток у римському історієписанні. Найдавнішими історіографічними пам'ятками античного Риму стали записи жерців на білих, покритих гіпсом дошках, що готувалися за наказом понтифіка й виставлялися на публічний огляд (вірогідно, від V ст. до н. е.). Вони отримали назву «*Аналів*» («річників») і містили опис історичних подій за роками правління консулів. За жанром подібно до грецьких логографій це була історична проза, де в хронологічній послідовності подавався опис подій від найдавніших часів.

Загалом розрізняють два покоління «аналістів»: старше (III ст. до н. е.) – **Квінт Фабій, Фабіус Піктор, Гней Гелій, Луцій Пізон** і молодше (перша пол. I ст. до н. е.) – **Валерій Анціат, Квінт Туберон** та ін. До речі, перші римські історики писали свої твори грецькою мовою, позаяк латинська ще не виробила на той час потрібних дефініцій.

Перший історичний твір латиною написав відомий державний діяч і письменник **Марк Порцій Катон Старший**

(234 – 149 рр. до н. е.). Він є автором багатьох творів, серед них і присвячений історії Риму – «Початки» (лат. «*Origines*»). Його слідами пішли «аналісти» **Касій Геміна**, **Луцій Антипатр** та ін.

Спроба об'єктивного відображення минулого знайшла своє втілення у творчості **Марка Теренція Варона** (116 – 27 рр. до н. е.), доробок якого нараховує понад 500 творів. Центральне місце в його духовній спадщині належить твору «*Давності справ людських і божих*» (лат. «*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*») в 41 книзі, що виступає як енциклопедія історична, географічна і релігійна. Цікаві висновки Варона про ступені господарського розвитку людського суспільства. I етап він називає природним (люди користувались плодами землі), II – пастушим, III – землеробським. Це доволі оригінальне трактування переходу від присвоювальних до відтворювальних занять, відтак висловлені ідеї поступального розвитку людського суспільства. Книги Варона «*Про походження римського народу*» (лат. «*De gente populi Romani*») та «*Про життя римського народу*» (лат. «*De vita populi Romani*») присвячені історії римлян та внеску Риму в історію цивілізації.

Кілька історичних творів мемуарного характеру написав видатний державний діяч і полководець **Гай Юлій Цезар** (100, за ін. версією – 102 – 44 рр. до н. е.) З поміж них виділяються «*Записки про гальську війну*» (лат. «*Commentarii de Bello Gallico*») і «*Записки про громадянську війну*» (лат. «*Commentarii de Bello Civili*»). Ці твори присвячені знаковим подіям історії Риму першої пол. I ст. до н. е., вони є оповідями документального характеру про військові дії в Галлії та в роки громадянської війни. Однак ці твори були написані Цезарем задля обґрунтування власних вчинків, тому події тут висвітлюються досить тенденційно. Втім їхня фактографічна база є досить ґрунтовною, а до того ж вони належать перу центральної постаті подій, що стали предметом опису.

Одним із перших «теоретиків історії» був **Марк Туллій Ціцерон** (106 – 43 рр. до н. е.) – відомий юрист, оратор, політик, письменник. Він поширював серед римських інтелек-

туалів елліністичну версію історіографії. Цицерон вимагав від істориків дотримання правдивості викладу подій, триматися послідовності часу, змальовувати задуми історичних осіб, їх реалізацію та наслідки. На його думку, історичні твори задля успішнішого виконання своєї соціально-виховної функції повинні мати високориторичну форму.

Значною подією в римській історіографії став вихід історичних творів **Гая Салюстія Криспа** (86 – близько 35 рр. до н. е.) – «*Про змову Катіліни*» (лат. «*De conuratione Catilinae*») та «*Югуртинська війна*» (лат. «*Bellum Jugurthinum*»). Ці твори можуть бути уже в повній мірі віднесені до типу монографічної літератури. Заангажований у політиці, соратник Цезаря, Салюстій прагнув у названих творах обґрунтувати ідею про нездатність римської аристократії управляти державою через її моральну деградацію. На його переконання, саме історія здатна вплинути на людське суспільство з метою його очищення й морального

вдосконалення. Відтак, він постає як історик-мораліст.

Переконаний у вирішальному впливові особистісних якостей історичних діячів на їхні вчинки, Салюстій дає усебічну характеристику своєму герою Катіліні: «...Людина знатного походження, відзначався великою силою духу й тіла, але злим і поганим норовом. ...Тілом він був неймовірно витривалим стосовно голоду, холоду... Духом був зухвалий, підступний, мінливий, майстер прикидатися й приховувати, що завгодно, жадібний

«Про змову Катіліни»

до чужого, розтратник свого, невгамовний у пристрастях; красномовства було достатньо, а розумності мало»¹².

Щодо «Югуртинської війни», то тут іде мова про воєнне протистояння Риму проти нумідійського царя Югурти (111 – 105 рр. до н. е.). Втім, як і в інших творах Салюстій допускає тут окремі хронологічні неточності.

Перу цього вченого належить ще один, щоправда незавершений твір «Історія» (лат. «*Historiae*»), що складався із 5 книг. Тут описано період від 78 р. (смерті Сулли) до 67 р. (піднесення Гнея Помпея).

Одним із перших професійних істориків Риму став **Тіт Лівій** (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.)

Народився в північно-італійському місті Патанія, походив із заможної сім'ї і, ймовірно, отримав досить гарну освіту. В 31 р. до н.е. переселився до Риму, де був близьким до імператорського двору. Не брав участі у сучасних йому воєнних діях, ніколи не займав високих державних посад. Наприкінці життя повернувся на батьківщину, де продовжував займатися своїми творами.

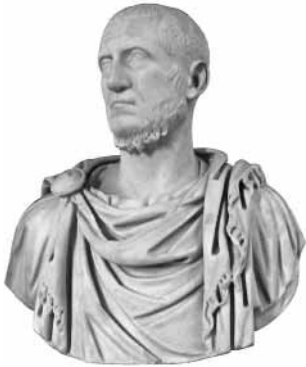

Впродовж 45 років Тіт Лівій працював над історією Риму і виклав її латиною в 142 книгах «Римської історії від заснування міста» (лат. «*Ad urbe condeta libri*»). Із них збереглося лише 35, зміст інших відомий за коротким викладом пізніших авторів. Це була, насамперед, політична історія Римської держави, яка розпочиналася від заснування міста й доводилася до встановлення принципату Октавіана Августа. За переконаннями історик був близьким до стоїцизму, виступав з позицій апологетики Риму. Джерельною базою його праці стали

¹² Крип Г. С. О заговоре Катилины / Г. С. Крип // Записки Ю. Цезаря. Гай Саллюстий Крип. Произведения. – М. : Ладомир, 1999. – С. 447.

документальні матеріали, твори літератури, перекази. Т. Лівій, як ритор і письменник, не стільки досліджував римську історію, скільки викладав її, часом некритично запозичуючи матеріал у римських аналістів і еллінських авторів. Багато уваги приділено мові й стилю викладу, літературному оформленню твору.

Ще на більшу увагу заслуговує видатний римський історик **Публій Корнелій Тацит** (бл. 56 – бл. 117 рр. н. е.).

Народився, ймовірно, в Нарбонській Галії у сім'ї прокуратора. Належав до нової знаті, що вийшла з провінцій, на яку спиралися імператори Флавії. Імператором Веспасіаном включений до сенатського стану. Обіймав ряд високих державних посад – претора, за імператором Титом зайняв посаду квестора, консула (в 97 р.), проконсула провінції Азія у 112 – 113 роках. З 80-х років – член почесної жрецької колегії. Був одружений з дочкою полководця Юлія Агриколи.

Головні історичні твори Тацита – «Про походження і розташування германців», «Історія» і «Анали». Зокрема, у своїй першій великій праці «Історія» (лат. «*Historiae*», в 5 книгах, до нас дійшли перші 4 книги і частина 5-ої) він майстерно проаналізував події римської історії, які розгорталися на його очах упродовж короткого відтинку часу: від січня 69 р. до н. е. до вересня 70 р. н. е. Про унікальну здатність автора робити глибокі історичні узагальнення та вміння донести матеріал до масового читача можна судити, звернувшись до цитування початкової тези книги першої цього безсмертного твору: «Я приступаю до розповіді про часи, наповнені нещастями, багатими жорстокими битвами, смутами й незгодами, про часи дикі й шалені навіть у мирну пору. Чотири принцепси, які загинули через насильницьку

смерть, три громадянських війни, ряд зовнішніх і багато таких, що були одночасно і громадянськими, і зовнішніми, успіхи на Сході і біди на Заході – Ілірія охоплена хвилюваннями, хитається Галлія, Британія підкорена і тут же втрачена, племена сарматів і свербів об'єднуються проти нас, росте слава даків, що ударом відповідають Риму на кожний удар, і навіть парфяни ... готові взятися за зброю»¹³.

Наступна його об'ємна праця «Анали» (лат. «*Annales*»), в 16 книгах присвячена політичним подіям у Римській імперії від 14 до 68 рр. Від цієї книги збереглося на різних шляхах рукописної традиції 2 масиви. Один із них становить перші 6 книг (14 – 37 рр.), при цьому, тут є лакуна, що охоплює 5-ту книгу й початок 6-ої; другий масив розпочинається в середині 11-ої книги і завершується в середині 16-ої.

Залученням великого джерельного масиву та глибиною аналізу відзначається і праця Тацита «Про походження і розташування германців» (лат. «*De origine end site Germanorum*»). У монографії усебічно охарактеризовано суспільний лад, побут, вірування та традиції германців, і як представник римської еліти не приховує свого презирства до цього «напівдикого» народу.

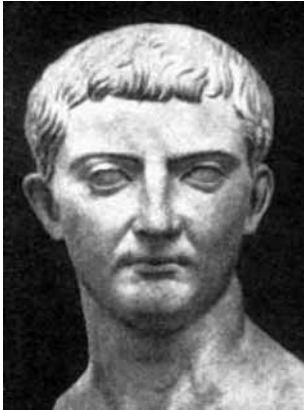
Успішно виступив вчений і в жанрі біографістики. У своїй праці «Про життя Юлія Агріколи» (лат. «*De vita Julii Agricolae*») на широкому тлі історичних подій він подав портрет свого тестя – відомого полководця, намісника в Британії.

Центральною проблемою творчості Тацита була оцінка історичної ролі імперії, як прогресивної, на його думку, форми держави. Поряд з цим він різко виступає проти зловживання владою з боку правителів, виступаючи з моралістських позицій. Історик загалом стоїть на позиціях історизму і визнання історичних закономірностей. Утім, він хоча й вимагав писати історію «*sine ira et studio*» – без гніву і

¹³ Тацит К. Сочинения : в 2 т. / К. Тацит. – Л. : Наука, 1969. – Т. 2. История. – С. 5–6.

пристрасті, проте сам цього гасла місцями не дотримувався й допускав значну тенденційність у оцінці подій і явищ.

У біографічному жанрі плідно працював римський історик **Гай Светоній Транквіл** (бл. 70 р. – після 122 р. н. е.)

Належав до стану вершників, батько його був трибуном. Виріс у Римі, закінчив граматичну, а потім і риторичну школу. Він знаходився в добрих відносинах з Плінієм Молодшим, який своїм впливом на імператора Траяна сприяв призначенню Светонія на різні високі посади. При імператорі Адріані був наближений до двору і зарахований в управління з наукових справ, йому було доручено нагляд за публічними бібліотеками, потім призначений на посаду секретаря імператора, мав доступ до архівів. У 122 р. впав у немилість імператора і був звільнений з посади.

Із численних праць Светонія до нас дійшов його твір «Життя 12 Цезарів» (лат. «*De vita Caesarum*») у 8 книгах латиною. Ця книга містить опис життя римських імператорів від Цезаря до Доміціана (з 80-х рр. до н. е. до 96 р. н. е.) Ідеальними правителями Светоній зображує імператорів Августа й Тіта. За стилем викладу цей твір швидше художній, аніж історичний, він відзначається описовістю, відсутністю аналізу історичних та психологічних мотивів подій і вчинків, підкресленою фактологічністю. Не переймається Светоній і дотриманням хронологічної послідовності¹⁴ та критичним розбором джерел, а образи імператорів подає у відриві від історичного тла. Попри очевидні недоліки твір «Життя 12 Цезарів» був доволі популярним, як у сучасників, так і в пізніший час.

¹⁴ Оповіді Светонія ґрунтувалися на принципі: *neque per tempora, sed species* (не в послідовності часу, а в послідовності предметів).

Із низки історичних джерел дізнаємося заголовки цілої низки праць Светонія, які не дійшли до наших часів. Серед них – «*Про дитячі ігри у греків*», «*Про видовища і змагання у римлян*» (у 2 книгах), «*Про види одягу*», «*Про царів*» (у 3 книгах), «*Про громадські посади*», «*Про знаменитих блудниць*» та ін. Це тематичне багатоманіття творчості Светонія переконливо свідчить про різнобічність пошукових зацікавлень цього багато в чому загадкового історика й письменника.

У Римі та Греції з'являються й перші історіографічні твори. Серед них вартий уваги трактат **Лукіана із Самосати** (бл. 120 – бл. 180 рр. н. е.) «*Як писати історію*», де підкреслюється докорінна відмінність між поезією та історією. «Істина є суттю історії, і той, хто збирається її писати, має служити тільки істині» – підкреслює автор трактату¹⁵. Творчість *Геродота і Фукидіда* спробував охарактеризувати **Діонісій Галікарнаський**. Романізований грек Аміан Марцеліан (330 – 400 рр.) підкреслював, що історія має бути насамперед правдивою, дорікав історикам у «брудному підлабузництві» до влади і радив їм відмовитися від опису сучасних подій.

Античність відіграла справді знакову роль у історії історичної науки, позаяк саме в цю епоху було виокремлено історію з інших жанрів письменства у специфічну галузь знань про минуле й сучасне. Було покладено край міфологічному синкретизму і започатковано прагматизм у тлумаченні подій, зроблено спробу встановлення реальних причинно-наслідкових зв'язків. Божественне начало в історії відсунулося на задній план і замінено морально-етичними постулатами. Історичне минуле суспільства реконструйовувалося переважно на базі критично опрацьованих писемних джерел і усебічного застосування принципу історизму.

¹⁵ Цит. за: Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Л. Зашкільняк. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – С. 34.

Запитання й завдання

1. Чому саме в умовах античної цивілізації стало можливим виникнення історії як науки?
2. Проаналізуйте філософсько-теоретичні засади античної історіографії.
3. Визначіть місце логографії в становленні історичної науки.
4. Розкрийте сутність гесіодівсько-платонівської моделі історичного розвитку.
5. Схарактеризуйте та дайте оцінку основним методам вивчення історичних подій античними істориками.
6. Співставте історичні погляди Геродота і Фукідіда.
7. З'ясуйте основні риси прагматичної історіографії та наведіть приклади її застосування.
8. Встановіть генетичний зв'язок між грецькою та римською історіографією.
9. Закінчіть речення: «Засновниками біографічного жанру в античній історіографії стали: ...»
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *логографія, циклізм (гесіодівсько-платонівська модель), прагматизм, полісоцентризм, історизм, фаталізм, аналістика, історичний наратив, біографічний жанр.*

ТЕМА 3

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІОГРАФІЯ ЄВРОПИ V – XIV ст.

Історія – це наука про те, чого вже нема й не буде.

Поль Валері

Історія повинна пояснити світові світ.

Люсьєн Февр

1. Соціокультурні умови розвитку історичної думки. Християнська теологія історії

Після падіння під натиском варварів Західної Римської імперії у V ст. н. е. людство вступило у новий етап свого розвитку. Настала доба середніх віків (*medium aevum*), котра тривала до кінця XV ст.* Це було традиційне, доіндустріальне суспільство, за якого в Європі утвердився, пережив свій розквіт, а потім і занепад феодальний спосіб виробництва.

Середні віки створили нові економічні, соціально-політичні та ідеологічні умови для розвитку історичної думки. Сільське господарство стало основною галуззю виробництва, тому економічне життя, особливо в період раннього Середньовіччя зосереджувалось на селі. Натуральний характер феодального господарства, малорухомий характер економічного життя – все це корінним чином впливало на розвиток ідеології середньовіччя. З іншого боку, виникнення середньовічних міст як центрів торгівлі й ремесел, прихід на зміну античним полісам та імперіям моноетнічних феодальних держав створило нові специфічні умови для розвитку духовності.

* Загальновизнаних наукою хронологічних меж Середньовіччя досі не існує. У радянській історіографії такими межами вважали час загибелі Римської імперії в 476 р. та Англійську революцію серед. XVII ст. Пострадянські та західноєвропейські історики визначають верхній хронологічний поріг кінцем XV ст. Окремі представники зарубіжної історіографії відносять кінець середніх віків до часу загибелі Візантійської імперії в 1453 р. Частина істориків переконані, що вододілом між Середніми віками й новим часом є кінець XVIII ст., а почалася доба *medium aevum* у III ст. (криза Римської імперії).

При цьому треба відзначити, що в перший та у значній мірі і в другий період Середньовіччя у авангарді культурного розвитку Європи знаходилася Візантія як пряма спадкоємиця греко-римського світу і еллінського Сходу, що уникнула варварського завоювання. Саме Візантія щонайбільше успадкувала античні духовні традиції. Загалом же початки середньовіччя ознаменувались глибокою кризою античної культури і античного світогляду.

Однією з найхарактерніших рис Середньовіччя була панівна роль християнства. Утвердившись у всіх країнах Західної Європи, а від 988 р. й на Русі, християнська церква стала великою політичною та ідеологічною силою. Тому у середні віки майже безроздільно панував християнсько-релігійний світогляд. Християнство стало ідеологічним стрижнем культури і всього духовного життя, а світогляд набрав яскраво вираженого теологічного характеру. Теологія або християнсько-релігійна філософія стала найвищою формою ідеології, призначеної еліті; для простолюдинів вона ж залишалася практичною культовою релігією.

У період боротьби християнства із язичницьким політеїзмом виникає апологетика й догматика (захист християнства та його догм), а вслід за нею – патристика (pater – батько) – твори-повчання «отців» християнської церкви (II – VIII ст.) Сплав теології та інших рівнів релігійної свідомості створював єдиний психолого-ідеологічний комплекс. Сама специфіка середньовічної свідомості диктувала те, що ні один навіть найрадикальніший мислитель об'єктивно не заперечував і не міг заперечувати примату духу над матерією, Бога над світом. Церква зайняла монопольне становище в галузі інтелектуального життя, в т. ч. і у формуванні історичної свідомості. У період Середньовіччя панував принцип «філософія – служниця богослов'я», котрий цілком поширювався на всі галузі культурного життя.

Панування теологічного світогляду стало визначальним фактором для формування та розвитку історіософської думки

Середньовіччя. Основним джерелом, об'єктом і методологічною основою досліджень стала Біблія. Саме на основі святого письма й вироблялася християнська історична доктрина.

Розробка історіософських основ теологічного історичного знання Західної Європи розпочалася ще задовго до початку доби Середньовіччя. У пізньоантичні часи виділявся своїми теоретичними студіями відомий християнський мислитель **Оріген** із Олександрії (бл. 180 – 254 рр.).

Система Орігена стала своєрідною формою подолання гностицизму на підґрунті християнського неоплатонізму. Для Орігена світ складається із безкінечної безлічі світів, що виникають і зникають, але є унікальними і спадково пов'язаними між собою. Вони є своєрідними матеріалізованими формами, що колись відпали від Бога, а тепер, через безліч перетвілень, прагнуть до єдності з ним.

Переходячи до реальної історії, Оріген вважає, що Бог по-різному сприяв народам на їхньому історичному шляху. Іудеїв він учив через закон, що був даний Мойсеєві, а греків – через їх філософів. Позаяк люди йшли до Бога двома шляхами, то й історія прямувала двома лініями. Кульмінація історичної драми за Орігеном – факт хресної смерті та воскресіння І. Христа.

Чи не першим досвідом християнської історіографії стали праці **Євсевія Кесарійського** (бл. 263 – 339 рр.), зокрема, «Хроніка» (лат. «*Chronican*»), «Церковна історія» (лат. «*Historia ecclesiastica*», 10 кн.) та ін. Через ці твори червоною ниткою проходить ідея вирішальної ролі Божого провидіння в бутті людства. Історія поділена мислителем на два великих періоди: до Різдва Христового і після цієї події, пізніше його періодизація базувалася на послідовній зміні чотирьох монархій. У Євсевія було чимало послідовників, які продовжили «переписування» історичних праць античних авторів на основі теологічного світогляду.

Та визначальну роль у формуванні історіософської думки середньовіччя відіграв видатний християнський мислитель, єпископ гіппонський **Аврелій Августин (Блаженний)** (354 – 430 рр.).

Народився у Тагасті, у Римській Африці, зростав у сім'ї міщанина середнього достатку. Отримав хорошу освіту, головним чином риторичну. Закінчивши навчання, Августин спочатку став викладачем математики у Тагасті, потім риторики у Карфагені. У 383 р. переїхав до Риму. Одержав кафедру риторики у знаменитій Міланській вищій школі, і згодом прийняв християнства (387 р.). Після цього Августин залишає викладання і повертається у Африку. Тут він стає спочатку пресвітером, а потім і єпископом у Гіппоні. Саме з цього

моменту розпочинається його активна діяльність на теренах апологетики та патристики, боротьби із єресями.

Головний твір Августина Блаженного «*Про державу Божу*» (лат. «*De civitate Dei*») – альфа і омега християнського світобачення, провідна основа історіософії Середньовіччя. «Держава Божа», про яку говорить мислитель у своїй книзі, хоча в деяких випадках і ототожнюється із церквою, здебільшого трактується Августином як більш широке поняття. Це співтовариство божих обранців, яке існує з перших часів людської історії до часу пришестя на землю Христа, це й становить лінію історичного поступу. На переконання вченого, Христос, його вчення й християнська церква стали новою основою для подальшого розквіту царства Божого для вибраних. Коли наступить кінець світу і всі грішники будуть засуджені, богообрані об'єднаються у вічному блаженстві і єднанні із Богом, у нетлінній «державі Божій». В уявленнях про 2 держави простежується певний історичний дуалізм Августина.

У центрі християнського світобачення за Августином замість античного Космосу опинився творець усього суцього – Бог, наділений усіма атрибутами трансцендентності, всебачення і всемогутності. Він створив і скеровує єдиний світ, що нараховує від «дня творення» 6 тис. років. Світ реальний – це лише блідий і недосконалий відбиток світу Бога-творця. За Августином світська держава повинна грати службову роль по відношенню до «держави Божої».

Августин у своїй праці переконує, що життя в земному світі є складним, небезпечним і насиченим стражданнями. Ідея ця настільки утвердилась у богослов'ї, що у 1118 р., майже через 8 століть після Августина, папа Інокентій III написав спеціальний твір «Про презирство до світу».

Червоною ниткою через книгу Августина проходить ідея **аскетизму** – *відмови від мирського життя, від його благ і задоволень, повне придушення в собі природних бажань*. За Августином та іншими теологами все земне життя людини є підготовкою до зустрічі з Богом, бо смерть веде до вічного життя. Порятунок можливий не через активну діяльність, а через пасивне споглядання, аскетизм.

Учення Августина базується на постулатах *есхатології*. **Есхатологія** (від грец. *eschatos* – останній і *logos* – вчення) – *це релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини*. Головний зміст християнської есхатології зводиться до уявлень про антихриста, друге пришестя Ісуса Христа, кінець світу, страшний суд.

Погляди Августина пронизує *провіденціалізм*, котрий остаточно витісняє прагматизм античної історичної думки. **Провіденціалізм** (від лат. *providentio* – провидіння) – *це теологічна концепція історії, прихильники якої твердять, що вся людська історія розвивається винятково за промислом, планом Божим*.

З точки зору Августина *всесвітня історія* – це здійснення наперед визначеного божого плану, який направлений на удосконалення «держави Божої». Бог за Августином – основ-

Сторінка з книги «Про державу Божу»

на, визначальна сила в історії, люди ж є лише сліпим зняряддям, виконавцями накреслень Божих.

Поборникам провіденціоналістської концепції важко було пояснити, як всемогутній Бог допускає в земному житті зло, існування якого було важко заперечити. Августин з приводу цього висунув не зовсім переконливі аргументи про те, що якби не було зла, люди б не оцінили добра, або говорив про людську природу й свободу волі. Найбільш доступним для загалу поясненням причин зла було визнання існування

диявола як його одвічного носія, а також факту нестихаючої боротьби божественного й сатанинського начал.

Основоположним постулатом вчення Августина стала ідея людської минувшини як єдиного процесу, який виступає у вигляді злиття біблейської історії з історією язичницьких держав. Бог і його воля за Августином залишається першоосновою й гарантом цієї непорушної єдності.

Августин заперечує циклічну парадигму розвитку історії, яку обґрунтували античні історики й утверджує лінійну, поступальну схему, що впливає із положень Біблії. Здійснення божественного плану в історії подається Августином у вигляді своєрідного прогресивного процесу, але прогрес стосується винятково «держави Божої», а не царства земного.

Відомий теологічний мислитель запропонував і декілька варіантів періодизації історії людства. Одна з них – періодизація за монархіями, хоча Августин виділяє їх тільки 2: Ассиро-Вавилонську і Римську. Друга, основна періодизація – поділ земної історії на періоди: до і після народження Христа. При цьому на першому етапі історія проходить певні цикли утвердження, кульмінації й падіння великих царств (Єгипту і Ассирії, Вавилону і Персії, Македонії і Риму). Від самого початку історії людства відбувається поділ людей на причетних до земного зла і носіїв праведності й благодаті Божої, поділ між державами земною і Божою.

Августином запропонована й періодизація за знаковими подіями церковної історії, ним виділено 6 періодів:

- I – від Адама до потопу;
- II – від потопу до Авраама;
- III – від Авраама до Давіда;
- IV – від царя Давіда до вавилонського полону;
- V – від вавилонського полону до народження Христа;
- VI – від народження Христа до його нового пришествя і повного торжества граду Божого.

Крім поданої вище варіантів, Августин послуговується й періодизацією, що відповідає віковим циклам життя людини. У цьому контексті він визначає 6 віків історії людства: 1) вік немовляти; 2) дитинство; 3) юність; 4) вік мужності; 5) похилий вік і, нарешті, 6) старість. Саме у 6-му віці з'явилось християнство, а світ опинився напередодні своєї смерті. Есхатологічні переконання мислителя в цій перспективі неминучої загибелі людства постають особливо рельєфно.

Розмірковуючи над знаковими подіями церковної історії, Августин висловлює думку про те, що з моменту страти та воскресіння Христа єврейський народ втрачає мандат богообраності і його місце займає Церква, шлях до якої відкритий усім людям незалежно від станової й національної належності. Як вважає Ю. Павленко, у концепції мислителя здійснюється

до певної міри синтез лінійної (біблійної) та циклічної (античної) моделей історії. За суттю історія лінійна, але за формою може уявлятися у вигляді циклів.

Історіософські погляди Августина, його теологічна, провіденціоналістська концепція історії людства стала методологічною основою історіографії Середньовіччя, в значній мірі визначили всі наступні напрями теологічної філософії історії.

XI століття стало часом народження ще одного середньовічного феномену – *схоластики*, яка виросла із релігійної філософії і була з нею безпосередньо пов'язана. Суть схоластичної філософії – осмислення догматичних вад християнства з раціоналістичних позицій. Основна увага приділялася словесним баталіям навколо проблеми універсалій, тобто загальних понять, які стосуються багатьох різних речей. У схоластиці склалися три основні напрями: реалізм, номіналізм і концептуалізм.

Прихильник *концептуалізму* був **П'єр Абеляр** (1079 – 1142 рр.), котрого сучасники називали «найблискучішим розумом свого віку». Він наважився піддати критиці церкву і намагався раціоналізувати відносини розуму і віри, поставивши останню в залежність від розуміння.

Представником містицизму і противником Абеляра був **Бернар Клервоський** (1090 – 1153 рр.), ще за життя канонізований церквою. Тоді як Абеляр втілював собою опозицію авторитету церкви, Бернар виступив як її апологет.

Для XII століття характерний посилений інтерес до творів античних мислителів. На латину, яка була головною мовою науки в Середньовіччі, перекладаються трактати Евкліда, Птолемея, Гіппократа, Галена. Поширеними були й твори Аристотеля, при цьому, окремі з них не узгоджувалися з релігійними догмами і це стало причиною цькування симпатиків цього вчення. Згодом церковним ортодоксам спала на думку ідея асиміляції Аристотелевого вчення.

Синтез аристотелізму й католицької теології намагався здійснити відомий філософ Середньовіччя **Тома (Фома) Аквінський** (1225/26 – 1274 рр.).

Народився поблизу містечка Аквіно (Італія) в родині небагатого дворянина з графським титулом. Навчався в Неапольському університеті. Там, незважаючи на протести родини, приєднався до ордену домініканців. Освіту продовжив у Паризькому університеті, здобув ступінь магістра теології. Повернувшись до Італії, перебував при папському дворі. Деякий час викладав в університетах Італії та Франції.

Аквінський (Аквіат) є автором щонайменше 90 творів різного обсягу, жанру, спрямування й змісту. Переважають богословські та філософські твори, але є й політологічні, наприклад, «*Про владу*» (лат. «*De regno*»), «*Про правління царів*» (лат. «*De regimine principum*»).

Заперечуючи дуалізм Августина Блаженного і виходячи з ідеї єдності духовного й матеріального світу, Аквінський доводив, що віра і розум гармонійно узгоджуються один із одним. Якщо ж і є якісь суперечності, то, виходячи із непохитності й правильності віри, в таких випадках помиляється розум, філософія, а не богослов'я. За вченням Аквінського філософія і релігія мають низку спільних положень, які відкриваються як розумом, так і вірою. У філософських обґрунтуваннях свого богослов'я Фома спирається головним чином на Аристотеля і розвиває основні докази існування Бога. Особливо усебічно свій аристотелізм мислитель обґрунтовує в об'ємній праці «*Коментарі до Аристотелевої «Політики»*» (лат. «*Commentarii ad Aristotelis «Politicam»*»).

Як прихильник поміркованого реалізму, Тома вважав, що неможлива повна адекватна відповідність між нашими

думками і реальністю. Розум є більш високою здібністю, аніж воля, тому мета діяльності людини – пізнання, а досягнення щастя – результат діяльності розуму.

Цікаві погляди Аквінського на державу. На його думку, державна влада походить від Бога, форма ж правління має узгоджуватись із обставинами. Сам мислитель підтримує монархію.

У соціальній теорії Аквінський проповідує думку про перевагу церкви над суспільством, земне життя розглядається як підготовка до життя духовного. Він став основоположником самодостатнього методологічного напрямку – **томізму**, який прийшов на зміну вчення Августина. Отож, услід за Августином Тома Аквінський сформулював основні теоретичні засади філософії історії.

**Форми Божественного розуму
за Ф. Аквінським**

На загал, у теологічній літературі XII – XIII ст. сформувалося дві течії: традиційно-консервативна (августинизм) і теологічно-реформаторська, представники якої намагалися розгля-

дати питання віри з більш раціональних позицій. До останніх поряд з Абеляром та Аквінським належали відомі мислителі середньовіччя **Росцелін, Гійом Коншський, Іоан Солсберійський** та ін.

Дуалістичну концепцію Августина намагався зруйнувати й видатний мислитель розвиненого Середньовіччя **Іоакім Флорський** (1132 – 1202 рр.). Він запропонував тріадну періодизацію історії у відповідності з іпостасями Божими: період Бога-Отця, Бога-Сина і Бога Духа Святого. Ця концепція розкриває стадійність божественного у земному, тут

моделюються безкінечні перспективи подальшого руху людства. Відтак, бачення історії секуляризується, вона перестає бути доконечно христоцентричною, зміст її переноситься з неба на землю.

2. Основні риси середньовічних історичних знань

Середньовічна історіографія характеризується особливими, лише їй притаманними рисами. Окреслимо найголовніші з них.

- ⇒ Докорінно змінилася соціальна функція історичної науки. З огляду на пануючий теологічний світогляд, історія розглядалась як служниця богослов'я, основне завдання якої полягало лише в аргументації положень святого письма.
- ⇒ Утвердилося христоцентричне бачення історії людського суспільства, акценти історієписання були перенесені із реального, земного на сакральне, небесне. Сутність історії вбачалася поза сферою людських стосунків, відтак середньовічна історіографія тяжіла не до наукового пояснення явищ і процесів минулого, а до теології, яка за образним висловом Р. Дж. Колінгвуда «зручно прилаштувалася на подвійному фундаменті віри і розуму».
- ⇒ Від античного прагматизму відбувся перехід до провіденціалізму. Його середньовічні теоретики протиставили безплановості й стихійному характеру історичного процесу. Історія, з точки зору середньовічних теологів, є полем битви між Богом і дияволом, вона не стоїть на місці, існуючі на землі царства виникають, розквітають, а потім неминуче руйнуються. Розвиток як такий мислився в розширенні кола божих обранців і самого християнського вчення.
- ⇒ Тогочасні історики виходили з постулату, що в історії немає закономірностей, в будь-який момент Бог може корінним чином змінити існуючий порядок з допомогою чудес.

- ⇒ Середньовічній історіографії був притаманний інтерес до всесвітньої історії, як до єдиного процесу, що проходив стадії всесвітніх монархій. В уявленнях середньовічних авторів історія людства розпочиналась зі створення Богом світу та людини і розглядався як процес поступового спокутування першородного гріха й розширення кола божих обранців. На цьому фоні викладались значимі історичні події, головним чином війни і діяльність окремих царів. Розглядаючи хід світової історії як поступове розширення християнського вчення і наближення царства Божого, середньовічні теоретики до певної міри здолали кінцевий песимізм, характерний для античних істориків.
- ⇒ У історіографії Середньовіччя переважно застосовувалася чотиричленна періодизація людської історії, яку свого часу запропонували Ієронім і Євсевій Кесарійський. Вона зводилася до послідовної зміни 4 всесвітніх монархій: єгипетської, асиро-вавилонської, мідно-персидської і греко-римської. Популярною була й періодизація, яка поділила історичний процес на «шість віків». Поряд зі згаданим вище варіантом від Августина Блаженного, інші автори ототожнювали ці «шість віків» або з шістьма днями боготворення світу, або – віковими циклами людського життя, чи – із золотим, срібним, мідним, бронзовим, залізним і глиняним віками. Запропоновану в XII ст. І. Флорським тричленну періодизацію історії церква оголосила єретичною.
- ⇒ Щодо уявлення про історичний час, то на них накладали відбиток як середньовічна рутинна, так і біблійні уявлення про поступальний рух від створення світу до першого пришествя, далі – до страшного суду і завершення земної історії. Відтак, пріоритетного значення набрав лінійний архетип історичного часу.
- ⇒ Оскільки історія не мала завдання досліджувати реальну дійсність, а повинна була лише аргументувати релігійні догмати, у середньовічних істориків було відсутнє дослідження як таке і майже повністю ігнорувався метод

критичного ставлення до джерел*. Для підтвердження тих чи інших положень середньовічний хроніст часто підбирав фантастичні факти, а протилежні просто відкидав. Свого роду прийомом роботи стали вимисел історичного факту, підтасовка тексту. Найбільший вплив на техніку історичного дослідження справляла Біблія – головне джерело істориків. У античних авторів середньовічні історики запозичували, як правило, зовнішні сторони розповіді. При цьому популярністю користувались лише другосортні твори римських істориків, типу біографій Августів, творів Орізія, життєписів Светонія.

- ⇒ Від римської історіографії і від біблейної традиції середньовічні історики успадкували схильність до риторики, драматизації, моралізаторства, перебільшування, глорифікації подій.
- ⇒ Найбільш поширеною формою історичних творів на початку доби Середньовіччя були анали (короткий перелік подій, об'єднаних за хронологічним принципом), пізніше з'являються так зв. «історії» – великі твори, присвячені історії значних і переважно сучасних авторів подій. Певне місце в тогочасній історіографії займають історичні біографії, житійна література, історичні трактати, мемуари. Та найпоширенішим жанром середньовічного історієписання стали хроніки.

Хроніка – (від грец. «хронікс» – *літопис*; «хронос» – *час*) – історичний твір, що містив детальний і систематизований виклад подій у суворій хронологічній послідовності (за роками). У добу раннього середньовіччя були поширені так звані *всесвітні хроніки* (лат. *chronica mundi*). Виклад, як правило, починався від створення світу, весь матеріал про історичні часи, що передували життю хроніста, запозичувався із попередніх хронік. Авторами їх спочатку майже винятково були ченці, писалися хроніки, як правило, латиною**.

* Документи тогочасні історики поділяли на «істинні» і «апокрифічні» (ненадійні). Критерієм процедури оцінки служило авторство чи походження документа.

** Авторами історичних трактатів у XIII – XVст. називали істориками, а хронік – хронографами. Згодом обидві назви стали синонімами.

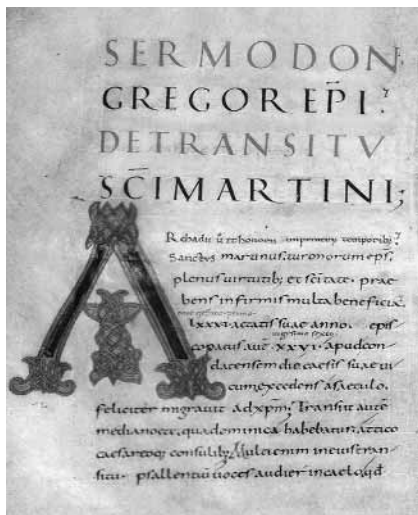
3. Етапи розвитку й досягнення середньовічної історіографії

Як вважає О. Л. Вайнштейн, середньовічна історіографія розвивалася в рамках трьох періодів суспільної еволюції. Перехідним етапом від античної до середньовічної історіографії стала патріотична історіографія IV – V ст.

Період VI – VIII ст. характеризується поступовим згасанням античної традиції й утвердженням теологічної візії світу, компілятивною переоцінкою раніше описаних подій з богословських позицій. Репрезентантом такого стибу історичної творчості стала малозмістовна «*Всесвітня хроніка*» («*Chronica mundi*») – компіляція з пізньоримських істориків, автором цієї праці став **Кассіодор** (бл. 487 – бл. 578 рр.). Його перу належить і більш серйозний твір – «*Історія готів*» («*Historia Gothorum*», 519 р., у 12 книгах, які до нас не дійшли). Тут автор намагається обґрунтувати давність і знатність родоvodu готських правителів, а також звеличити варварські народи. У такому ж змістово-ідейному ключі написана книга готського історика **Йордана** «*Про походження та історію готів*» (лат. «*De origine actibusque Getarum*», VI ст.).

У жанрі «історій» працював **Григорій Турський** (бл. 540 – 593 рр.); його, до речі, величали «батьком французької історії». У праці «*Десять книг історії*» (вона відома також під назвою «*Історія франків*» – лат. «*Historia Francorum*») він усебічно виклав історію франків згідно з авґустинською дуалістичною схемою, протиставивши церковні (високоморальні) і світські (аморальні) справи.

До становлення середньовічної історичної науки долучився й відомий теолог **Ісидор Севільський** (бл. 570 – 636 рр.) Його праця «*Історія готів, вандалів і свевів*» (лат. «*Historia Gothorum, Sueborum et Vandalorum*») була присвячена завоюванням Іспанії варварами. Заслуговує на увагу також і його праця «*Велика Хроніка*» (лат. «*Chronica magna*»).

«Історія франків»

Автором «Церковної історії народу англів» (лат. «*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*») у 5-ти книгах став відомий теологічний мислитель **Беда Венерабіліс** (Достоцимий, 673 – 735 рр.). На відміну від теологічної традиції, він розпочинає свою працю з географічного опису островів Британії та Ірландії завоювання їх Цезарем. Утім дальший виклад подій був підпорядкований загальній схемі утвердження християнства, хоча знайшлося місце й для подій світської

історії. У праці «Раціональна хронологія» (лат. «*De sex aetatibus mundi*») вчений зробив спробу створити нову хронологічну систему, запровадивши числення років до Різдва Христового й після нього (за системою Діонісія Малого).

Заслуговує на увагу й творчість **Павла Диякона** (Варнефрід, бл. 720 – 800 рр.), перу якого належить незавершена праця «Історія лангобардів» (лат. «*Historia Langobardorum*») у 6-ти книгах. До честі автора, він намагався критично опрацювати дані тогочасної літератури, легенди та перекази. Залишаючися в межах теологічного світогляду, він намагався зблизити «божественну» і світську історії.

У Візантії традиції античної культури у історіографії були набагато сильнішими, цим і був обумовлений більш високий рівень історичної думки у візантійському суспільстві. Знаменита бібліотека патріарха Фотія – IX ст. мала опис 280 творів античних авторів із детальними витягами із першоджерел. За розпорядженням імператора Костянтина Багрянородного було укладено збірник із праць античних авторів: Полібія, Діодора, Кассія.

Найвидатнішими візантійськими хроністами VI – IX ст. були Іоан Малала, Феофан Сповідник і Георгій Амартол. Опис всіх подій неодмінно подавався під кутом зору церковної історії. З-поміж найбільш відомих візантійських авторів першого періоду середньовічної історіографії помітно виділявся історик **Прокопій Кесарійський** (між 490 і 507 рр. – після 562 р.).

Народився в Кесарії Палестинській, там здобув класичну і юридичну освіту. Від 527 р. – секретар і радник знаменитого полководця Ф. Велізарія. Нагромадив значний життєвий, політичний і військовий досвід, брав участь у походах проти персів, вандалів і вестготів. Він був сучасником імператора Юстиніана, виступав з позицій апологетики його діяльності, пізніше критикував її.

Головна праця П. Кесарійського – об'ємна 8-томна «Історія війн римлян з персами, вандалами і готами» (завершена у 533 р., грец. «*Ιστορικὴν...*»), яка прославляє перемоги імператора над варварами. (кн. 1 – 2: «Війна з персами», кн. 3 – 4: «Війна з вандалами», кн. 5 – 7: «Війна з готами» та написана пізніше кн. 8: «Строката історія», що досить умовно приєднується до «Війни з готами»). «Історія війн» містить найдокладнішу інформацію про перебіг головних зовнішньо- та внутрішньополітичних подій у Візантії протягом основного періоду царювання Юстиніана I.

Трактат «Про будівлі» (грец. «*Περὶ κτισμάτων...*») – панегіричний звіт про масштабне громадське, храмове та фортифікаційне будівництво, здійснене за ініціативою імператора. Натомість «Таємна історія» (грец. «*Μυστικὴ ἱστορία*») – доволі в'їдливий памфлет, що викриває негативні сторони царювання Юстиніана. Очевидно, саме тут історик виявив свої справжні погляди, котрі виражали ненависть опозиційних кіл сенаторської аристократії до імператора.

У вітчизняній історіографії найбільша увага приділяється «Війні з готами», адже саме там містяться перші відносно точно датовані згадки про напади склавинів та антів на балканські провінції Візантії, а також подана досить докладна характеристика соціально-економічного ладу, побуту та вірувань давніх слов'ян першої пол. – серед. VI ст. По суті це перші достеменні відомості про наших предків – слов'ян Лівобережжя тих часів. Праці цього історика містять найбільш докладні відомості про кочові племена Північного Причорномор'я, що панували в регіоні після розпаду гунського союзу, – утигурів, кутигурів, оногурів. Цікавими в контексті вітчизняної історії є повідомлення Кесарійського про зусилля Юстиніана I щодо створення зони імперського контролю на Кримському узбережжі від Херсонеса Таврійського до Боспора (нині м. Керч). У цьому ж контексті міститься єдина згадка про тогочасну державу кримських готів – «країну Дорі». Також лише у Прокопія Кесарійського знаходимо відомості про будівництво «Довгих стін», що мали захищати володіння федератів імперії в гірському Криму від нападів із півночі.

За стилем, композицією твори Прокопія Кесарійського написані в традиціях класичної античної історіографії і цим значною мірою відрізняються від хронік. Цінність історичної творчості Прокопія полягає в тому, що він доволі рельєфно і значною мірою реалістично подав панораму внутрішньої і зовнішньополітичної історії Візантії і сусідніх держав кінця V і VI століть.

Візантійські історики VII – VIII ст. приділяли увагу переважно політичній історії сучасності, їхні праці створювали підґрунтя для виправдання або критики дій імператорів (Георгій Амартол, Меандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта та ін.). У своїй праці «Коротка історія» (лат. «*Breviarium*») патріарх **Никифор** (758 – 828 рр.) подав послідовний опис подій від 602 до 769 рр., уникаючи при цьому їхньої оцінки.

Період IX – XI ст.

У цей період історіографія збагатилася численними аналами, в тому числі й придворно-офіційними. Так, на замовлення імператора Карла Великого були укладені зведені анали держави франків – «Анали Франкського королівства» (лат. «*Annalen regni Francorum*», їх ще називають «Лоршські анали» – від назви монастиря, де ці анали було виявлено). Ця праця відзначалася виразною тенденційністю.

На замовлення коронованих осіб та вельможних сановників створювалися хроніка, які носили здебільшого компілятивний характер. До таких творів, наприклад, належали анонімна «Муассонська хроніка», а також «Хроніка Фрекульфа», автор останньої – єпископ із Лізьє у Нормандії.

Поряд із аналами, «історіями» і хроніками поширюються й історичні твори біографічного характеру, написані з метою прославлення діяльності видатних осіб. Відомим репрезентантом цього специфічного жанру історієписання став **Ейнгард** (770 – 840 рр.). Перу цього історика і сподвижника імператора належить твір «Життя Карла Великого» (лат. «*Vita Caroli Magni*», поч. IX ст.). За стилістикою та фразеологією він наслідує Светонія і його «Життя 12 Цезарів». До речі, пізніші автори часто зверталися до твору Ейнгарда як до джерела й зразка написання біографій монархів та полководців.

Серед інших авторів цього періоду слід назвати **Ліутпранда Кременського** (922 – 972 рр.), його перу належить апологетична праця «Історія Оттона» (лат. «*Historia Ottonis*») та **Відукінда Корвейського** (925 – 980 рр.), який написав дослідження «Діяння саксів» (лат. «*Res destae sacsonicae*»). Відомою пам'яткою англійської історичної думки стала оригінальна праця «Англосаксонські хроніки».

Значний розквіт переживала візантійська історична думка. У X ст. за імператора Костянтина VII Багрянородного (905 – 959 рр.) створюється ряд видатних пам'яток історико-енциклопедичного характеру. Під ім'ям самого Костянтина до нас дійшли твори «Про управління імперією»

(грец. «*Πρως των ιδιων ι υλν Ρομανων*»), «Про церемонії візантійського двору» (грец. «*Εκθεσις τη ς βασιλειου ταζεωσ...*»), «Про феми» (грец. «*Περι των θεματων...*»). Вони містять цінні історико-географічні і етнографічні відомості (державний устрій, зовнішня політика, сусідні народи).

З'являється плеяда визначних істориків, що продовжують античну історіографічну традицію. Багато нового у розвиток наукових знань вніс відомий візантієць **Михайло Псел** (1018 – 1096 рр.). У своїй праці «*Хронографія*» він яскраво описав сучасні йому події історії (двірцеві інтриги, перевороти, аморальні дії імператорського оточення).

Період XII – XIV ст.

У цей період до традиційних творів додалися «посібники», «енциклопедії», «міські хроніки», полемічні праці. Проте найпоширенішим жанром історичних творів залишалися хроніки, які з XII ст. остаточно витісняють анали. Однією з найяскравіших постатей середньовічної хронографії був німецький середньовічний історик **Оттон Фрейзінгенський** (після 1111 – 1158 рр.).

Належав до кіл вищої знаті (внук імператора Генріха IV і дядько імператора Фрідріха I Барбаросси). Здобув блискучу для того часу освіту, навчаючись у Парижі. Єпископ Фрейзінгенського монастиря в Баварії (з 1138 р.). Учасник 2-го хрестового походу (1147 – 1149 рр.). Брав активну участь у тогочасному суспільно-політичному житті.

Головна праця О. Френзінгенського – «*Хроніка або історія двох царств*» (нім. «*Chronik oder die Geschichte der zwei Staaten*») у 8 книгах, написана між 1143 і 1146 рр. Автор зробив спробу філософського осмислення перебігу подій усесвітньої історії. У основі твору – концепція А. Августина, протиставлення 2 царств – Божого і земного.

При цьому – перше царство – вічне, друге – тимчасове, перше – небесне, друге – земне, перше – царство Христа, друге – Сатани.

Загальний сюжет історичної оповіді Оттона не порушує традицій ортодоксальної середньовічної історіографії. Тут на основі Біблії подається опис бід людства, викладаються його есхатологічні перспективи: пришестя антихриста і кінець світу, а потім вічне блаженство праведників.

Оттон не визнає ніякого розриву між античною історією й середньовіччям. Він висуває доволі оригінальну теорію «перенесення» (трансляції) Римської імперії. Після 476 р. Римська імперія була начебто перенесена у Візантію, а потім до франків. Зрештою, після занепаду Франкської держави імперія переноситься на Схід, утворюється «Священна римська імперія» (на чолі з німецькими імператорами). Цим самим Оттон апологійно намагається обґрунтувати спадкоємність Римської імперії і Священної римської імперії. Ідея трансляції доволі міцно вкоренилася в середньовічній історіографічній традиції.

Відносини між церквою і державою в історичному розрізі вимальовується Оттону Фрейзінгенському як поступове послаблення римської держави й неухильний ріст могутності церкви, посилення влади папи. Як же уявляє цей історик перспективи розвитку людства? Римська імперія, як остання світська держава у світі йде до свого кінця, а сам світ знаходиться у глибокій старості. У 8-й книзі подається картина кінця світу і його оновлення у вигляді «царства Божого» (небесного). Есхатологічні ідеї Оттона перегукуються з поглядами Августина і цілком узгоджуються з Апокаліпсисом.

У 1157 – 1158 рр. за дорученням і планом самого імператора Оттон Фрейзінгенський написав апологетичну працю «Діяння імператора Фрідріха I» (лат. «*Gesta Friderici I imperatoris*»), тенденційно виклавши історію Німеччини з часу правління Генріха IV до 1156 р. Тут Оттон виступає не як історик, а швидше як мемуарист.

Відомим середньовічним хроністом був і **Гвіберт Ножанський** (1053 – 1124 рр.), який належав до французької феодальної знаті. Найвідоміший його твір – автобіографія «*Про моє життя*» (лат. «*De vita sua libri tres*»). Тут подано яскравий опис побуту середньовічної Франції, основних подій того часу, в тому числі боротьби Ланської комуни із єпископом Годрі.

У хроніці «*Діяння Бога, здійснені через франків*» (лат. *Gesta dei per francos*) викладена історія першого хрестового походу. Твір сповнений критичним ставленням до монастирських реліквій та всіляких чудес. Гвіберта Ножанського вважають найбільш помітним представником критичного ставлення до джерел у середньовічній історіографії. Яскравим свідченням цього є його трактат «*Про реліквії святи*». Він брав під сумнів достовірність багатьох даних, говорив про необхідність розрізняти чудеса справжні від вимислених, піддавав аргументованій критиці багатьох хроністів.

Проте на загал історична критика займала в середньовічних хроністів дуже мало місця. Характерним для них був (за означенням німецьких дослідників) принцип одного джерела (Einquellenprinzip). Справа в тому, що хроністи середньовіччя при описі подій, сучасниками котрих вони не були, зазвичай намагалися обмежитися одним джерелом для того, щоб не плутатися у протиріччях, бо робота з критики джерел не була для них знайомою й цікавою. Якщо й використовувалися інші джерела, то лише шляхом їх часткового залучення з метою доповнень. При цьому джерело або наводилося дослівно, або в детальному чи короткому викладі з мозаїчним вкрапленням у нього інформації з інших джерел.

З причин некритичного ставлення до джерел у середньовічних хроніках подибуємо абсолютно фантастичні факти. Так, у 1172 р. за особистими спостереженнями місіонер католицької церкви **Гельмольд із Босау** 1120 – 1177 рр. написав «*Слов'янську хроніку*» (лат. «*Chronicon Slavorum*»), яка присвячена історії німецьких завоювань і колонізації в землях

полабських слов'ян у XII ст. Тут міститься опис битви, в якій начебто було вбито 100 тис. язичників, тоді як християни втратили лише одну особу.

У 1112 р. побачила світ одна з найкращих праць жанру «всесвітніх хронік» – лат. «*Chronica Sigeberti Gemblacensis*», а її автором був валлонський монах **Сігеберт із Жамблу** (1030 – 1112 рр.). На основі почерпнутих із хронік та аналіз фактів він намагався обґрунтувати схему історії «чотирьох царств».

Популярними серед читаючого загалу були й праці **Гонорія Отенського** (1075–1080 – бл. 1156 рр.) «*Картина світу*», «*Сума всієї історії*», які були зібранням дат і описів найважливіших подій від античності до сучасних авторові подій. Цікаво у своїй праці «*Церковна історія*» описав повсякденність, традиції і звичаї різних народів **Ордерік Віталій** (1075 – 1143 рр.).

Неабиякі надбання у цей період мала візантійська історіографія, представникам якої були притаманні песимізм і моралізаторство. Привертає увагу праця однієї з найосвіченіших жінок свого часу *Анни Комніної* (1083 – 1153 рр.) «*Алексиада*». Авторка намагалася створити героїчний образ свого батька – імператора **Алексія I Комніна**, якому за твердженням авторки, сприяло Боже провидіння.

Микита Хоніат (1115 – 1213 рр.) яскраво й на високому літературному рівні у своїй «*Хроніці*» (грец. «*Χρονική διηγησις*») описує історичні події поч. XIII ст., пов'язані із захопленням Костянтинополя хрестоносцями 1204 р. під час 4-го хрестового походу. Переважно церковним справам присвятив свою «*Ромейську історію*» **Никифор Григор** (бл. 1295 – бл. 1360 рр.). Його сучасник **Іоан Кантакузин** (1292 – 1383 рр.) у дусі аристотелівської традиції написав працю «*Історія*» (грец. «*Ιστορικόν*»).

У XIV – XV ст. побачили світ так звані «міські хроніки». Тут міститься яскравий опис тогочасного способу міського життя (м. Аусбург, Брауншвейг, Люнебург, Нюрнберг, Франкфурт та ін.). Поява в 14 ст. міських хронік відобразило економічний ріст і підвищення політичної ролі міст. Поряд з

ними з'явилися і хроніки більш широкого тематичного і територіального охоплення; вони ж містять важливі дані із історії міст (зокрема, Кьольна, Любека, Страсбурга та ін.).

У міру національно-політичної консолідації почали виникати, одержуючи дедалі більше поширення, національні хроніки, присвячені історії однієї країни. З XIII ст. створюються зведення хронік, що відобразили початковий етап становлення національних держав. Прикладом таких великих праць є «Великі французькі хроніки» (фр. «*Grandes chroniques de France*»), XIII – XV ст.) у Франції, «Велика хроніка» (лат. «*Chronica majora*») Матвія Паризького» (Англія), «Загальна іспанська хроніка» (XIII – XIV ст.) та ін.

Тоді як раніше хроніки писались винятково латиною, то в добу пізнього середньовіччя з'являються вони й національними мовами. Авторами хронік поряд з монахами стають світські люди, головним чином лицарі. Яскравим пред-

ставником лицарської історичної літератури був **Жан Фруассар** (бл. 1337 – бл. 1404 рр.). Він є автором 25-томної «Хроніки» (лат. «*Chronica*»), яка написана блискучим літературним стилем і містить загалом об'єктивний опис подій. Звертає на себе увагу прагнення автора у відповідність з античною традицією встановлювати реальні причинно-наслідкові зв'язки. То ж не випадково його пізніше назвали «Геродотом середньовічної Європи».

У XIV – XV ст. авторами хронік були також купці,

«Великі французькі хроніки»

юристи, офіційні міські писарі, вельможі. До хронік такого типу належать твори Діно Компаньї і Джовані Віланні у Кьольна, Любека, Страсбурга (XIV ст.), дожа Франческо Дандолло у Венеції (XIV ст.), Любекська хроніка Детмара і Герца (XIV – XV ст.), аусбурського купця Цінна та ін.

Вельми популярною в XIV ст. була праця **Жана де Жуанвіля** (1223 – 1317 рр.) *«Книга благочестивих речень і добрих діянь нашого святого короля Людовіка»* (фр. *«Livre des saintes paroles et des bons faiz nostre roy saint Loouys»*), яка всіляко ідеалізувала французького короля. Цінну історичну інформацію містили й риторичні твори на кшталт екфрасій (описів) візантійських міст та евкомій (похвальних слів) імператорам та іншим державним діячам. Заслужують на увагу й *«Книги подорожей»*, найбільш відомий твір цього жанру належав перу венеціанського мандрівника XIII ст. **Марко Поло** (1254 – 1324; *«Книга про різноманітність світу»*). Поширюються твори історичної мемуаристики (наприклад, спогади учасника четвертого Хрестового походу Віллардуена, учасника шостого Хрестового походу Жуанвіля).

4. Історична думка східних слов'ян

Історична думка розвивалася і в східних слов'ян, особливо в киеворуську добу. Одними із найбільш ранніх творів слід вважати окремі історичні повісті й сказання. Першим, мабуть, стало сказання про руських князів, котре розпочинається з оповіді про вбивство князя Ігора (945 р.), а закінчується повідомленням про вокнязіння Володимира (978 р.).

Дослідники вважають, що історичні записи виникли наприкінці X ст. Тут засобами зв'язного тексту описано походи князів, усобиці, князівське повсякдення. В XI ст найбільш поширеною формою історичної оповіді на Русі стають **літописи**, котрі за жанровою приналежністю були близькими до західноєвропейських хронік. Тут історичні події виклада-

лись суворо по роках, у хронологічній послідовності; розповідь про черговий рік, як правило, розпочиналось словами «в лето», звідси й назва творів цього жанру. Принагідно зауважимо, що руські історичні твори склалися на рідній мові на відміну від латинської історіографії Західної Європи і арабомовної – Близького Сходу й Середньої Азії.

Літописці часто з'єднували (повністю або частково) попередні літописи у збірники, т. з. «зводи», нерідко переробляли їх, доповнювали чи скорочували. Літописний текст містив часом різноплановий і різночасовий матеріал, об'єднаний у хронологічно послідовному викладі.

Викладаючи події, літописці часто зверталися до фольклорної традиції. Це суттєвим чином вплинуло на стиль літописної оповіді, що характеризувався образністю, виразністю, лаконізмом, афористичністю.

Літописці мали доступ до великокнязівських архівів і використовували різноманітні державні документи. Поряд із джерелами нерелігійного походження, автори літописів зверталися й до творів релігійного змісту, в їх числі – життя святих.

Хоча в літописанні панівною залишалася провіденціоналістська концепція історії, однак на відміну від західноєвропейської хроністики історичне життя людей уявлялося ареною боротьби божественного й диявольського, а свобода волі – у можливостях вибору людини між добром і злом.

Найстарішим із тих, що дійшли до наших днів літописних зводів є «*Повість минулих літ*» (давньорус. «*Повесть времяньных лет*»)¹, складений на початку XII ст. у Києві Нестором Літописцем (1056 – ? рр.). Назва твору походить від початкових слів літопису: «Се повести времяньных лет, откуда есть пошла Руская земля, кто в Кieve нача первее княжити, и откуда Русская земля стала есть». Увага літописця зосереджується головню на політичній історії, а соціально-економічні відносини випадають із його поля зору.

¹ «Повість» називають ще «Першопочатковий літопис» або «Несторів літопис».

«Повість минулих літ»

Серед літописних пам'яток добре відомі також Іпатіївський та Лаврентіївський літописи. Історичні сюжети подибуємо і в церковній літературі. Зокрема, у творі «Слово про закон і благодать» (між 1037 – 1050 рр., повна назва – давньорус. «О законе Моисеемъ данеемъ, и о благодети

Иисусомъ Христомъ бывиши») його автор **Іларіон** подає коротку характеристику руських князів від Ігоря Старого до Ярослава Мудрого. З гордістю патріота проповідник говорить, що «не в худе бо и в неведоме земли владыцтовала, но в Русской, еже ведома и слышима есть вами концы земли».

Серед пам'яток письменства поч. XII ст., в яких присутні історичні мотиви, виділяється «Повчання дітям» (давньорус. «Поучение детям») Володимира Мономаха, де поряд із морально-етичними моментами простежується опис історичних подій, викладена політична лінія князя.

Видатною пам'яткою слов'янської історіографії доби політичної роздробленості є Галицько-Волинський літопис, складений з різних історичних оповідань (близько 80-х років XIII ст.) У ньому описується історія Галицько-Волинського князівства; при цьому автор був ідеологом волинської князівської орієнтації, що протистояла галицькій.

Літописання Володимиро-Суздальської землі було тісно пов'язано із великокнязівською владою, що дедалі більше зміцнювалась. Тут наполегливо проводилася ідея про першість Володимира перед Ростовом і Суздалем, про успадкування владних прав від Києва. Як аргумент використовувалася легенда про перенесення з Києва до Володимира ікони Божої Матері.

Коло інтересів літописців Великого Новгороду більш обмежене, їхню увагу здебільшого приваблюють внутрішні події. Новгородські літописи відзначаються виразністю мови, лаконічним викладом подій.

Особливе місце в розвитку історичної думки періоду роздробленості Русі займає знаменитий твір невідомого автора «*Слово о полку Ігоревім*» (давньорус. «*Слово о полку Игореве*»). Основна фабула Слова – це розповідь про цілком реальну історичну подію – невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігора Святославовича проти половців 1185 р. Історичне минуле автор оцінює з позицій сучасності: великий патріот Русі, автор закликає князів схаменутись, відновити єдність держави. Такий заклик був актуальним напередодні нашестя монголо-татарів на Русь.

До історичної літератури можна віднести й літературну пам'ятку XIII ст. «*Києво-Печерський патерик*» (давньорус. «*Києво-Печерский патерик*»). Тут подаються цінні відомості із життя Києва, окремі події церковної історії та суспільної боротьби.

Моголо-татарське нашестя призвело до тимчасового занепаду історичної творчості, хоча вона й не припинилася. Зокрема, у першій половині XIV ст. була створена «*Повість про розорення Рязані Батиєм*» (давньорус. «*Повесть о розорении Рязани Батыем*»), яка прославляла мужність і самовідданість борців із нашестям. Боротьбі із загарбниками присвячений і життєпис Олександра Невського, який подано в тісному взаємозв'язку із зовнішньополітичними подіями.

Варте уваги й літописне сказання про Мамаєву побоїще, що доносить до нас перипетії Куликовської битви, імена її героїв, в т. ч. простих воїнів. Прославляє героїв цієї битви і рязанець Сафоній – автор поетичної військової повісті «*Задонщина*».

Пожвавлення історичної творчості і відновлення літописання спостерігається у другій половині XIV – XV ст. Зокрема, наприкінці XIV ст. був укладений звід «*Літописець великий руський*» (давньорус. «*Летописець большой русский*»), а на

початку XV ст. – «Троїцький літопис» (давньорус. «Троицкая летопись»).

Виконуючи політичні функції, літописи поступово все менше нагадували літературно-художню оповідь. Зате вони в дедалі більшій мірі включали інформацію, почерпнуту із документальних (переважно архівних) джерел.

На продовження попередньої історіографічної традиції посилюється інтерес до всесвітньої історії. Так, цикл історичних повістей склався навколо найпомітнішої політичної події тих часів – узяття Константинополя турками (1453 р.).

Неабияке вміння представників слов'янського світу орієнтувалися в історії навіть віддалених країн яскраво відобразилося у творі **Афанасія Нікітіна** «Ходіння за три моря» (рос. «Хождения за три моря»); як відомо, автор відвідав Індію у XV ст. Вражає своєю історичною достовірністю й точністю його інформація про міжусобні війни індійських князів і султанів.

У ті часи в Московії з'являються *хронографи* (від грец. – «часовики»), це були зведені огляди загальної історії від створення світу. Найстарішим із них вважається «Російський хронограф» (рос. «Русский хронограф»). Він був створений в середині XV ст. вихідцем із Сербії Пахомієм Логофетом, проте до нашого часу не дійшов. У хронографах часто втрачається характер викладу по роках, відтак спостерігається відступ від літописних традицій.

Наприкінці XV – поч. XVI ст. поширюється концепція провідної ролі Московії у світовій історії. Вона знайшла своє відображення в теорії «Москва – третій Рим». Вона вперше була чітко сформульована монахом Філофеем, котрий писав великому князю Василю III на поч. XVI ст.: «Вся християнска царства снизюшася в твое едино, яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвёртому не бывати». Як бачимо, ця концепція викладена в характерній для середньовічного мислення релігійній формі й базована на пануючих тоді біблійних уявленнях про богообразність народів і наступність царств.

Цій же ідеологічній меті була підпорядкована ще одна історіографічна пам'ятка: «Сказання про царів Володимирських» (рос. «Сказание о царях Владимирских»), де обґрунтовується походження московських князів буцімто від римського «Августа-кесаря» й отримання від Візантії відповідних владних регалій, насамперед «шапки Мономаха». У «Сказанні» проводилася думка про наступництво влади міста Владимира від Києва, а Москви від Володимира (трансляція). Вказані ідеї були покладені в основу концептуальних засад офіційної історіографії Московії.

Як впливає із поданого фактологічного матеріалу, середньовічне історієписання попри свою залежність від теологічного світогляду стало важливим етапом розвитку історичної науки. Відкинувши постулати античної методології історії, середньовічні вчені, базуючися на провіденціалістській парадигмі, запропонували нове розуміння перебігу історичного процесу. Утвердився лінійний архетип історичного часу, на зміну полісоцентризму прийшов переважний інтерес до проблем світової історії, а об'єкт наукового пізнання було перенесено головно на галузь сакрального. Серед жанрового багатоманіття історичної творчості переважали хроніки та літописи.

Запитання й завдання

1. Розкрийте історичне коріння безроздільного панування теологічного світогляду в добу *medium aevum*.
2. Дайте стислий аналіз теорій провіденціалізму й томізму.
3. Вставте пропущене: «Автором відомого історико-філософського твору «De ... dei» був видатний мислитель пізньоантичної доби, єпископ Гіппонський ...»
4. Висловіть власне судження з приводу релігійно-містичної концепції світової історії Іоахіма Флорського.

5. Назвіть основні риси середньовічного історичного знання.
6. Зміст якої популярної історіософської теорії середньовіччя викладений у листі монаха Філофея до великого князя Василя III «*Вся христіанская царства снизошася в твое единое, яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвёртому не бывати*»?
7. Встановіть спільне й відмінне у західноєвропейських хроніках і східнослов'янських літописах.
8. Перелічіть основні етапи розвитку середньовічної історіографії.
9. Назвіть видатного німецького хроніста, внука імператора Генріха IV і дядька Фрідріха I Барбаросси.
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *богослов'я, августинизм (провіденціалізм), томізм, теологія, есхатологія, аскетизм, теоцентризм, хроніка, літопис, хронограф, трансляція*.

ТЕМА 4

ГУМАНІСТИЧНО-РЕНЕСАНСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

*Історія – це свідок часів, світоч
правди, життя пам'яті, наставниця
життя, вісниця старовини.*

Марк Цицерон

*Коли говорить історія, окремі особи
мусять замовкнути.*

Готфрід Бен

1. Історичні джерела та особливості світогляду гуманістів

В XV – XVI століттях історична наука розвивалася в нових економічних, соціально-політичних і духовних умовах. У надрах феодального ладу країн Західної Європи поступово зароджуються товарно-грошові, капіталістичні відносини, виникає новий клас буржуазії – людей ділових і підприємливих. Свідченням глибокої кризи феодалізму стало розгортання в країнах Західної Європи XVI ст. широкого соціально-політичного й ідеологічного руху проти віджилого ладу та католицької церкви, котрий дістав назву Реформації (Німеччина, Швейцарія, Франція, Англія). Все це, безперечно, суттєвим чином підривало середньовічну рутину, давало нові імпульси суспільно-політичному й духовному життю.

У результаті національно-визвольних рухів та гострої політичної боротьби відбувалося становлення національних держав. У XV – XVI ст. єдиними моноетнічними державами стають Англія, Франція та Іспанія, утворюються Московська централізована держава та польсько-литовське об'єднання – Річ Посполита. Італія та Німеччина ще довго будуть залишатися роздробленими, але прагнення до сильної влади, здатної здолати внутрішні усобиці й захистити державу від іноземного нашестя, зростають із кожним роком.

Характерними рисами тієї епохи стало формування націй, розвиток національної свідомості, складання сучасних літературних мов. Зростає роль розумової праці, з'являється блискачча плеяда вчених і мислителів. Важливими передумовами розвитку духовності стали подальший розвиток загальної та університетської освіти, виникнення в 1445 р. книгодрукування (у серед. XVI ст. вже налічувалося 250 центрів книгодрукування, котрі випустили 40 тис. назв книг), суттєве збільшення книжкового фонду, розширення мережі бібліотек тощо. На формування нового світобачення позитивно вплинуло розширення контактів між народами, які були встановлені внаслідок трансокеанічної експансії та зіткнень зі східним світом.

Ця перехідна, багато в чому доленосна епоха в історії людства, пов'язана із поступовим руйнуванням основ традиційного суспільства, зародилася в другій половині XIV ст. і дістала назву доби Відродження (Ренесансу)*. Нова епоха пред'явила зростаючий попит на світські знання, сприяла розкріпаченню наукової думки й породила принципово нову систему поглядів на оточуючий світ. Утвердженню нового світогляду, що ставав антитезою теологічному світобаченню, сприяла й наукова революція, що розгорнулася у XV – XVII ст. Назвемо бодай найсуттєвіші її досягнення.

По-перше, великі географічні відкриття, доведення кулеподібності Землі, перші досягнення астрономії призвели до перевероту в уявленнях про простір і місце в ньому людини.

По-друге, завдяки відкриттям Галілео Галілея, Джордано Бруно, Ніколая Коперника була розвінчана геоцентрична система Птолемея та базоване на ній уявлення про Землю як про центр світотворення і натомість обґрунтована геліоцентрична система. Це стало великим ударом по релігійно-церковній ідеології.

* Ренесанс означає «відродження» (античних традицій). Італійське Відродження пройшло у своєму розвитку кілька етапів: ранній (друга пол. XIV ст.); кваттраченто (XV ст.) і пізній, високий Ренесанс (XVI ст.).

По-третє, блискучі відкриття Галілея, Кеплера, Декарта, Ньютона сприяли всебічній розробці і створенню нової прородничонаукової картини світу, яка остаточно змінила середньовічні уявлення, базовані на фізиці Аристотеля й астрономії Птолемея.

По-четверте, результатом наукової революції XV–XVII ст. було докорінне оновлення методів наукового пізнання.

У світоглядному плані найголовнішим підсумком наукової революції стало остаточно відмежування галузі віри від галузі науки. XVI, а особливо XVII ст. ознаменувалося великими успіхами в розвитку насамперед природничих наук – математики, фізики, астрономії, анатомії і фізіології, надто – механіки. Природничі науки справляли великий вплив на формування світогляду загалом і на вивчення суспільства зокрема.

У той час запанував механістичний світогляд із акцентом на кількісні характеристики, до яких зводилися і якісні. Для суспільних теорій був характерний механіцизм – перенесення законів механіки на вивчення суспільства і відсутність історизму (ідеї розвитку). Абсолютизуючи метафізичну єдність природи і людини, мислителі Відродження прагнули створити суспільну науку за зразком математики і фізики («соціальна фізика»).

Ідейною основою епохи Відродження став **гуманістичний світогляд**. Оскільки ця нова ідеологія своїм вістрям була спрямована проти духовної диктатури церкви і в центр світотворення поставила людину, то вона й дістала назву «гуманізм» (від лат. *homo* – людина, *humanitas* – людський, *studia humana* – світська наука).

Гуманізм був відповіддю на нові запити часу, знання й досвід, нагромаджені людською практикою та природознавчою наукою. Насамперед гуманісти переглянули стару картину світу і схоластичні методи пізнання природи й людини. Вони відійшли від теологічних концепцій, згідно із якою природа людини є гріховною, а її життя є пасивною підготовкою до

смерті й зустрічі з Богом в ім'я посмертного спасіння. Гуманісти відстоювали думку про величезні творчі можливості людини, про її високе призначення в цьому світі. Саме земне буття людини і стало об'єктом найбільшого інтересу, духовної творчості гуманістів. *Теоцентриське* бачення світу замінялося на *антропоцентричне*, відтак гуманістичний світогляд передбачав переорієнтування людської думки із одного предмету вивчення (Бог і вся сфера сакрального) на інший (людина, її світське життя і діяльність).

Мораль гуманістів протистояла середньовічній проповіді аскетизму. Вони проголошували ідеал вільної, всебічно розвиненої особистості й наполягали на її високій цінності. Відстоюючи життєво-тілесні принципи епікурейської етики, видатний італійський гуманіст XV ст. Лоренцо Валла виступив з трактатом *«Про насолоду»*, де рішуче виступає проти аскетичної моделі людського життя.

Бог у світоглядно-філософських побудовах гуманістів продовжує відігравати почесну роль «творця» світу, але поряд з ним з'являється й людина. Хоча вона формально й залежна від Бога (позяк створена ним), але на відміну від решти суб'єктів природи людина наділена унікальною здатністю творити й мислити.

Батьківщиною Ренесансу й гуманізму по праву вважають Італію, а першопчатки гуманістичного руху традиційно відносять до кінця XIII – поч. XIV ст. Одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх проявів божественної мудрості» відомий майстер слова **Данте Аліґ'єрі** (1265 – 1321 рр., поема «Божественна комедія»). Земні прагнення та радощі людини виправдовують поет **Франческо Петрарка** (1304 – 1374 рр., «Книга пісень»), письменник **Джованні Бокаччо** (1313 – 1375 рр., «Декамерон»).

Серед перших представників італійського гуманістичного руху XIV – XV ст. слід назвати також Колюччо Салютаті, Леонардо Бруні, Джоноццо Менетті та ін. Всі вони знаходилися на позиціях антропологізму, звеличуючи поряд з Богом і людину, обожнюючи її.

Універсальне утвердження першопочатків світу і його будови спробував виробити філософ **Микола Кузанський** (1401 – 1464 рр.). Своє вчення подав не на ортодоксальному християнстві, а в діалектико-пантеїстичній його інтерпретації. Відтак він завдав дошкульного удару по догматичній схоластиці. Філософсько-онтологічна позиція мислителя відображена в його головному творі «*Про вчене незнання*». Тут формулюється пантеїстична точка зору, згідно з якою Бог (на відміну від християнської ортодоксії) «присутній скрізь» у світі, «пронизує усе буття», є самим життям світу. Отже, тут подається «двоцентрова» картина світу, характерна для перехідного характеру Відродження, коли поряд з традиційним Богом-творцем з'являється «співрівний Богові» світовий творчий центр – людина, «земний Бог».

Цей ренесансний платонізм знаходимо й у філософських студіях представників Флорентійської академії, зокрема, – **Марсіліо Фічіно** (1433 – 1499 рр.). Людина у Фічіно – вершина божественного творіння.

Поряд із неоплатонізмом віднаходимо і деякі концепції, що орієнтувались на аристотелівські принципи філософствування, один із представників цього напрямку – **П'єтро Помпонаці** (1462 – 1525 рр.). Він стояв на позиціях протиставлення філософської істини істині релігійній.

Саркастичну критику схоластичної псевдовченності подає на сторінках свого твору «*Похвала дурості*» **Еразм Ротердамський** (1466/1469 – 1536 рр.) У принципі не заперечуючи Божого провидіння, він твердить, що життя людини багато в чому залежить від неї самої. Оптимістичну віру в краще майбутнє людини-творця відображають твори **Томаса Мора** (1478 – 1535 рр.) «*Умонія*» (лат. «*Libellus vere aureus, nec minus salutaris quam festivus, de optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia*»)¹ і **Томазо Кампанелли** (1568 – 1639 рр.) «Місто Сонця» (лат. «*Civitas solis*»). Кампанелло поділяє людську

¹ Повна назва твору – «Золота книжечка, така ж корисна, як і забавна про найкращий лад держави і про новий острів Утопія».

«Утопія»

історію на три частини: божественну, природну й людську.

У другій пол. XV ст. з'являються тенденції поступового витіснення гуманістично-пантеїстичних орієнтацій раннього Ренесансу і переходу до натуралістично-дійсної парадигми. Так, уже **Леонардо да Вінчі** (1452 – 1519 рр.) твер-

дить, що людина – це

лише знаряддя природи, хоча й найвеличніше. Таке натуралістичне тлумачення філософсько-світоглядних проблем наростає у творчості мислителів пізнього Відродження Коперніка, Кеплера, Гогенгайма, Телезію, Бруно. Основоположники Реформації Мартін Лютер і Жан Кальвін для обґрунтування своїх поглядів вибудували свої філософські системи на основі містичного пантеїзму та ірраціоналізму.

Систему натуралістичного пантеїзму викладає один із найвизначніших мислителів-гуманістів **Джордано Бруно** (1548 – 1600 рр.). За Бруно природа є матеріальною, вона втілює «розлитого в реальності» Бога.

Проте найбільш типовим виявом «перехідного» (від Ренесансу до Нового часу) мислення є позиція видатного філософа Франції **Мішеля Монтеня** (1533 – 1592 рр.), викладена у його головному творі «Спроби». Істина тут шукається не в схоластичній манері віртуозної логічної техніки, а у вільній бесіді. Для цього твору характерна не висока філософська манера, а образне художнє мислення, інтуїція. Монтень поступово відходить від гуманістичного антропологізму, коли ідея єдності людини і природи подавалася в душі домінування

людських характеристик. Цей філософ орієнтується на винятково «об'єктивне» витлумачення людини як повністю підпорядкованої цілому (природі) частини. Монтеня можна назвати останнім гуманістом XVI ст.

На основі гуманістичної філософії вибудовувалися й основні концептуальні засади історичної науки епохи Відродження. Емпіризм і відмова від релігійної схоластики у природознавстві дали поштовх вивченню реального життя та відмови від релігійних фантазій і в галузі історичного пізнання.

2. Особливості гуманістичної історіографії

Докорінно відмінний від середньовічної теології світогляд гуманізму став основою нової методологічної парадигми Ренесансного історієписання. Серед основних рис гуманістичної історіографії слід виділити наступні.

- ⇒ Очевидним стає розрив між історичною наукою і релігійним світоглядом, хоча він і не набрав характеру відкритого конфлікту. У історіографії Відродження спостерігається яскраво виражена секуляризація історичних знань, заперечення теологічного розуміння історичного процесу, перехід від *studia dei* (теології) до *studia humana* – світських знань).
- ⇒ Характерною рисою гуманістичної історіографії став також відхід від провіденціалізму, повернення до античного прагматизму і подальший розвиток його принципів. Історичний процес уже не розглядався як результат «промислу Божого», а як втілення дії закономірностей, цілеспрямованої діяльності людей.
- ⇒ У трактуванні причин історичних подій і явищ гуманістична історіографія пішла далі за античну. Тоді як античні історики шукали причини історичних подій в довіклі, людській природі, при визнанні певної ролі Богів

і фатуму, історики Відродження перестали подавати Божу волю як джерело подій і зосереджували увагу на встановленні всієї множини, комплексу природніх причинно-наслідкових зв'язків.

- ⇒ Гуманізм в історіографії виявлявся і в тому, що події минулого й сучасного суб'єкти дослідження почали оцінювати з точки зору земних, а не небесних інтересів. У цьому плані історичні події подавались через призму їх відповідності потребам і благу людей. Було відкинута есхатологія як така, що не відповідає істині й гуманістичній налаштованості історіографії Відродження.
- ⇒ Гуманісти заперечили всі середньовічні варіанти періодизації історії та ідею «вічного Риму» й «трансляції», що використовувалася для возвеличення Німецької імперії чи Московської держави. У гуманістичній історіографії з'явилося поняття «medium aevum» (середні віки) і відтак було започатковано тричленну періодизацію історії з її поділом на стародавню, «середню» і «нову».
- ⇒ Історики-гуманісти рішуче усували зі своїх творів міфи, легенди, чудеса, словом все, що не піддається раціональному поясненню. Звідси й послідовно критичне ставлення до історичних джерел, що відновлює в цьому плані античну традицію, але на якісно вищому рівні. Звертає на себе увагу комплексне використання джерел: писемних, палеографічних, археологічних, нумізматичних, генеалогічних та ін. При цьому гуманісти часом допускали включення в історичну оповідь начебто правдоподібних, але насправді вимислених фактів.
- ⇒ Важливою рисою історіографії гуманізму був великий і переважний інтерес до античної історії та до греко-римської історичної науки. Стало модним заняттям пошуки античних документів, стародруків. Пристрасним мисливцем за давніми рукописами був поет Петрарка, він мав і досить солідну колекцію античних монет. Чотири експедиції за античними манускриптами організував у XV ст.

- Поджо Браччоліні. Доволі поширеним явищем стало тиражування творів античних істориків у типографіях Венеції, Флоренції, Болоньї. Так, гуманіст Мануцій видав у Венеції твори 27 авторів у 96 томах. Чималі заслуги у пошуках античних джерел мав і ентузіаст класичної археології Кіріако.
- ⇒ На відміну від середньовіччя для гуманістичної історіографії характерний інтерес до історії окремих держав, міст-держав і народів, що в якійсь мірі відроджувало античну традицію акценту на регіональну історію (полісоцентризм). Ця переміна пов'язана із падінням імператорської влади, що формально пов'язувала історію середніх віків з історією світової Римської імперії; зіграв свою роль і ріст національних держав, розвиток міст-держав у Італії.
 - ⇒ У античності гуманістичною історіографією була запозичена й парадигма циклічності розвитку. Циклічна модель характерна для багатьох істориків Відродження, хоча в наукових студіях окремих дослідників певне місце займав і лінійний архетип історичного часу.
 - ⇒ Одна із найважливіших рис гуманістичної історіографії – наслідування античних зразків опису подій минулого, при цьому основним еталоном виступала творчість Тіта Лівія. Тому для творів істориків, особливо пізнього Відродження, характерна риторичність і драматичність оповіді. Із наслідуванням античності пов'язане прагнення діячів Ренесансу до якомога більшої чистоти латини – утвердження так званого «латинського пуризму»*. Тому історики відкинули багато термінів, уведених середньовічними хроністами. Прагнення до чистої латини, безапеляційне прийняття за абсолютну істину положень античної історіографії інколи перешкоджало реалістичному зображенню подій, хоча загалом гуманістам притаманний тверезий реалізм.
 - ⇒ У зв'язку із загальним розвитком національної свідомості у XVI ст. у всіх країнах Західної Європи історики-гуманісти у

* Від лат. purus – чистий.

своїх творах поряд з латиною дедалі ширше використовують національні, більш доступні широкому читацькому загалу мови: італійську, французьку, німецьку, англійську.

- ⇒ Подібно до вчених античного світу гуманісти вважали, що історія – вчителька життя і з цієї точки зору особливо необхідна правителям і воєначальникам. Проте гуманісти-історики мислили соціальну роль історичної науки ширше, вважали за необхідне, щоб все людство враховувало уроки історії.
- ⇒ Та найголовніша риса гуманістичної історіографії – її послідовний антропоцентризм. Тоді як середньовічні історики відводили людині пасивну роль, вважаючи її сліпим знаряддям Божої волі, а античні історики – підпорядкованою фатуму, то гуманісти розглядали людину як творчу силу історії, наділяли її вирішальною роллю в історичних подіях. При цьому вони абсолютизували вплив окремих політичних осіб на хід історичного процесу.

3. Ерудитська критична та політико-риторична школи

Цодамо бодай стислу характеристику творчості найяскравіших представників гуманістичної історіографії, особливості й напрями діяльності найвідоміших наукових шкіл. Хоча батьківщиною гуманізму по праву вважають Італію, однак гуманістична історіографія мала своїх представників далеко за її межами. Серед них виділяється своєю творчістю видатний арабський мислитель **Ібн Халдун** (1332 – 1406 рр.)

Серед них виділяється своєю творчістю видатний арабський мислитель **Ібн Халдун** (1332 – 1406 рр.)

Народився в Тунісі. Розпочавши кар'єру простим придворним писарчуком, згодом став особистим секретарем султана, спеціальним емісаром, послом до короля Кастилії. Наприкінці свого життя служив Тамерлану. У 1406 р. повернувся до Каїру, де й помер.

Перу Ібн Халдуна належить об'ємна історична праця *«Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що живуть з ними на землі»* (*«Китаб аль-ібар ва диван аль-мубтада ва аль-кхабр фі айям аль-араб ва аль-аджам ва аль-барбр ва ман асарахум мін зауї ас-султан аль-акбар»* араб.

*برعلا مرایا یف ربخل او أدت بملنا ن اوی دو راب علا باتک
ربک ألالنا اطلسل ایوذ نم مرصاع نمور رب ربال او مرجعلاو*

Він розвинув філософсько-історичні ідеї, які багато в чому стояли на рівні поглядів передових представників гуманістичної історіографії. Фактично відкинувши провіденціалістську концепцію, Ібн Халдун розглядає історичний поступ як результат діяльності людей, постійну зміну побуту й моралі, безперервний процес піднесення й падіння держав.

Він формулює певні закономірності трансформації окремих суспільств, при цьому останні розуміє як самовпорядковані соціальні організми, що виникають, видозмінюються і гинуть унаслідок як моральних деградацій правлячих верств (і суспільства загалом), так і завоювань з боку варварських етносів. По суті цей історик, з одного боку, продовжуючи гесіодівсько-платонівську лінію розуміння історичних змін, відроджує циклічну модель розвитку, а з другого – передує концепціям Тойнбі й Гумільова. Особливого значення Ібн Халдун надавав впливу географічного середовища на перебіг історичних подій.

Відомий історик став також автором глибоких праць *«Про природу суспільного життя»*, *«Про арабів, їх покоління і держави від створення дло наших днів»*, *«Вступ про перевагу науки історії»* та ін.

Одним із піонерів гуманістичної історіографії Італії став знаменитий **Франческо Петрарка**. У своєму творі *«Про славних синів»* (лат. *«De viris illustribus»*) він по суті відродив на гуманістичній основі біографічний жанр, започаткований Плутархом. У життєписах 21 політичного діяча – від Ромула до Цезаря і від Олександра Македонського до Ганнібала

віддзеркалилася історія античності. В іншому творі *«Про знаменитих жінок»* (лат. *«De claris mulieribus»*) Петрарка викладає 105 жіночих біографій, переважно доби античності. Саме в Петрарки вже простежується уявлення про *medium aevum* як особливу добу в історії.

Продовжувачем Петрарки в галузі історіографії став не менш відомий достойник **Джованні Бокаччо**, перший із гуманістів, що володів не лише латиною, але й давньогрецькою. Понад 25 років життя він віддав роботі над трактатом *«Про генеалогію язичьких богів»* (лат. *«De genealogia deorum gentilium»*) – ґрунтовним компендієм міфологічних свідчень. Його перу належить і праця *«Про нещастя знаменитих людей»* (лат. *«De casibus virorum et feminarum illustrium»*).

Від XV ст. в Італії з'явилися вчені, які на відміну від поетів Петрарки і Бокаччо займалися історією вже професійно. Зокрема, засновником антикварного напряму гуманістичної історіографії став **Флавіо Бйондо** (1392 – 1463 рр.)

Народився в м. Форлі. Нотаріус за професією, вивчав граматику й риторичу в Кремоні, а потім завершив юридичну освіту в Пьяченці. З рідного міста переїхав до Верони, вивчав твори Цицерона і займався філологічними дослідженнями. Після недовгого перебування у Венеції і Віченці переїхав до Риму на посаду нотаріуса Апостольської палати, пізніше став апостольським секретарем, прослуживши понад 30 років.

Його перу належать багато праць з римської археології. Серед них – *«Відновлений Рим»* (лат. *«Roma instaurata»*) з викладом топографії старожитностей античного й почасти середньовічного Риму. Бйондо базувався на повідомленнях стародавніх авторів і на власних спостереженнях архітектурних пам'яток. Цікавою є і його праця *«Ілюстрована Італія»*

(лат. *«Italia illustrata»*) – історичний і географічний словник, що охоплює 14 районів Італії. Римській історії присвячена його праця *«Торжествуючий Рим»* (лат. *«Triumphans Roma»*), що спиралась на солідну літературно-джерелознавчу базу.

У своїй головній праці *«Декади історії від часу падіння Римської імперії»* (лат. *«Historiarum ab inclinatione romani imperii decades»*, вид. 1559 р.) Бйондо вперше виділяє V – XV ст. як особливий історичний період, хоча ще й не вживає терміну «середні віки». Отже, по суті він став одним із фундаторів триадної схеми періодизації історії.

Тисячоліття від падіння Риму до 1440 р. розглядається Бйондо як епоха занепаду, а сучасність – як початок оновлення. У поясненні причин історичних подій у нього зустрічається елементи схоластичних уявлень: загальною причиною падіння Риму вчений вважає Божу кару й відступ від республіканської демократії.

Бйондо став засновником одного з напрямків гуманістичної історіографії – **«ерудитської критичної школи»**. Представники цієї школи викладали історичний матеріал сухо й діловито, ретельно збирали факти, документи, пам'ятники писемності та матеріальної культури з історії античної та середньовічної Італії. Вони посилено займались критикою джерел, яка, щоправда, носила досить елементарний характер (розвінчання різних фальшивок, чудес, якими були сповнені середньовічні хроніки). Обмежуючися послідовним викладом зібраного матеріалу, вчені-«ерудити» уникали будь-якого його осмислення й узагальнення та постійно дистанціювалися від політичних пристрастей.

Метод Бйондо продовжив його учень **Помпоній Лето** (1428 – 1498 рр.), автор праць *«Пам'ятки м. Рим»* (лат. *«De Romanorum magistratibus»*), *«Цезарі»* (лат. *«Caesaren»*) та ін. Розвиваючи традиції ерудитської критичної школи, він критично ставився до джерел, давав високу оцінку історії, яка на його думку навчає віднаходити правдивий образ людей і подій.

На початку XV ст. потужно заявила про себе флорентійська «політико-риторична школа», яка була тісно пов'язана із ідеями так званого громадянського гуманізму (беззавітного служіння інтересам своєї держави, в даному випадку Флоренції). Її представники, відновлюючи традиції античної історіографії, стояли на позиціях високориторичного стилю історичної оповіді.

Засновником цієї школи був **Леонардо Бруні** на прізвисько Аретино (1370/1374 – 1444 рр.).

Народився в м. Аретцо (звідси й прізвисько). Вивчав у Флоренції й Равенні спочатку юриспруденцію, а потім – класичну давнину. Займаючи від 1405 р. посаду папського секретаря, супроводжував в 1415 г. папу Іоанна XXIII на Констанський собор. Після повалення цього папи, Бруні повернувся до Флоренції. Останні 12 років свого життя займав пост канцлера цієї республіки.

Понад чверть століття Бруні працював над своїм головним твором – «Історія Флоренції» (лат. «*Historiarum Florentinarum libri*») у 12-ти томах. У цій фундаментальній праці автор подає історію Флоренції від її заснування до 1404 р. Політична ідея, що пронизує цю працю – перевага республіканського ладу над тиранією й олігархією. Бруні засуджує як олігархічні претензії знаті, так і народні повстання, зокрема, повстання Чомпі. Як і Бйондо, він виділяє особливий період історії – «середні віки». Політична позиція приводить його часом до заангажованої й суб'єктивної інтерпретації подій; заполітизованість його творів доволі очевидна. Тенденційності сприяло й захоплення вченого риторикою, що тісно пов'язана із некритичним наслідуванням античної традиції, особливо Тита Лівія. У цьому сенсі Бруні подає історію як свого роду драму, а історичних

діячів – як її героїв. Заради емоційного впливу Бруні, виключає зі свого викладу все «нище», «земне»: економіку, фінанси, побут. Слід вказати й на таку особливість історичного викладу Бруні, як його латинський пуризм; з цієї причини вчений уникає термінів зі флорентійського політичного словника. Цей яскравий представник гуманістичної історіографії мав учнів і послідовників у Венеції, Генуї, Мілані, Неаполітанському королівстві.

У самій Флоренції його учнем був знаменитий гуманіст **Поджо Браччоліні** (1380 – 1459 рр.), який близько 50 років служив секретарем папської курії, а потім був канцлером Флоренції. Головна його праця – «Вісім книг історії народу Флоренції» (лат. «*Historia florentina*»). Тут викладається лише історія воєн міста-держави з Міланом наприкінці XIV – поч. XVст., при цьому Браччоліні не цікавлять внутрішні справи Флоренції.

Родоначальником критичного напрямку в гуманістичній історіографії став неаполітанський історик і філософ **Лоренцо Валла** (1407 – 1457 рр.)

Народився в Римі чи П'яченці, походив із родини куріалів. Здобув ґрунтовну освіту і в 1429 р. переїхав до Павії, де викладав риторичку в університеті. Від 1435 р. став секретарем неаполітанського короля Альфонса Арагонського. В 1444 р. потрапив під суд інквізиції, і тільки заступництво короля врятувало вченого від розправи. Через чотири роки після цієї події повернувся в Рим, отримав від папи посаду апостоличного секретаря і каноніка Латеранської базилики; паралельно викладав риторичку в Римському університеті.

За спеціальним замовленням короля Альфонса Валла написав працю «Про діяння Фердинанда, короля Арагоні» в 3-х книгах (лат. «*Historiarum Ferdinandi regis Aragonum libri sex*»).

Це не стільки політична історія, скільки історія, написана для прославлення певної історичної особи (батька Альфонса). Уже тут виявляється критичний підхід Валли до джерел, витончений смак у мові викладу. Проте цьому твору він зобов'язаний своєю славою як історика.

У 1440 р. було написано трактат *«Роздуми про підробленість так званої дарчої грамоти Константина»* (лат. *«De falso credita et ementita Constantini Donatione declamatio»*). За допомогою аргументованих суджень і лінгвістичної критики вчений зумів обґрунтувати фальсифікованість так званого «Константинового дару» (імператорської грамоти IV ст., яка начебто декларувала передачу всієї західної частини Священної Римської імперії під владу римських пап). Відтак, Валла подає яскравий приклад аналітичної критики джерел. Цей його твір за життя не був опублікований, позаяк містив реальну загрозу папській владі. Тому, як було зазначено вище, сам Валла й став об'єктом папського переслідування.

4. «Нова політична школа»

V XVI ст. політична дійсність Європи стала більш різноманітною й строкатою, в таких умовах історична література відіграла набагато поважнішу роль, як це було досі. Особливо це стосувалося обґрунтування політичних претензій – династичних, церковно-релігійних, станово-групових та ін. Тому акценти ренесансного історієписання зміщувалися від мовно-етичних проблем до політичної сфери. Саме на цьому історичному тлі й виник новий напрям гуманістичної історіографії – «нова політична школа». Її представники ще більшою мірою звернули погляди в минуле з метою «витягнути» практично корисний досвід для тогочасної політичної діяльності.

Найяскравішим представником і визнаним лідером цієї школи став видатний італійський історик **Ніколо ді Бернардо Макіавеллі** (1469 – 1527 рр.).

Народився у Флоренції, в сім'ї юриста, брав участь у політичному житті, був секретарем Ради 10-х Флорентійської республіки. Висував свою кандидатуру на пост канцлера республіки. Після повернення до влади Медічі, був заарештований і кинутий до в'язниці (звинувачення у змові), потім висланий у своє помістя поблизу Флоренції, де й провів останні роки свого життя.*

Прекрасно знаючи латину, Макіавеллі тим не більш віддавав перевагу написанню творів рідною італійською і це в значній мірі звільнило його від рабського наслідування стилю античних авторів.

Перу Макіавеллі належить низка оригінальних і глибоких творів, зокрема: політичні трактати «*Державець*», «*Про військове мистецтво*» (1513 р.) «*Міркування з приводу перших 10 книг Т. Лівія*» (1519 р.), «*Життя Каструччо Кастракани із Лукки*» (1520), і «*Історія Флоренції*» у 8 книгах (1522 – 1525 рр.) та ін. У праці «*Державець*» (лат. «*Principe*») Макіавеллі викладає своє політико-етичне вчення, яке часто позначається як «макіавеллізм»: культ сильної особистості, відсутність моральних перепон у політичній діяльності, за принципом «мета виправдовує засоби». Як прагматик у історії, він широко пропагував роль історичного досвіду в підготовці політичних суб'єкт-лідерів. Сам перебіг історичного процесу, на думку Макіавеллі, значною мірою залежить від особистісних якостей політиків. Розвиваючи античну тезу про «історію як вчительку життя», Макіавеллі вимагав від політичних діячів максимально враховувати уроки історії.

Саме цей великий мислитель увів у науковий обіг сучасний варіант дефініції «держави». Щодо питань історії та теорії

* Судом інквізиції усі твори Н. Макіавеллі були «індексовані» (заборонені), а сам він був символічно спалений на вогнищі.

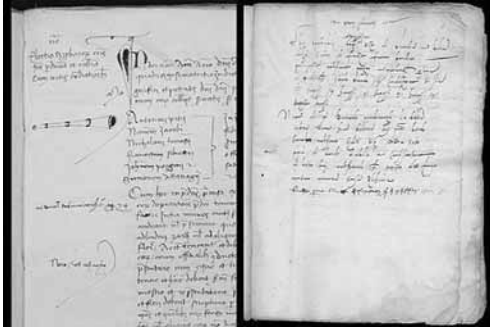
держави, він значною мірою повторює ідеї Аристотеля й Полібія. Зокрема, це стосується державних форм: як і його попередники, Макіавеллі виділяє монархію, аристократію й демократію, але при цьому додає ще три. Він образно вималює циклічну трансформацію класичних форм правління таким чином: монархія вироджується в тиранію, яка потім повалюється і відтак установлюється влада аристократії; аристократія вироджується в олігархію, її також скидає народ і встановлює демократію, що згодом перетворюється в анархію. Після цього, на думку Макіавеллі, держава має загинути, якщо не буде оновлення через установлення влади сильної особистості. Він віддавав перевагу змішаній формі правління (аристократична республіка) і вважав взірцем Римську рабовласницьку республіку.

Макіавеллі був переконаний у тому, що кожний народ на своєму історичному шляху переживає 2 доби: піднесення доблесті та її падіння й плюндрування моралі. В його уявленнях історія постає як циклічна зміна форм правління в окремих соціумах, зумовлених деградацією та виродженням моральних якостей людей. Як бачимо, великий історик був прихильником циклічної моделі історичного розвитку.

Макіавеллі розвінчує дворян, як пануючий клас феодального суспільства, дорікаючи їх у паразитичному способі життя. Він був послідовним поборником збереження в соціумі релігійних вірувань, необхідних для підтримання благочестя й порядку. Разом з тим історик дорікав римським папам за те, що вони чинять перешкоди на шляху створення єдиної держави в Італії.

Відступаючи від концепції провіденціалізму, Макіавеллі розглядає історію як результат свідомої діяльності людей та їх вільного волевиявлення. Проте він, як послідовник парадигм античної доби, віддає данину й фатуму, який, на його думку, управляє половиною наших дій.

За Макіавеллі суттєву роль у історії відіграють також державні установи, політичний лад, соціальні суперечності. Він уже

Ордер на арешт Макіавеллі

бачить класові відмінності, розуміє неминучість боротьби між ворожими соціальними групами.

Щодо самої наукової спадщини Макіавеллі, то за оцінками Є. Космінського значна частина його творів не є історичними досліджен-

нями в новітньому розумінні. Скажімо, «Міркування з приводу перших 10 книг Тита Лівія» є швидше політичний трактатом, як і «Державець», а «Життя Каструччо Кастракани» – біографією «освіченого» політика.

Класичним історичним твором Ренесансної доби є *«Історія Флоренції»* (італ. *«Istorie Florentine»*) у 8 книгах*. Тут послідовно, в усій її багатобарвності, викладається історія цього міста-держави. Перша книга стосується минулого всієї Італії від часів нашестя варварів, три наступних присвячено перебігу внутрішніх подій у Флоренції до встановлення влади Медічі в 1434 р., а чотири останні книги є детальним викладом подальшої історії Флоренції, включаючи й зовнішньополітичний аспект.

Історія міста-держави подається з точки зору внутрішньополітичної боротьби між провідними соціально-політичними силами. Автор не обходить увагою повстання Чомпі, намагається відстежити походження багатства й бідності. Симпатії його на боці заможних городян. Макіавеллі звертається й до пошуку причин хрестових походів (на його думку, папа Урбан II закликав до походу для відновлення свого авторитету, що на той час похитнувся). Автор формулює принципово нову думку, що між явищами внутрішньої й зовнішньої політики держави існує щонайтісніший зв'язок.

* Праця побачила світ уже після смерті Н. Макіавеллі.

Як вважає Л. Зашкільняк, вісім книг «Історії Флоренції» стали ілюстрацією історичного методу автора. Спираючися на хроніки, праці гуманістів, доступні йому політичні документи, вчений підбирав фактичний матеріал, який би підтверджував запропоновану ним схему історії, при цьому не дуже дбаючи про те, щоб його опис був достатньо об'єктивним і вичерпним.

При всіх окремих слабких сторонах історичної творчості Н. Макіавеллі, він, безперечно, залишається одним із найяскравіших представників гуманістичної історіографії, що залишив глибокий слід у історії історичної науки всього людства.

Молодшим сучасником Макіавеллі був **Франческо Гвіччардіні** (1483 – 1540 рр.).

Належав до одного із найбагатших флорентійських родів. Брав активну участь у політичному житті: зокрема був флорентійським послом у Іспанії, служив у папи Лева X як правитель Модени, а потім за Климента став президентом Раманьї. Після повернення у Флоренцію – на державній службі, щоправда, на другорядних посадах.

Політичні погляди вченого виявилися в його трактатах. Наприклад, праця під назвою «Трактат написаний у Логроньо» пропонує певні політичні зміни у Флоренції (видозмінена республіка з пануванням аристократії). Інший трактат – «Про форму правління у Флоренції» просякнутий песимізмом щодо перспектив республіканського ладу, який на думку вченого чекає неминучий занепад. У коментарях до книги Макіавеллі Гвіччардіні висловлює своє негативне ставлення навіть до обмеженої демократії.

Першою історичною працею Ф. Гвіччардіні стала «Історія Флоренції» (італ. «Istorie Florentine»), що охоплює період між 1378 і 1509 роками. Ця праця, що залишилася незавершеною, була написана в традиціях політико-риторичної школи. За змістом вона дещо вужча «Історії Флоренції» Макіавеллі,

оскільки предметом дослідження стала не Італія, а лише внутрішнє життя Флоренції. Основний лейтмотив книги – прагнення довести, що умовою збереження республіки й незалежності Флоренції стало панування аристократії, бо, на переконання Гвіччардіні, саме аристократична республіка виступає ідеальною державною формою.

Ніяких навіть віддалених демократичних рис, які ми помічаємо у творчості Макіавеллі, у Гвіччардіні немає й сліду. Про народ він говорить у презирливих тональностях, а в мотивах дій політиків бачить лише вузький егоїзм, що доходить до цинізму.

Основна праця Гвіччардіні – *«Історія Італії»* (італ. *«La Historia Italia»*), яка при своїй об'єктивності однак просякнута песимізмом. Дослідження побудовано на багатому фактичному матеріалі й присвячено вже не регіональній історії, а минулому всієї Італії. Історик був більш обережний у поводженні з історичним матеріалом, критично використовував документи, описував історичні події в Італії з точки зору зіткнення суспільних інтересів, звернув увагу на економічну сферу функціонування соціуму. В методологічному плані вчений був близький до поглядів Н. Макіавеллі, а стилістика його творів тяжіла до науковості й докладності.

Означене вище дає всі підстави стверджувати, що творчість Ф. Гвіччардіні стала помітним явищем в історієписанні гуманістичної доби.

В італійській історіографії пізнього Відродження зустрічаються й «методологічні» твори, котрі містили певні рекомендації історикам. Наприклад, **Франческо Патріці** (1529 – 1597 рр.) написав працю *«Десять діалогів про історію»* (лат. *«De historia dialogi X»*), в якій закликає до правдивої й докладної реконструкції минувшини. Він ставить історичну науку поруч з філософією і визначає її основним завданням об'єктивне пізнання фактів дійсності. Вчений накреслив оригінальну схему всесвітньої історії, яка поділяється на декілька тривалих періодів-циклів, кожен із яких складається з двох фаз: зростання й занепаду. Він виокремлює три сфери людської діяльності: історію думки, історію слова та історію дії.

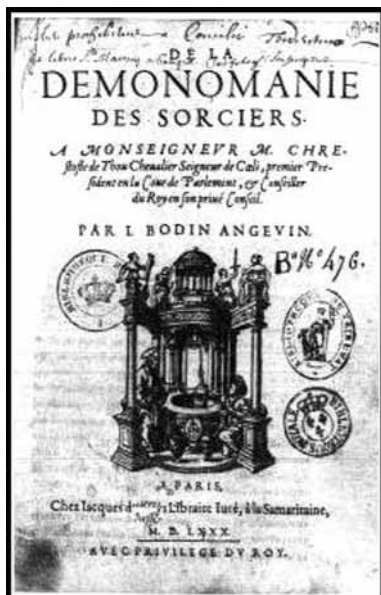
5. Гуманістична історіографія Франції, Англії, Німеччини

Віапчаткований у Італії, гуманістичний рух у XV – XVI ст. поширюється країнами Західної, Центральної, а незабаром і Східної Європи. Провісником *французького гуманізму* став **Філіп де Коммін** (1447 – 1511 рр.). Його перу належить широко відомий твір «*Мемуари*» (лат. «*Memoria*»), де він подав докладний опис своєї служби при дворі французьких королів на тлі європейського політичного життя другої пол. XV ст. У поглядах цього вченого поєднувалися елементи провіденціалізму й гуманізму.

У 1561 р. **Франсуа Бодуен** (1520 – 1573 рр.) опублікував трактат «*Про обґрунтування всесвітньої історії та її поєднання з юриспруденцією*» (лат. «*De institutione historiae universae et ejus cum jurisprudentia conjunctione*»). У його розумінні історіографія виступала як дисципліна, котра повинна не лише описувати події, але й встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Одним із найяскравіших представників гуманістичної історіографії у Франції був **Жан Боден** (1530 – 1596 рр.) – виразник інтересів третього стану, рішучий прихильник абсолютної монархії. Проте він вважав, що монархія не може порушувати права власності своїх підданих. У трактатах «*Метод легкого засвоєння історії*» (лат. «*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*») і «*Шість книг про державу*» (фр. «*Les six livres de la Republique*»). Боден, як і Макіавеллі, відстоював думку про наявність в історії внутрішніх об'єктивних закономірностей. До їх числа він відносив вплив на історію географічного середовища, що визначало (на його думку) психічний склад різних народів, який своєю чергою визначав їх історичні долі. Проте, на думку Бодена, розумні закони й держава зможуть усунути або пом'якшити несприятливий вплив доквілля.

Не менш плідною була ідея вченого щодо прогресу в історії, що протистояла циклізму Макіавеллі й Гвіччардіні. Він наводить переконливі приклади поступального руху людства у виробничій сфері, суспільній організації, рівневій культури.

Ж. Боден
«Демоніація чаклунів»

Поряд із визнанням законності Боден, як людина свого часу, віддавав данину впливу демонічних сил на хід історії. Також він розробив методику критики джерел, наполягав на всеохопності та об'єктивності історієписання. Ці свої думки він виклав у синтетичній праці «*Мистецтво історичного писання*».

Автором оригінальної історичної праці «*Загальна історія*» (фр. «*Histoire universelle*») став **Агрип Д'Обіньє** (1552 – 1630 рр.). Вказана праця присвячена подіям історії Франції 1553 – 1602 рр.

Дещо слабше була розвинена гуманістична думка в **Англиї**.

Перу великого англійського гуманіста й творця соціалістичної утопії **Томасу Морю** (1478 – 1535 рр.) належить і власне історична праця «*Історія Річарда III*» (англ. «*The history of king Richard III*»). Вона написана в дусі політичного жанру гуманістичної історіографії й просякнута ненавистю до тиранії: тут Річард змальований як породження пекла. На відміну від Макіавеллі, який відділяв мораль від політики, Мор закликає державних діячів дотримуватись високих моральних принципів. Він користувався широким колом джерел, переважно писемних, проте часом відступав від принципу об'єктивності.

Відомий англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626 рр.) написав історичну працю «*Історія правління короля Генріха VII*» (англ. «*The history of the reign of King Henry the Seven*»). Як прихильник сильної влади, він допускає її право на аморальні дії, якщо це необхідно для загального блага. Ф. Бекон репре-

зентував прагматичну історіографію, достатньо релістично й тверезо трактував історичні події, подібно до Гвіччардіні приділяв багато уваги економіці, зокрема фінансам. Засуджуючи народні повстання, він намагався розібратись в їх причинах.

В **Німеччині** XVI ст. у зв'язку із гострою соціально-політичною і релігійною боротьбою епохи Реформації й Селянської війни історіографія служила ідейною зброєю різних соціальних груп. Тут зберегла свій вплив провіденціалістська концепція історії, хоча й у видозміненому варіанті. Тому в цій країні були поширені твори гібридного типу: за формою вони нагадували гуманістичні праці, а за суттю – наближалися до середньовічних хронік.

Особливо яскраво цей симбіоз 2 історіографічних епох відобразився у творчості **Себастьяна Франка** (1499 – 1542 рр.), автора твору – «Хроніка, літопис та історична Біблія» (нім. «*Chronica, Zeitbuch und Geschichtsbibel*»). Тут чудернацьки переплітаються середньовічна форма викладу, теологічна трактовка історії і, з іншого боку – тверезо-раціоналістичний підхід до її проблем. На думку вченого божественний план реалізується лише в первинних імпульсах, а загалом перебіг історичних подій залежить від людей. Хоча Франк і виходить з інтересів простого народу, засуджує приватну власність, співчуває селянству, проте він противник насильницьких форм протесту. Вчений повною мірою не засвоїв критичний метод використання джерел.

Гуманістичні мотиви простежуються й у творах відомого **московського** філософа XVI ст. **Івана Семеновича Пересвєтова** (роки життя невідомі). Великого значення він надавав книгам і філософській «мудрості», якими має керуватися монарх під час проведення перетворень. У відповідність із гуманістичною парадигмою філософ твердив, що «правда – набагато вища віри». Твір Пересвєтова «Сказання про Мегмет-султана» (рос. «Сказание о Мегмет-султани») змальовує образ ідеального мудрого правителя. Це по суті перша в Московії утопія, викладена в захоплюючій, белетризованій формі.

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що гуманістична історіографія стала яскравим етапом розвитку світової історичної науки, забезпечивши їй вихід на якісно вищий рівень. Найголовнішими її досягненнями стала секуляризація історичних знань, надання історичній науці послідовно антропоцентричного характеру, вагомі кроки на шляху раціоналізації пізнання минулого людства. Яскравими репрезентантами ренесансного історієписання стали історики ерудитської критичної, політико-риторичної та «новітньої політичної» шкіл. Зародившись в Італії, гуманістична історіографія поширилася багатьма країнами Європи.

Запитання й завдання

1. Розкрийте сутність гуманістичного світогляду.
2. Схарактеризуйте процес секуляризації історичних знань у XIV – XVI ст.
3. В чому полягає докорінна відмінність історіософії епохи Відродження й середньовічної доби?
4. Простежте розвиток антропоцентричної традиції в античні часи та добу Відродження.
5. Перу якого гуманістичного історика належить праця «Книга прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що живуть з ними на землі»?
6. Складіть порівняльну характеристику політико-риторичної та ерудитської критичної школи італійської історіографії.
7. Закінчіть речення: «Вперше в історичній науці виділив період *medium aevum* італійський історик-гуманіст
8. Що дає підстави виділяти Н. Макіавеллі як найяскравішого репрезентанта гуманістичної історіографії?
9. Назвіть найвизначніших представників гуманістичної історіографії Англії, Франції та Німеччини.
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *гуманізм, антропоцентризм, ерудитська критична школа, політико-риторична школа, «нова політична школа», макіавелізм, «латинський пуризм», секуляризація історичних знань.*

ТЕМА 5

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ В XVII – ПОЧ. XVIII ст.

*Історик – це нерідко журналіст,
звернений назад.*

Карл Клаус

*Той, хто не пам'ятає свого минулого,
приречений на те, щоб пережити його.*

Джордж Сантаяна

1. Суспільні умови та філософські засади розвитку історичної науки

V XVII столітті складаються нові соціально-політичні та ідеологічні умови розвитку історичної науки. Нідерландська та Англійська революції хоча й завершилися компромісним дворянсько-буржуазним двовладдям, однак сприяли суттєвим трансформаціям західноєвропейського суспільства. Щоправда, тоді як у Англії, Нідерландах, Північній Італії капіталізм починає займати панівне становище в системі суспільних відносин, то в більшості країн Європи ще панують феодально-абсолютистські порядки і клерикальна ідеологія. Зростання ринкових відносин, розвиток промисловості й торгівлі, поява нових суспільних класів і станів диктувало потребу в більш глибоких і точних, перевірених практикою знаннях про оточуючий світ. Це викликало до життя якісно вищий рівень розвитку освіти й науки. Вже не схоластичні авторитети, а розум і почуття людини визнавалися головними інструментами пізнання.

Важливою особливістю суспільно-культурного розвитку XVII – поч. XVIII ст. – часу **Бароко** – стало продовження наукової революції, що спричинила бурхливий розвиток насамперед природничих наук: фізики, астрономії, математики, географії. Вражаючі результати природознавчих досліді-

джені привели до створення нової картини світу, відмінної не тільки від середньовіччя, але й від епохи Відродження.

У суспільній свідомості внаслідок подальшого розмежування істини-віри й істини-знання дедалі більшу частку займало вже науково-інтелектуальне сприйняття оточуючого світу. Формувалося раціональне ставлення як до природи, так і до людини, воно ґрунтувалося насамперед на осмисленні чуттєвого досвіду. Контури світогляду, які в ренесансному гуманізмі були в зародковому чи розсіяному стані, в добу Бароко сформувалися в цілком нове світобачення.

Зміни світоглядної парадигми викликали суттєві зрушення в розвитку тогочасної філософської думки. Практично-гуманістичний характер ренесансної філософії виступає на задній план. Своє нагальне завдання нова філософія вбачає не стільки у виробленні активно-людських способів втручання в дійсність, скільки в пошуках способів більш точного відтворення наявного стану речей.

Першим філософом Нового часу по праву вважають **Френсіса Бекона** (1561 – 1626 рр.). Саме з нього розпочалося панівне для філософських систем нового часу тлумачення людини як частини природи, а її розвитку як механізму дзеркального споглядання реальності (природи). На думку Бекона, прогрес у суспільному житті має бути досягнутий завдяки поступу науки й техніки за умови збереження соціальної стабільності та авторитарного правління соціальної еліти. Він був переконаний у тому, що суть історичного руху полягає в підкоренні природи засобами наукових відкриттів.

У праці *«Велике відновлення наук»* філософ обґрунтував індуктивний метод наукового пізнання. Індукцію він розглядав як поєднання чуттєвого (емпіричного) й раціонального (теоретичного) начал, а шлях до істини, на його думку, пролягає через перехід від відчуттів до формулювання загальних постулатів.

З інших позицій до проблем пізнання підійшов видатний французький філософ і математик **Рене Декарт** (1596 – 1650 рр.).

Філософ проголосив індивідуальний розум джерелом і першопрчиною поліпшення життя. Всю його філософію пронизує переконаність в безмежних можливостях людського розуму. Його сентенція «*Cogito, ergo sum*» («мислю, отже існую»), стала крилатою. Декарт виступив фундатором раціоналізму – вчення, що обґрунтовує першість розуму в пошуку істини. Велике значення має створена ним теорія пізнання, базована не на емпіричному рівні, а на розумі. Мислитель чітко формулює 21 правило розумових процедур.

Написана в 1637 р. його праця «*Роздуми про методи*»¹ озброює науку загалом й історичну зокрема принципово новим методичним інструментарієм досліджень. У важких питаннях науки, писав мислитель у цьому творі, «більшість голосів не є доказом» і «набагато вірогідніше, щоб істину знайшла одна людина, ніж цілий народ»². Найсуттєвішим методичним заповітом Декарта став розроблений ним дедуктивний метод, що надавав першорядного значення в пізнанні науковій гіпотезі (розумовій конструкції), яка повинна піддаватися емпіричній перевірці на предмет її істинності. При цьому він закликав уникати будь-яких пропусків у дослідницькому ланцюгу. Великого значення філософ надавав і застосуванню принципу сумніву («піддавай усе сумніву») як шляху до вірогідного знання. Р. Декарт першим з-поміж новоевропейських філософів стає на позиції природничого історизму (природа, твердить він, постійно ускладнюється і вдосконалюється).

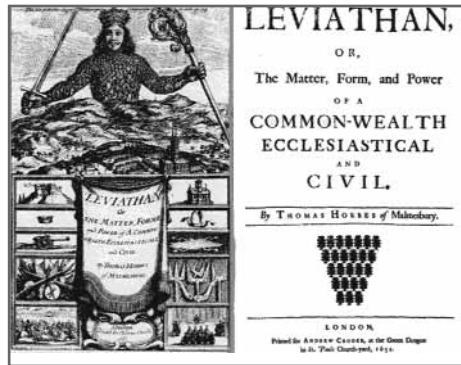
Щодо історії, то знаменитий мислитель не включав її в список наук і загалом скептично ставився до правдивості історичної інформації та її значущості в практичному житті. Цей скептицизм Декарта поєднувався з послідовними раціоналістичними засадами пізнавальної діяльності.

¹ Повна назва цього твору – «Роздуми про методи, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках».

² Декарт Р. Сочинения : у 2 т. / Р. Декарт. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 259.

Декартову теорію пізнання розвиває на базі матеріалізму і раціоналізму голландський філософ **Бенедикт (Барух) Спіноза** (1632 – 1677 рр.). Він подає триступеневу класифікацію знань за їх інтелектуальними рівнями.

Оригінальну творчу спадщину залишив англійський філософ **Томас Гобс** (1588 – 1579 рр.), автор праць «*Про громадянина*», «*Левіафан*»³ та багатьох ін. Розробляючи започаткований Беконом і Декартом механістичний підхід до суспільних явищ, Т. Гобс намагався описати поведінку людей мовою фізики, відтак започаткувавши так зв. «соціальну фізику». Дійсно, раціоналісти XVII ст. прагнули створити таку науку про суспільство, яка б характеризувалася такою ж точністю, як фізика, і могла бути зведена до найпростіших математичних законів (насправді – законів механіки).

«Левіафан»

За Гобсом людина прагне задовольнити свої інтереси, рухаючися по лінії найменшого опору, а позаяк люди є «рівними» від природи, то вони прагнуть приблизно однакового набору засобів життя. Це породжує гострі суперечності, між людьми точиться постійна боротьба і вони, не маючи над собою влади, перебувають у стані нестихаючої війни («*bellum omnia contra omnes*» – «війна всіх проти всіх»). Але така війна небезпечна для всіх її учасників і тому зрештою люди прийшли до обмеження власних егоїстичних прагнень та визнали владу держави. Цей громадський договір кладе край природному стану людства і започатковує його суспільний,

³ Повна назва праці – «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської».

громадянський стан. Оця запропонована Гобсом ідея розмежування двох стадій розвитку людства – природної та громадянської, між якими має бути акт *суспільного договору* – міцно увійшла в соціальну філософію. Саме з неї випливає концепція поділу історії людства на стадії первісності як додержавного та цивілізації як державного стану.

При цьому, суспільний договір не слід розуміти спрощено, як якийсь одномоментний акт, що миттєво й автоматично переводить його підписантів із природного в державний стан. Договір розуміється як процес безперервного усвідомлення людьми нестерпності їх природного стану через війну на самознищення. Послідовний ідеаліст, Гобс був переконаний у тому, що форма держави не має вирішального значення, позаяк «народ править у всякій державі» і дії природних законів суверен підпорядкований в тій же мірі, як і останній із його підданих.⁴

Теорію суспільного договору розвинув англійський мислитель **Джон Локк** (1632 – 1704 рр.). Він розвиває раціоналістичні підходи пізнання істини (праці *«Досвід про людське розуміння»*, *«Думки про виховання»* та ін.). Услід за Гобсом мислитель у своїй праці *«Два трактати про правління»* визнає два стани людства, але вносить у цю концепцію деякі власні підходи. На його думку, в природному стані, коли людей було небагато, а природні ресурси невичерпні, кожний мав своє належне і відтак потреби у гобсівській війні не існувало. Держава ж з'являється услід за виникненням приватної власності, коли люди опиняються на межі війни внаслідок наростання соціальних суперечностей.

Отож, за Локком громадянське суспільство починає формуватись ще до утворення державності, і це є тривалим процесом. Локк переконаний, що основною функцією держави є захист невідчужуваних природних прав особи. Якщо ж владці вчиняють всупереч діючому праву, всупереч законам (наприклад, відбираючи власність громадян і довільно нею розпоря-

⁴ Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 395.

джаючися), то піддані мають право розірвати угоду з урядом і, використовуючи право на самозахист, навіть піднятися на насильницьку революцію.

Щодо Б. Спінози, то він, визнаючи гобсівське розмежування природного та громадського станів й теорію суспільного договору, висуває ідею невідчуженості людських прав і свобод, у цьому він близький до ідей Локка. Держава для нього в ідеалі є республіка, вона зобов'язана забезпечувати всю повноту природних прав людей. По суті він утверджує розуміння історичного процесу як руху до свободи особи, тоді як Ф. Бекон, Р. Декарт і Т. Гоббс оцінювали суспільство з погляду комфортності й безпечності життя.

Для формування історіософської думки нового часу велике значення мали погляди голландського філософа **Гуго Гроція** (1583 – 1645 рр.). Він виклав їх у трактатах *«Про право здобичі»*, *«Три книги про право війни і миру»* та ін. За концепцією Г. Гроція людське суспільство – це співтовариство власників. Власність, свобода, життя є невід'ємними природними правами людини, тому суспільство має неухильно їх охороняти. Мислитель не заперечує війни і в названому вище творі ділить їх на справедливі (захист природних прав людини) і несправедливі (посягання на природні права). Справедливість за Гроцієм – утримання від чужого, несправедливість – його узурпація.

Він переконаний, що природні права базовані на законах природи і не можуть бути відмінені навіть самим Богом. Гроцій визнає ідею суспільного договору, і визначає основну функцію держави – охорона природних прав. На його думку, краща форма держави – обмежена монархія з чітким розмежуванням функцій гілок влади.

Потужне історіософське підґрунтя для побудови загальної теорії історичного поступу створив і відомий німецький філософ **Готфрід Лейбніц** (1646 – 1716 рр.) – творець оригінальної концепції монадології, що містила елементи діалектики. На його думку, монади-душі саморозвиваються до кінцевої

монади монад – Бога. Тут очевидним є визнання лінійної моделі розвитку та ідеї прогресу.

Як бачимо, багатопланова філософська думка XVII – поч. XVIII ст., базована на механіцизмі, раціоналізмі, емпіризмі, ідеалізмі підготувала концептуально-методологічні засади історичного дослідження, озброїла вчених-істориків новою методикою наукового пошуку.

Для розвитку історичної думки того часу велике значення мала економічна теорія, що інтенсивно розроблялася саме в той період. Це був час посиленої роботи економістів Італії, Іспанії, але більш за все – Англії й Голландії. Так, англійським ученим **Вільямом Стаффордом** було розроблено теорію меркантилізму, **Томас Мен** (1571 – 1641 рр.) на початку XVII ст. розвинув теорію торгового балансу, а **В. Петті** (1623 – 1687 рр.), один із діячів Англійської революції, поклав початок класичній політекономії, сформулювавши основи теорії трудової власності та обґрунтувавши ідею вільного обміну. Йому належить крилата фраза: «Праця – батько багатства, а земля – її мати». Проте економічні закони розглядались як такі, що не підлягають перевірці історією й не піддаються змінам. Погляди відомих економістів поряд з надбанням філософської думки також лягли в основу історіософії Бароко.

2. Найважливіші досягнення ранньораціоналістичної історіографії доби Бароко

V XVII – поч. XVIII ст. історія як наукова дисципліна ще не складалася повністю, а в суспільній свідомості вона розглядалася як складова частина суцільного гуманітарного знання. Скажімо, стародавня класична історія подавалася у вигляді коментарів до праць античних авторів. Разом з тим формування національної самосвідомості зумовлювало підвищену увагу до вітчизняної історії.

На більш високому рівні спостерігається вивчення історія в університетських центрах – Оксфорді і Кембріджі (Англія), Глазго, Абердині, Единбурзі (Шотландія), Дубліні (Ірландія), Парижі (Франція), Празі (Чехія) та ін. Опанування історичними знаннями носило допоміжно-прикладний характер по відношенню до вивчення класичних мов, філософії й літератури. На загал у XVII ст. історичні знання поділялися на дві категорії.

До *першої* відносилися власне «історії», політичний наратив з дидактичним змістом. Джерелами таких творів виступали усна традиція, хроніки, спогади й свідчення сучасників, тому вони нерідко наповнювалися фантазуваннями та домислами. На перший план висувалися біографії видатних осіб, історичні ж події виконували переважно ілюстративну роль.

Друга категорія історичних знань була пов'язана зі збиранням, класифікацією й систематизацією матеріальних і письмових пам'яток минулого. Історики-колекціонери, антиквари займалися описом джерел, у XVII ст. утверджується метод їх критичного вивчення.

Цікавим об'єктом історіографічного дослідження є історико-соціологічні погляди ідеологів Англійської революції середини XVII ст., що стала подією загальноєвропейського значення. У кожної із соціальних груп, які брали участь у цій величній революції, були свої специфічні погляди на історію, що виражались у творах їх лідерів.

Погляди диггерів (копачів) доволі чітко виразив **Джерард Уїнстенлі** (1609 – 1652 рр.). Його перу належать твори «*Новий закон справедливості*» (англ. «*The New Law Of Righteousness*»), «*Закон свободи*» (англ. «*The Law of Freedom*») та ін. Уїнстенлі розвиває ідеї природного права голландського філософа Гуго Гроція. У центрі уваги Уїнстенлі – питання про право народу на землю, при цьому свої положення автор аргументує посиланнями на Біблію.

У історико-соціологічних творах Уїнстенлі велике місце займала роль норманського завоювання. На його думку, саме

печність замаху на власність. Ідеальною формою політичного ладу вважав парламентську монархію.

Та одним із найяскравіших представників індепендентського напрямку політико-історичних поглядів був талановитий поет, історик і публіцист **Джон Мільтон** (1608 – 1674 рр.).

Народився в Лондоні, його батько був нотаріусом. Навчався у Кембриджі, отримав ступінь магістра мистецтв. Став відомим юристом, фахівцем із міжнародного права, проте основну увагу приділяв літературній та науково-публіцистичній творчості. У роки революції рішуче став на бік парламенту і республіканців. За республіканського ладу отримав пост латинського секретаря при Державній раді. В роки Реставрації всі твори Мільтона були

засуджені і спалені, а сам він осліп і опинився у жахливих злиднях. Проте від своїх поглядів мислитель не відмовився.

Твором, завдяки якому він висунувся в перші ряди письменників-індепендентів була знаменита «*Аеронагітика*» (1644 р.). Це був трактат, написаний на теми свободи слова, друку і совісті, тут обґрунтовано головний принцип Д. Мільтона – незалежності думки в усіх галузях знань.

У публіцистичних творах «*Іконоборець*», «*Захист англійського народу*» та ін. він рішуче відстоював політику парламенту, виправдовуючи страту короля й заходи проти церкви.

Перу Д. Мільтона належить і декілька власне історичних творів. Зокрема, у праці «*Історія Британії*» (англ. «*History of Britain*») він досліджує історію Англії із найдавніших часів до її завоювання норманами. Це стислий виклад винятково політичної історії, при цьому Мільтон не відрізняє історичних фактів від легенд, некритично повторює домисли середньовічних хроністів. Зокрема, етимологію слова «Британія» він виводить від імені римлянина Брута. Ще більш фантастичний

характер носить написана ним *«Коротка історія Московії та інших менш відомих країн, що лежать на схід від Росії аж до Китаю»* (англ. *«A Brief History of Moscovia and of other less known Countries lying eastward of Russia as far as Cathay»*), видана уже після смерті автора.

Концепція історичного розвитку Мільтона виходила із уявлення про те, що до появи держави всі народжені вільними люди знаходилися в природному стані. Услід за Гобсом і Локком він твердить, що держава виникла в результаті суспільного договору між людьми і саме від них одержав свою владу король. Ідея природних прав і суспільного договору виступає у Мільтона знаряддям боротьби проти королівської влади, адже він був переконаним прихильником республіканської форми правління.

Інший представник індепендентського табору **Джошуа Спрігге** (1618 – 1684 рр.) був капеланом парламентської армії і брав участь у багатьох битвах. Його історична праця *«Відроджена Англія»* (англ. *«Anglia rediviva»*) присвячена історії громадянської війни. Тут подана детальна картина воєнних дій, при цьому автор ретельно документує виклад матеріалу, спираючись на донесення, документи про переговори й тодішню періодику. Історик не здолав провіденціалістські підходи, оскільки у пояснення подій постійно посилався на

Провидіння й Божу волю, вбачаючи в ній причину перемог армії Кромвеля над королівськими військами.

До крайньоправого табору англійської революції належали роялісти. Серед них виділяється один із перших істориків революції **Едуард Хайд, граф Кларендон** (1609 – 1674 рр.).

Народився в Уїлтширі (Англія), отримав юридичну освіту в Оксфорді. Був обраний до парламенту, проте

незабаром порвав з ним і рішуче став на бік роялістів. У 1658 р. призначений на пост лорд-канцлера. Після Реставрації був пожалований титулом першого графа Кларендона. Був тестем короля Якова II і дідом двох наступних англійських монархів. Незабаром потрапив у опалу і змушений був виїхати до Франції. Останні роки жив у Руані.

Історіософська концепція Кларендона викладена в його книзі *«Історія заколоту і громадянських воєн у Англії»* (англ. *«The History of the rebellion and civil wars in England»*, «заколотом» вчений називає Англійську революцію). Перша частина книги носить характер хроніки подій, у другій – виклад фактів перемежується із особистими спогадами автора. Книга Кларендона була спробою виправдати свою політичну діяльність у роки революції.

Е. Хайд в ідилічних барвах змальовує становище Англії напередодні революції, доводячи при цьому, що завдяки мудрому правлінню просвіченого монарха в країні панували благополуччя й достаток. Він стверджує, що реальних причин для «заколоту» (революції) не було, і в її драматичних подіях звинувачує «злісних інтриганів», які все зробили для того, аби посягти смуту й беззаконня. З неприхованою відразою дослідник описує події громадянської війни, називаючи її часом безбожжя й посягання на власність. Кромвеля він зображує як вбивцю, тирана, й злочинця, що посягнув на святість престолу й життя Божого помазанника. Як стверджує Кларендон, по волі Провидіння зрештою все скінчилось, як страшний сон, і з Реставрацією монархії в країну нарешті повернулися довгоочікувані мир і спокій.

Не зважаючи на примітивність цієї історіософської схеми, вона одержала в Англії доволі значне поширення й довго панувала у консервативній історіографії.

Поважне місце в розвитку історіософської думки періоду Англійської революції належить відомому соціологу **Джеймсу Гаррінгтону** (1611 – 1677 рр.), котрий хоч і не примикав до

жодної із партій, проте поділяв позицію парламенту. У своїй головній праці *«Республіка Океанія»* (англ. *«Commonwealth of Oceana»*) вчений обґрунтував ефективність республіканської форми правління і разом з тим доводив необхідність установлення міцної державної руки для забезпечення охорони власності. Гаррінгтон висміював ідею природних прав, стверджуючи, що природний стан людей – нерівність.

Заперечуючи Гобсу й відкидаючи його теорію «суспільного договору», Гаррінгтон прямо виводив появу влади і її різноманітні форми із розподілу власності, насамперед, земельної. Він доводить, що форма правління залежить від балансу власності на землю. Коли панував так званий «готичний баланс» і 3/4 землі належало королю, аристократії й церкві, то такому суспільному порядку відповідала монархічна форма правління. У ході ж революції на 1650 р. виник т. з. «народний баланс», коли 9/10 землі опинилось у руках народу (джентрі, заможних селян). У результаті, на переконання Гаррінгтона, неминучо є зміна форми держави: має бути встановлена республіка, адекватна цим соціально-економічним метаморфозам. Ця концепція була для того часу доволі тверезою спробою пояснити характер і причини революційних подій.

Свою «Республіку Океанію» Гаррінгтон присвятив О. Кромвелю, адже він, як і багато інших політичних діячів революційної доби, бачив у особі лідера революції постать, яка зможе встановити суспільний і державний порядок відповідно до визначеного ним ідеалу. Вчений запропонував Кромвелю увести республіканську конституцію, а тоді відмовитись від влади (як відомо, на противагу цьому Кромвель проголосив себе лордом-протектором Англії).

Найбільш відомим істориком епохи Реставрації був **Гілберт Барнет** (1643 – 1715 рр.). Його перу належить фундаментальна двотомна праця *«Історія реформації англійської церкви»* (англ. *«History of the Reformation of the English church»*), над якою вчений працював усе своє свідоме життя. Автор притримується ортодоксально-протестантських поглядів,

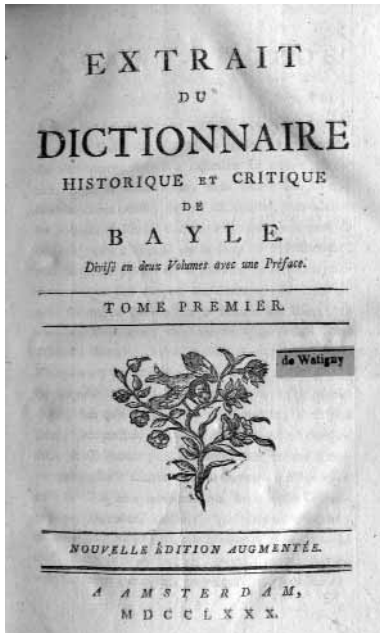
тому його праця містить різкі нападки на папство й католицизм. При написанні цієї книги вчений широко використав матеріали церковних бібліотек, приватних колекцій і архівів.

Інша історична робота Г. Барнета «*Історія мого часу*» (англ. «*History of my Own Time*») є опрацьованим авторським щоденником, що охоплює 50 років життя автора й розпочинається спогадами про Реставрацію. Книга є свідченням очевидця про політичні події в Англії другої пол. XVII ст.

У XVII – XVIII ст. поширюється скептичне ставлення до історичних знань і достовірності історії. Адже в тому величезному матеріалі, який став доступним ученим XVII ст., містилося багато підводних рифів і суперечностей. Уже Т. Гобс і Р. Декарт доволі скептично оцінювали можливості історичної науки, і, взагалі, філософи-соціологи іронічно дивилися на «зібрання старого мотлоху», вважали історичну розповідь безсистемним зібранням байок, абсолютно не перевірених. Англійський публіцист **Генрі Болінброк** (1678 – 1751 рр.) відверто знущався над історичними знаннями, як хаотичним нагромадженням подій, у яких немає можливості науково розібратися. Скептицизм щодо історичних знань займав доволі великий простір у тодішній соціологічній думці.

У цьому плані доволі великий інтерес становить знаменитий «*Історичний і критичний словник*» (фр. «*Dictionnaire historique et critique*», у 2-х т., 1696 р.), автором якого став французький учений **П'єр Бейль** (1647 – 1706 рр.). Це було перше велике історичне видання такого штибу. Словник Бейля просякнутий розчаруваннями в можливостях витягнути щось достовірне навіть із найбільш глибокого вивчення історичних джерел. На думку Бейля, чим ретельніше їх вивчаємо, тим недоступнішим для осягнення стає відповідний період історії.

Відзначаючися високою ерудицією, Бейль подає у своєму словнику масу історичного матеріалу, почасти другорядного й дріб'язкового. Проте до кожної, навіть маленької статті, яка часто була обсягом у декілька слів, у словнику подається величезна примітка, що була зібранням суперечливих

«Історичний і критичний словник»

свідчень. Вони й служили Бейлю предметом скептицизму та іронії. У словнику виявляється невміння його автора об'єднати критичний, науковий підхід до історії з опануванням великою масою фактичного матеріалу, яка нахлинула на історика. Усе це призводить до повного скепсису; проте критика Бейля – поверхова, вона зводиться лише до фіксації численних суперечностей. Результатом того скептицизму, який пронизує увесь історичний світогляд Бейля, є його найглибший гносеологічний песимізм.

Масив такого роду скептичних праць наростав і у XVIII ст., до них належить, зокрема, дослідження **Луї Бофора** (1703 – 1795 рр.). Учений видав в Утрехті працю «Дисертація про недостовірність п'яти перших віків римської історії» (фр. «*Dissertation sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine*»), в якій піддає різкій критиці творчість Тита Лівія, доводячи, що у своїх історичних дослідженнях римський дослідник користувався недостовірними джерелами типу легенд і всіляких фантазій, пісень. Тому, на думку Бофора, через відсутність достовірних джерел історія перших п'яти віків Риму взагалі не може бути відновлена, а роботу Т. Лівія з цього періоду не можна вважати науковою.

До певної міри позицію скептицизму в дослідженні історії поділяв і оригінальний італійський мислитель кінця XVII – першої пол. XVIII ст. **Джамбатіста Віко** (1688 – 1744 рр.).

Народився в м. Неаполь у небагатій родині. Освіту здобув у єзуїтському колегіумі та Академії інфуріати (Неаполь). Від 1697 р. – професор риторики Неаполітанського університету, активно займався науковою роботою.

У цього вченого ми бачимо спробу здолати скептицизм і шляхом аналізу минулого відновити дійсні стадії розвитку людства. Перу цього видатного мислителя належить твір «Про єдиний принцип загального права» (італ. «*De universi iuris uno principio et fine uno*», 1720 р.). Однак головним твором Віко, що дав йому право на безсмертя, є його геніальна праця «Основи нової науки про загальну природу нації» (італ. «*Principj di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni*», 1725 р.).

Д. Віко вважав, що теоретики природного права (Г. Гроцій, Д. Локк та ін.) помилялися, починаючи історію із пізніших часів націй, з «людей, наділених природним розумом». Насправді ж люди пройшли довгий шлях розвитку, перш ніж набули природних якостей сучасної людини (це була здогадка про homo sapiens). Вчений твердить, що найдавніші люди уподібнювалися звірам, позаяк у них був нерозвинений мозок. Природний стан Віко розглядав у розвитку: час незграбних велетнів, здатних відчувати, але не

«Основи нової науки про загальну природу нації»

мислити, закономірно змінюється часом свідомості. Але на певному етапі люди зрозуміли, що всім сущим управляють боги, страх перед ними породив благочестя, здатність розрізняти дозволене й недозволене (відтак виникла мораль).

Якщо теоретики природного права говорили по одну, незмінну природу людини, то Віко розрізняв три послідовно змінювані види людської природи, а звідси й три епохи розвитку людства: 1) *божественна*, 2) *героїчна*, 3) *людська*.

Перша епоха – це дитинство людства, його первісний стан. Хоча Віко й загалом поділяв постулат про «золотий вік» людства, однак у нього більш реальні уявлення про його первісний стан. Мислитель запропонував близьке до сучасної наукової точки зору трактування життя давніх людей й функціонування ранньопервісної общини. Віко подає наукову версію генези сім'ї, розкриває її роль у первісному соціумі. На його думку, духовне життя розпочинається з моменту визнання людьми богів. Виникає й міфологія як несвідомий літопис перших кроків культури, спроба дати тлумачення сущому. Влада тоді знаходилася в руках батьків-патріархів, які прийняли під свій захист людей.

З цього моменту Віко розпочинає новий вік – *героїчний*, коли запанувала аристократія, що вимагала повної й безумовної покори. Якщо мова попередньої епохи була переважно мовою міфів, то в героїчну епоху панує мова метафорична. Це була епоха грубих звичаїв, різкого станового розмежування, підкорення нижчих класів вищим. Суперечності між соціальними групами посилюються, і пануюча верхівка з метою свого захисту створює державу. Отже, за Д. Віко корені походження держави слід шукати в соціальних суперечностях. «Героїчний вік» приходить до свого завершення внаслідок того, що нижчі стани, зокрема плебеї, розпочинають усе частіше повставати проти аристократії. Зрештою, вона змушена була піти на поступки й допустити у своє середовище плебеїв.

Так наступає третій вік – *«людський»*. Тут поряд із родовою з'являється знать, що висунулась завдяки своїм заслугам і

багатству. Встановлюється новий суспільно-політичний порядок – демократія. Отож, у Віко наводиться дещо інший порядок змін форм влади, як у мислителів XVI – XVII ст. Тоді як останні вважали монархію першопочатковим політичним ладом, італійський мислитель запропонував таку послідовність: спочатку аристократія, а потім – демократія.

Але в умовах демократії, на думку Д. Віко, розгортається гостра боротьба між багатими і бідними і справа доходить до громадянської війни й анархії. Це змушує людей відмінити демократію і встановити монархію, якій вчений приписує турботу про загальне благо народу. Проте, стверджує Д. Віко, монархія позбавляє людей політичної активності і тим самим розбещує їх, приводить до соціальної деградації, яка зрештою викликає занепад суспільства. Відтак, мислитель приймає поширену в античності та реанімовану гуманістами циклічну (гесіодівсько-платонівську) модель розвитку. Отже, історична концепція Д. Віко базується на визнанні ідеї суспільного коловороту.

Виникає питання, чи є той коловорот, який змальовує вчений, рухом на місці, поверненням до одного й того ж начала чи буде повний цикл, пов'язаний із історичними процесами? Достеменною відповіді у Д. Віко не знаходимо. Щоправда, він говорить про якусь ідеальну республіку, що складається із союзу монархій на чолі із самим Богом. Можна зробити припущення, що філософ накидав контури нового циклу суспільного розвитку.

Як би там не було, беззаперечною є істина, що Д. Віко став справжнім новатором у розвитку принципу історизму, намагався зрозуміти спільні для всіх народів закономірні етапи їх розвитку, висловив думку про примат матеріальних умов у житті людства та про неспівпадіння індивідуальних цілей і суспільних результатів діяльності людей. Вчений до певної міри знаходився на позиціях провіденціоналізму, пов'язуючи перипетії історичного процесу з діяльністю надлюдського розуму, що направляє дії людей.

3. Традиційно-провіденціалістські течії в історіографії. «Ерудити»

В історіографії XVI – XVIII ст. протистояли гуманістично-раціоналістичні й традиційно-провіденціалістичні течії. Як було зазначено вище, зі зрозумілих причин голландські й англійські мислителі досить рішуче поривали з провіденціалістською позицією, чого не скажеш про їх французьких, німецьких і московських колег.

Свідченням цього є, зокрема, творчість французького католицького священника й богослова, впливової постаті при дворі короля-Сонця (Людовіка XIV) **Жака Боссюе** (1627 – 1704 рр.), котрий написав трактати «Роздуми про всесвітню історію» (фр. «*Discours sur l'histoire universelle*»), «Історія помилок протестантських церков» (фр. «*Histoire des variations des Eglises protestantes*») і «Політика, взята зі справжніх слів святого письма» (фр. «*La Politique tiree des propres paroles de l'Ecriture sainte*»). Не відкидаючи ідею супільного договору, Боссюе все ж основоположною першопричиною виникнення держави вважає Божий промисел.

Загалом причини історичних подій він поділяє на первинні й вторинні. Природа і якості людей – це лише вторинні

«Роздуми про всесвітню історію»

причини історичних подій, бо їхньою першопричиною є Божа воля, як правило непомітна. Люди є лише знаряддям Божого провидіння, самі того не усвідомлюючи. Отже, Боссюе намагається врятувати провіденціалізм, ґрунтовно підірваний гуманістами XV – XVI ст. і ранніми раціоналістами

XVII ст. Найбільш ідеальною формою правління мислитель уважав абсолютну монархію, котра, на його думку, близька до Божественної влади (праобраз батька в родині).

Примирити нові теорії з теологічною традицією намагалися й німецькі вчені XVII – XVIII ст. **Самуель Пуфендорф** (1632 – 1694 рр.) і **Христіан Вольф** (1679 – 1754 рр.). Зокрема, Пуфендорф підтверджував справедливість гобсівської теорії походження держави, але разом з тим постулював думку про те, що поряд із людьми до її утворення долучився й всеблагий Бог. Вчений стверджує, що саме Творець переконав людей у необхідності створення держави.

Конформізм С. Пуфендорфа особливо рельєфно виявляється в тому, що він виправдовував найбільш крайні форми соціальної нерівності, аж до рабства. Вчений стверджував, що свобода часто йде людям на шкоду.

Яскравими представниками традиційно-провіденціалістської течії в історіографії XVII ст. були так зв. «ерудити», діяльність котрих проходила в рамках чернечих наукових товариств. Головними із них були бенедиктинська конгрегація св. Мавра (т. з. *мавристи*, її представники – **Жан Мабільйон**, **Мартін Буке**, **Бернар Монфокон**), а також єзуїтські товариства в Парижі і Антверпені (т. з. *болландисти*, до них належали їх засновник **Жан Болланд** (1596 – 1665 рр.), також **Діонісій Петавіус** (**Дені Пето**), **Даніель Папebroш**). Обидві школи створили підстави науки історії, що мала конкретний об'єкт вивчення – історичні документи. Захищаючи ідеї Контрреформації, церковні ерудити намагалися своїми історичними працями зміцнити авторитет католицької церкви, що похитнувся. При цьому вони аргументували свої історичні погляди раніше невідомими середньовічними джерелами, пошуком і публікацією яких активно займалися.

У другій пол. XVII ст. з'явилися й світські «ерудити», серед них найбільш відомими стали **Луї Брекіньї**, **Етьєн Балюз**, **Шарль Дюканж** у Франції, **Готфрід Лейбніц** у Німеччині, **Людвіко Мураторі** й **Паоло Маффеї** – в Італії.

Позитивним наслідком діяльності як світських, так і церковних «ерудитів» було залучення великої маси різноманітних джерел. Незважаючи на теологічну упередженість своїх досліджень, вони значно просунули вперед розробку допоміжних історичних дисциплін, увели в науковий обіг багато досі невідомих історичних документів. Ерудити залишили глибокий слід в історичній науці, опублікували багатотомні колекції історичних документів, які на думку медієвіста Є. Космінського повною мірою не вивчені й донині.

Особливо слід відзначити праці бібліотекаря Сен-Жерменського монастиря **Жана де Мабільйона** (1632 – 1707 рр.), який справедливо вважається основоположником важливої допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни – дипломатики (праця «Дипломатика», 1681 р.). Болландисти розпочали видання фундаментального багатотомного збірника «*Документи святих св. Бенедикта*», який містив критично оброблені документальні матеріали щодо життя й діяльності канонізованих церквою діячів.

Відомий французький «ерудит» **Андре Дюшен** (1580 – 1640 рр.) уклав і видав у 1618 р. книгу «*Бібліотека авторів, що описували історію і топографію Франції*» (фр. «*Bibliothèque des auteurs qui ont écrit l'histoire et la topographie de la France*») – спроба критичної оцінки творчого доробку попередніх істориків. У такому ж руслі працював і бібліотекар книгозбірні французького канцлера **Етьєн Балюз** (1630 – 1718 рр.), автор історико-критичної праці «*Розділи французьких правлінь*» (лат. «*Capitularia regum Francorum*»).

Підсумовуючи, слід підкреслити, що на загал розвиток історіографії у XVII – поч. XVIII ст. проходив двома шляхами. По-перше, це був шлях філософського запліднення історіографії ідеями природного права й суспільного договору, що репрезентували ранній раціоналізм. По-друге, шлях збирання й видання величезної маси історичних джерел. Обидва шляхи мало перехрещувалися через взаємну неприязнь філософів і «еру-

дитів». Проте вагомий поступ у розвитку історієписання доби Бароко був беззаперечним. Ранньораціоналістичні постулати тоді ще не зайняли пануючі позиції через значний вплив традиційно-провіденціалістської течії.

Запитання й завдання

1. З'ясуйте особливості суспільних і духовних умов доби Бароко.
2. Назвіть основні постулати представників раннього раціоналізму.
3. Кому належить сентенція «Cogito, ergo sum»?
4. Розкрийте сутність теорії «суспільного договору».
5. Дайте оцінку концепції англійської історії Кларендона.
6. Наведіть приклади виявів скептицизму в історичній думці XVII – XVIII ст.
7. Розкрийте значення діяльності церковних та світських «ерудитів».
8. Яке із поданих суджень є хибним? 1) Т. Гобс і Д. Локк стали творцями теорії «суспільного договору»; 2) завдяки діяльності «ерудитів» з'явилася нова спеціальна історична дисципліна – дипломатика; 3) Д. Віко був прихильником лінійної моделі історичного розвитку.
9. Схарактеризуйте основні риси теорії історичного коловороту.
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *раціоналізм, теорія «суспільного договору», теорія «природних прав», «соціальна фізика», концепція Кларендона, теорія суспільного коловороту, «ерудити».*

ТЕМА 6

НАДБАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Історик – це пророк, звернений у минуле.
Фрідріх Шлегель

*Щоби писати історію гідним чином,
треба забути про свою віру, свою вітчизну,
свою партію.*

П'єр Буаст

1. Історичні умови виникнення та особливості світогляду Просвітництва

V XVIII ст. і особливо в другій його половині проходили великі зрушення в економічному й соціально-політичному житті континентальної Європи та Північної Америки. Цей період характеризувався подальшими успіхами розвитку ринково-капіталістичних відносин, особливо в постреволюційних країнах. Розгортається промисловий переворот, спостерігаються вагомі здобутки науково-технічного прогресу. То був час бурхливих подій суспільно-політичної боротьби. Війна за незалежність у Північній Америці 1775 – 1783 рр. призвела до народження першої в Західній півкулі цивілізаційної держави – США, а Велика французька революція кінця XVIII ст. започаткувала докорінне оновлення Франції, дала потужний імпульс політичним рухам та тотальній руйнації феодально-абсолютистських порядків у країнах Європи.

Нова епоха забезпечила вищий рівень розвитку духовної культури й викликала до життя адекватну її революційному змісту ідеологію, що дістала назву **Просвітництва**. Вирішальний вплив цього світогляду на перебіг подій XVIII ст. дав привід назвати цей час віком Просвітництва.

Подібно до того, як головні мислителі раннього раціоналізму виступають перед нами головним чином (хоча й не

винятково) в тих країнах, які пережили ранні буржуазні революції (Нідерланди, Англія), так і пізній раціоналізм Просвітництва особливо яскраво виявився у Франції, де із середини XVIII ст. визривала соціальна революція. У цьому плані не зайвим буде наголосити, що тоді як англійський та голландський раціоналізм носив постреволуційний характер, то французьке Просвітництво із вражаючою енергією здійснювало революцію в умах, ідеологічно готуючи один із найвеличніших соціально-політичних переворотів кінця XVIII ст.

Творцями Просвітництва стали видатні філософи, письменники, публіцисти, історики, представники інших галузей науки. Науково-теоретичну основу цього унікального духовного явища становили надбання наукової революції XVI – XVII ст. та нові відкриття XVIII ст.

Світогляд Просвітництва базувався на доволі потужній і розгалуженій філософській думці XVIII ст. Її яскравими представниками стали видатні французькі мислителі **Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Ж. Мельє, Г. Маблі, Ж. Ламетрі, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро**, англійські – **Д. Юм і Д. Берклі**, німецькі – **І. Кант, Г. Лессінг** та ін.

Продовжуючи попередню традицію, філософія XVIII ст. розвивалася як у ідеалістичному, так і матеріалістичному напрямках. При уважному узагальнюючому препаруванні філософських ідей XVIII ст. ми переконуємося в тому, що вони в загальних рисах стали органічним продовженням раціоналізму XVII ст. – предтечі Просвітництва. Проте в нових історичних умовах ці ідеї широко популяризувалися в ім'я утвердження положення про всесилля людського розуму як універсального інструменту пізнання, першооснови суцього та інструменту докорінної зміни віджилих суспільних порядків.

З'являється й нове розуміння соціального призначення філософії. Тоді як раціоналізм XVII ст. робив деякі поступки релігійному світогляду, встановлюючи певні межі пізнання, то раціоналізм Просвітництва носив уже більш войовничий характер. Філософи XVIII ст. прагнули остаточно вигнати

релігію із людського світосприйняття, докорінно оновити весь світогляд. Гаслом тієї епохи стала знаменита сентенція Ф. Вольтера «Розчавіть гадину!» (вчений мав на увазі католицьку церкву).

Прірва між науковим і релігійним світоглядом стає дедалі глибшою, а конфлікт між наукою й галуззю сакрального – очевиднішим. Щоправда, як відомо, той же Вольтер визнавав за релігією право впливу на народ, як його своєрідні шори; вченому належить вислів: «Якби Бога й не було, його слід би було видумати». Послідовні ж матеріалісти (наприклад, П. Гольбах) знаходилися на позиціях войовничого атеїзму.

Для філософії XVIII ст. характерне сприйняття основних ідей так званої «соціальної фізики» попереднього століття, отже – механістичного підходу до тлумачення події історії. Людське суспільство механістично розумілося як сума різновеликих одиниць, а це позбавляло окремі соціуми їхньої специфіки.

Для філософів-просвітників пануючими були уявлення про вічність і незмінність природи людини, невідчуженість її природних прав. Філософи-просвітники були переконані, що світом правлять ідеї і тому для торжества сил розуму досить роз'яснити людям неправильність їхніх уявлень. Переворот у поглядах призведе, на їх думку, до суспільних трансформацій і перебудови суспільства згідно з вимогами розуму та у відповідності з природними правами людини. Носіями цих ідей стануть теоретики-філософи, а їх виконавцями – просвічені монархи, при цьому їхня історична роль занадто перебільшувалась. Характерним явищем того часу стала поява філософів-просвітників при дворах окремих монархів (напр., Катерини II, Густава III Шведського, Фрідріха II Пруського).

З послідовним раціоналізмом просвітників пов'язана й їхня оптимістична віра в суспільний прогрес. Зокрема, мислителі доби Просвітництва виділяли три стадії в розвитку людського суспільства: стадія природного первісного колективу; стадія державної організації, що виникла в результаті суспільного

договору і, нарешті, стадія досконалого майбутнього, вибудованого на реалізації природних прав людини.

Важливим підґрунтям просвітницької історіографії стали також надбання англійської економічної думки. Зокрема, **Адам Сміт** (1723 – 1790 рр.) обґрунтував логічну схему, що пояснювала роботу вільного ринку, розкрив природу додаткової вартості. Його молодший колега **Давід Рікардо** (1772 – 1823 рр.) розробив теорію розподілу матеріальних благ, проаналізував закономірності вільної конкуренції, охарактеризував форми земельної ренти.

2. Характерні особливості просвітницької історіографії

Характерною рисою Просвітництва була особлива увага мислителів того часу до історичних знань. Скажімо, у знаменитій «Енциклопедії»¹ (фр. «*Encyclopedie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*») Дідро і Д'Аламбера із 60 тис. вміщених в ній статей понад 6 тис. (10 %) присвячені різноманітним історичним сюжетам.

У цей час нагромаджується фактологічно-джерельна основа для подальшого розвитку історичних знань. Продовжують свою діяльність ерудити-мавристи і езуїти, вони публікують багатотомні видання, що містили виклад цінних історичних джерел. У ряді передових країн Європи, особливо у Франції й Англії, виникли антикварні товариства, які займалися збором історичних пам'яток. З'являються перші музеї як сховища антикваріату, центри історичної науки. Серед них насамперед слід назвати Британський музей, що відкрився в Лондоні у 1753 р. Через шість років при цьому музеї утворилась бібліотека манускриптів і книг. У 1780 р. в Единбурзі відкрився Шотландський національний музей старожитностей.

¹ Повна назва – «Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел».

XVIII ст. позначене подальшим розвитком археології, великими успіхами допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, особливо палеографії, історичної хронології, дипломатики, генеалогії, геральдики. Розвивається колекціонування монет, збільшується кількість так званих мінц-кабінетів – приватних колекцій. У другій половині XVIII ст. виникає нумізматична наука, її родоначальником став австрійський учений Й. Еккель.

Історичні твори в книжковій продукції XVIII ст. займають чи не найбільш чільне місце. Так, у Франції у 1723 – 1789 рр. було запрошено дозвіл на видання 40 тис. книг, з них не менше 3370 були присвячені проблемам історії. Багатотомний «*Великий історичний словник*» (фр. «*Le Grand dictionnaire historique*») **Луї Морері** (1643 – 1680 рр.) перевидавався 17 разів².

Великий історичний словник

Традиційною сферою уваги дослідників була антична історія, але поряд із цим зріс інтерес і до вітчизняної історії. Так, у XVIII ст. було видано понад 60 окремих праць з історії Франції. Спостерігається також і підвищений інтерес просвітників до всесвітньої історії.

Історія як самостійна наукова дисципліна і у вік Просвітництва продовжувала знаходитися в стадії формування. Вона все ще залишалась особливим жанром «вишуканої словесності», а викладання історії, як правило, доручалося спеціалістам із філології. Історія синкретично перепліталась із філософією, філологією,

² Перше, одностомне видання словника під назвою «Великий історичний словник, або захоплююча суміш священної і світської історії» було опубліковано в 1674 р. Після смерті Морері це видання було значно розширено й перекладено англійською, німецькою, італійською, голландською, іспанською мовами. До 1759 р., словник уже налічував 10 томів і був опублікований щонайменше 20-ма видавництвами.

економічною теорією, етикою. Але починаючи із середини XVIII ст. у деяких європейських університетах створювалися спеціальні кафедри історії, а в літературі дедалі частіше зустрічається термін «історична наука».

Просвітницька історіографія стала важливим етапом розвитку історичної думки. Успадкувавши основоположні ідеї гуманістичної й ранньораціоналістичної історіографії, базуючися на надбаннях філософської та економічної думки, вона характеризувалася низкою лише їй притаманних особливостей.

- ⇒ Чи не найхарактернішою рисою просвітницького історієписання є його глибоко світський характер. Просвітники довершили детеологізацію історичної думки й рішуче вилучили Бога як єдиного чинника історичного процесу. Щоправда, окремі мислителі визнавали за Богом почесну роль творця законів історії, однак при цьому вони стверджували, що ці закономірності виявляються в результаті самореалізації, без втручання Бога. В такий спосіб просвітники забезпечили повне розвінчання провіденціоналістського розуміння рушіїв історичного процесу. Раціоналізувавши світ історії, вони рішуче відмежовувалися від «священної, церковної історії».
- ⇒ Визнавши ідею закономірностей історичного процесу, просвітники розглядали історію як природний процес і стали на позиції природного детермінізму. Для просвітницької історіографії характерний пошук комплексу причинно-наслідкових зв'язків на основі раціоналізму, подальший розвиток прагматичної історії.
- ⇒ Одна із провідних рис просвітницької історіографії – послідовний антропоцентризм, що вибудовувався на раціоналістичних засадах. Людина, а насамперед її розум, уявлявся просвітниками як головна творча сила історичного процесу.
- ⇒ Саме виходячи з цього постулату, просвітники розглядали історію як найбільш важливу складову науки про людину.

Визначаючи предмет історії, Д'Аламбер у вступі до «Енциклопедії» писав, що ним є або «дії людини або її життя і вона (історія), таким чином є громадянською або науковою»³.

- ⇒ Просвітники були переконані у високому суспільному призначенні історії. Поряд із філософією вона мислилась ними як засіб просвітлення умів, як джерело досвіду минулих поколінь, що допомагає визначати шлях у майбутнє.
- ⇒ З попередньою тезою пов'язаний і особливий стиль історичної оповіді, до якого вдавалися історики-просвітники: він був достатньо доступний, вишуканий і як античних авторів та більшості гуманістів високо-риторичний. Більш того, окремі історичні праці за стильовою ознакою нагадували художні твори. Все це мало приваблювати читача й працювати на виховання в нього кращих якостей громадянина. У своєму творі «*Про спосіб написання історії*» Маблі писав, що «якщо історія повинна подобатись, то це для того, щоб краще наставляти»⁴.
- ⇒ Як було відзначено вище, просвітники виходили із постулату про універсальність і незмінність природи людини. Пов'язаний із цим підходом принцип історичного універсалізму дозволив їм висунути уявлення про минуле людства як про всесвітню історію, що охоплює всі без винятку етноси.
- ⇒ Суттєвою особливістю просвітницької історіографії стала відмова від середньовічної теорії обраних народів, чотирьох монархій і від догм євроцентризму. Увагу просвітників приваблювали й історія неєвропейських, особливо азійських народів. Зокрема, Вольтер вважав Індію коліскою знань, звертав увагу на високу цивілізаційну роль арабів в період панування середньовічного мракобісся. Загалом розширення географічних меж історичної проблематики пояснюється не лише тим, що просвітники знахо-

³ Цит. за: *Историография истории нового времени стран Европы и Америки* / под. ред. И. П. Дементьева. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 46.

⁴ Там само. – С. 47.

- дили в минулому неєвропейських народів приклади, що підтверджували їх концепції, але й гуманним ставленням до всіх людей, яких вони вважали рівними від народження.
- ⇒ Загалом для просвітницької історіографії характерне суттєве урізноманітнення проблематики досліджень. Об'єктом наукового інтересу істориків доби Просвітництва стають уже не лише перипетії політичного курсу державних правителів, а й питання економіки, соціального життя, побуту, освіти, культури. Пожвавленню досліджень виробничо-матеріальної сфери людської історії сприяли успіхи англійської економічної школи.
 - ⇒ В оцінці пізнавальних можливостей історії як науки просвітники відійшли від крайнього скептицизму мислителів XVII ст. відносно історичного пізнання. Вони вважали, що шляхом ретельної, добросовісної роботи над джерелами, їх суворой раціональної критики історик може досягти достовірності або ж вірогідності отриманих ним знань про минуле.
 - ⇒ Із такими підходами тісно пов'язано й подальше удосконалення методики роботи з історичними джерелами. Насамперед було значно розширено саме поняття історичного джерела. Тоді як раніше традиційно ним вважалися переважно письмові тексти, усна традиція й монументальні пам'ятки, то тепер у процес дослідження включався весь багатоманітний спектр джерел, включаючи археологічні знахідки, нумізматичний і генеалогічний матеріал і т. п. Остаточно утверджується критичний метод вивчення джерел, чому сприяла рішуча боротьба просвітників із релігійним світоглядом, критика церковних авторитетів, відмова від ідеалізації історіографії античності (характерна для гуманістів). Керуючися раціоналістичним світоглядом, просвітники важливим критерієм критики вважали здоровий глузд, при цьому при перевірці історичних фактів радили спиратися на досвід (емпіризм). Однак навряд чи можна погодитись із гіпекритичним підходом

Ф. Вольтера, який вимагав виключити із числа історичних джерел міфи, легенди, усні сказання та біблейні розповіді. Тоді ще не був здоланий розрив між бенедиктинською ерудицією й науковою історіографією.

- ⇒ Просвітники беззаперечно сприйняли практично всі базові концепції ранніх раціоналістів, зокрема ідеї примату людського розуму, невідчужуваності природних прав людей, «соціальної фізики» та теорії «суспільного договору».
- ⇒ В історіографічній творчості просвітників остаточно утверджується традиція поділу всесвітньої історії на стародавню (класичну), середньовічну й нову. Перспективно просвітницькі історики накидали контури наступного періоду людського поступу (його вони величали добою Розуму). Поряд з цим, у їхніх історіософських схемах спостерігається трактування середньовіччя як підпорядкованого новому часу історичного періоду, негативного відтинку історії чи навіть втраченого для цивілізації часу.
- ⇒ Як уже зазначалося, в історичних поглядах просвітників знайшла своє яскраве відображення концепція прогресу й оптимістична оцінка перспектив історичного розвитку. Щоправда, відзначаючи безперервний характер прогресу людських знань, просвітники в історії суспільства визнавши також періоди його перерви й занепаду. При загальному превалюванні лінійної парадигми історичного часу, в студіях окремих істориків доби просвітництва певний вплив мала ідея циклізму.

3. Найяскравіші представники французької історіографії доби Просвітництва

Найповніше основні риси просвітницької історіографії виявилися в історичній творчості французьких вчених XVIII ст. Чи не найбільший уплив на розвиток історіософської думки та історіографії Просвітництва справили видатні

французькі мислителі, представники старшого покоління просвітників Ш. Монтеस्क'є і Ф. Вольтер.

Однією із найпомітніших постатей просвітницького руху став **Шарль Луї де Монтеस्क'є** (1689 – 1755 рр.)

Походив із багатой аристократичной родини. Навчався в коледжі при монастирі, самостійно студіював юриспруденцію. Перебував на посаді президента парламенту м. Бордо. Згодом переїхав до Парижа, став членом Паризької академії наук.

Прижиттєве визнання принесли йому праця «Роздуми про причини величі і падіння римлян» (фр. «*Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence*», 1734 р.) та знаменитий трактат «Про дух законів» (фр. «*De l'esprit des loix*», 1738 р.). Ш. Монтеस्क'є глибоко обґрунтував ідею історичних закономірностей, підкреслював їхнє природне походження.

Вирішального значення в перебігу історичного процесу він надавав географічному середовищу, отож вчений заснував новий напрям у соціології – *географічний детермінізм*. При цьому Монтеस्क'є виділяв пріоритетну роль клімату, від якого, на його думку, залежить характер етносів, а відтак соціальні відносини й політичні системи.

На думку вченого, історія була детермінована, з одного боку, об'єктивними умовами (природою, кліматом, звичаями), а з другого – законами світового Розуму, який є найвищою інстанцією духовності.

«Про дух законів»

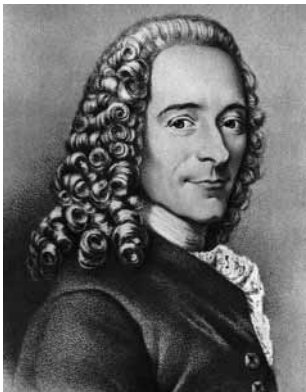
Проте в тлумаченні суспільних закономірностей Монтекс'є не був достатньо послідовним, оскільки при аналізі конкретних історичних явищ він часто розглядав закон як категорію юридичну, як результат довільної творчості законодавця.

Щодо концепції розвитку, то Монтекс'є загалом поділяючи ідею коловороту Д. Віко, водночас припускає ідею прогресу: історія повторюється, але щоразу на вищому щаблі.

Свої суспільно-політичні погляди він виклав і в праці «Перські листи» (фр. «*Lettres persanes*»). Монтекс'є вважають одним із засновників теорії правової держави. Вчений виділяв три справедливі, «правильні» форми держави (демократія, аристократія і монархія) і одну несправедливу, «неправильну» – деспотію.

У творчому доробку французького філософа є й чимало конкретно-історичних досліджень. Зокрема, Ш. Монтекс'є подав об'ємну історію феодальних установ Франції, одним із перших вивчав економічну історію греків і римлян, намагався розібратися у природних причинах величі й подальшої загибелі Римської імперії.

Володарем дум тих і наступних поколінь по праву величають просвітника-енциклопедиста **Марі Франсуа Аруе Вольтера** (1694 – 1778 рр.)*.

Народився в родині нотаріуса, навчався в єзуїтському коледжі, багато займався самоосвітою. За ліберальні погляди переслідувався владою, довгі роки перебував у еміграції. Певний час служив при дворах французького й пруського королів.

Поряд із літературною та філософською творчістю Ф. Вольтер професійно займався історією; його перу належить ціла низка власне історич-

* Французи називають XVIII ст. «віком Вольтера».

них праць, зокрема: «Історія Карла XII»⁵ (фр. «*Histoire de Charles XII*»), «Вік Людовіка XIV» (фр. «*Siecle de Louis XIV*»), «Історія Росії за царювання Петра Великого» (фр. «*L'Histoire de la Russie sous Pierre le Grand*»), стаття «Історія» (фр. «*Histoire*») для «Енциклопедії» Д. Дідро та ін. Твори Вольтера містили виклад подій світової історії від первісних часів до середини XVIII ст.

До найбільш фундаментальних історіософських праць Вольтера належить глибоке дослідження «Досвід про звичаї та дух народів і про головні історичні події» (фр. «*Sur les moeurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire*», 1756 – 1769 рр.), що охоплює період від VIII до середини XVII ст. У цій праці ще задовго до Й. Гердера він вживає словосполучення «філософія історії» (фр. «*La philosophie de l'histoire*»). За словами О. С. Пушкіна Вольтер «первым пошёл по новой дороге и внёс светильник философии в тёмные архивы истории»⁶.

Головна Вольтерова ідея – органічне поєднання історії з просвітницькою філософією. Мислитель розглядав минуле людства як всесвітній процес, що зводиться до вдосконалення людського розуму. На відміну від Монтеск'є він підпорядковував історичний поступ освіченому індивідуальному розуму, звідси і його ідея «освіченої» монархії («філософ на троні»). Вольтер каменя на камені не залишив від теологічної концепції

«Вік Людовіка XIV»

⁵ Повна назва праці «Історія Карла XII, короля Швеції і Петра Великого, імператора Росії».

⁶ Цит. за: Томашевский Б. В. Пушкин и Франция / Б. В. Томашевский. – Л. : Література, 1960 – С. 202.

історії, вогнем критики нищив провіденціалістські підходи до пояснення пружин історичного розвитку.

Об'єктом історичного дослідження Вольтера стала не стільки діяльність державних правителів, скільки економіка, фінанси, звичаї, соціальні відносини, політичні інститути. Вчений вибудовує концепцію всесвітньої історії і, долаючи європоцентризм, включає в орбіту всесвітньо-історичного процесу народи всіх континентів.

Історичні праці Вольтера мають багатопланову джерелознавчу базу. При цьому він послідовно втілював у дослідницьку практику метод критичного опрацювання джерел.

Вольтер став одним із головних фундаторів просвітницької ідеї історичного прогресу. Він виступав проти ідеалізації первісного природного стану, т. з. «золотого віку» людства. Рушійним началом суспільного прогресу вчений уважав людський розум. При цьому прогрес, на його думку, втілюється вибірково, в окремих періодах історії. В цьому плані Вольтер стоїть недалеко від метафори історичної спіралі. Особливо нетерпимо мислитель оцінював Середньовіччя, яке на його переконання, було варварською історією варварських народів, яких кращими не зробило й християнство.

Вольтера шокують народні повстання, він негативно оцінює насильницькі дії «мужиків». Найкращим шляхом вирішення назрілих суспільних проблем йому вбачалося не насильство, противником якого він був, а реформи «просвіченого монарха».

Багатогранна історична творчість Вольтера, його новаторство у філософії історії. оригінальність у розумінні завдань і змісту історичної науки висувають його в ряд найвизначніших персоналій світової історичної науки.

Із вольтерівським розумінням історії перегукуються й ідеї французького мислителя **Робера Жака Тюрго** (1727 – 1781 рр.), філософа, економіста, який до речі завершив творення економічного вчення фізіократів (праця «*Роздуми про створення і розподіл багатств*» – фр. «*Reflexions sur la formation et la distribution des richesses*»).

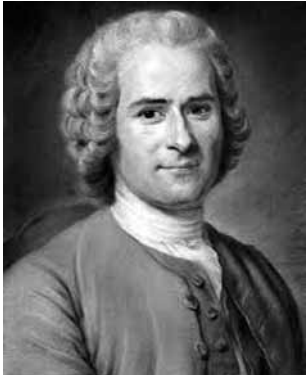
Походив із дворянської родини, закінчив теологічний факультет Сорбонни. Відмовившись від церковної кар'єри, пішов на державну службу. Перебував на посадах губернатора, морського міністра, міністра фінансів. Провів низку ліберальних реформ, які втім згодом були скасовані Людовіком XVI.

Він увійшов у історію розвитку соціологічної думки як творець першої цільної теорії суспільного прогресу, послідовний репрезентант парадигми лінійності. Уже у своїй ранній праці *«Послідовні успіхи людського розуму»* (фр. *«Tableau philosophique des progres successifs de l'esprit humain»*) вчений блискуче обґрунтував ідею закономірного, поетапного розвитку людства, його руху від нижчих форм до вищих, хоча й подавав її дещо спрощено. На відміну від Вольтера, вчений розумів прогрес як нескінченний і безперервний процес та вважав, що дія цього закону охоплює всі сторони людського буття. Поділяючи загалом думку істориків про середньовіччя як час занепаду, Тюрго проте й тут виділяє деякі елементи прогресивного розвитку.

У праці *«Роздуми про всесвітню історію»* (фр. *«Discours sur l'histoire universelle»*) Тюрго запропонував схему основних етапів суспільного розвитку (від присвоювальних занять до відтворювальних, до поділу праці й виникнення власності), розкрив механізм виникнення держави, схарактеризував типи правління. А просвітницька парадигма імпульсів прогресу виражена у словах Тюрго *«Все іде за рухами розуму»*⁷.

Цінний внесок у розвиток історичної думки зробив представник демократичного крила Просвітництва, відомий філософ, письменник і композитор **Жан Жак Руссо** (1712 – 1778 рр.).

⁷ Тюрго Р. Ж. Избранные философские произведения / Р. Ж. Тюрго. – М : [б. и.], 1937. – С. 86.

Народився в Женеві у родині годинникаря. Навчався ремеслам, працював слугою, секретарем, учителем в Італії та Франції. Згодом осів у Парижі, заприятелював з Д. Дідро, розпочав активну публіцистичну діяльність. Через деякий час порвав з енциклопедистами і повернувся до Женеви. Останні роки свого життя мешкав у Парижі. Писав філософські трактати, вірші, поеми, комедії, романи, опери.

Хоча Ж. Ж. Руссо спеціально й не займався історією, однак вибудована ним історико-соціологічна схема корінним чином вплинула на розвиток історичної думки. У праці «Суспільний договір» (фр. «*Contrat social*»), мислитель простежував основні етапи розвитку людства від його природного стану життя з природою, без власної держави (з ідеалізацією цього етапу) до виникнення приватної власності й майже гобсівської війни між багатими й бідними. Саме тоді для охорони своїх багатств імущі й домагаються створення держави і законів на основі «суспільного договору між людьми». Розвиваючи ідеї Гобса, Локка і Гроція, вчений наповнює їх новими положеннями. На його думку, новий етап людства є часом несправедливості й гноблення, тому майбутнє бачиться у відновленні «природного стану» людей.

Руссо напряму пов'язує форму правління із розподілом власності між людьми. Там, де виділяється впливом і багатством одна людина – виникає монархія, якщо кілька – аристократія; рівномірний же розподіл веде до утвердження демократії.

На відміну від Тюрго, Ж. Ж. Руссо не вважав прогрес безумовним і доводив, що він веде до падіння моралі і віддалення людини від природного стану. Тому він не поділяв оптимізму теоретиків прогресу, його історико-соціальним

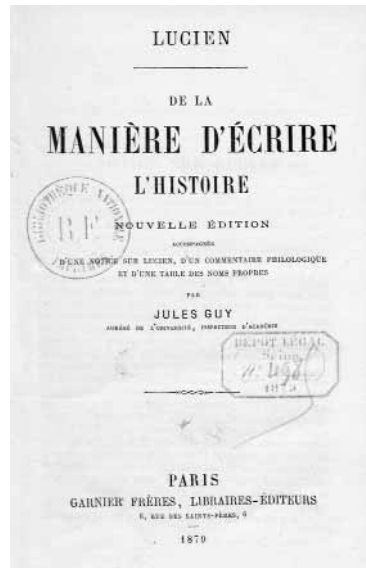
концепціям властиві очевидні риси песимізму й прихильності до циклічної парадигми.

Помітний слід у просвітницькій історіографії залишив філософ, історик і дипломат абат **Габріель Бонно де Маблі** (1709 – 1785 рр.).

Народився в м. Гренобль, освіту здобув у єзуїтському колегіумі Ліона та Паризькій духовній семінарії. Відмовившись від кар'єри церковника, активно займався світською самоосвітою. Від 1742 до 1746 р. обіймав посаду секретаря Міністерства іноземних справ Франції (Париж). Решту свого життя присвятив науковій діяльності.

Маблі залишив солідну дослідницьку спадщину із філософії, історії античних Греції й Риму, Франції, Польщі, проблем європейського права, етики тощо. У своїх працях «*Про вивчення історії*» (фр. «*De l'étude de l'histoire*»), «*Про спосіб написання історії*» (фр. «*De la manière d'écrire l'histoire*») вчений виклав власне розуміння змісту й завдань історичної науки. Тут чітко простежується його прагматичне розуміння призначення історії. Завдання істориків згідно з уявленнями Маблі – вчити людей, виховувати їх у душі любові, бути школою моралі й політики. Отже, його концепція історії вирізняється відчутними моралізаторськими тенденціями. Вчений відавав

«Про спосіб написання історії»

належне просвітницькому раціоналізму, постулював природно-закономірний характер розумової діяльності.

Маблі багато займався античною історією, присвятивши їй книги «Замітки про греків» і «Замітки про римлян» (фр. «*Observations sur les Grecs*», «*Observations sur les Romains*»). У об'ємній праці «Зауваження з приводу історії Франції» (фр. «*Essai sur l'histoire de France*») вчений досліджує історію країни від варварських завоювань до царювання Людовіка XIV. На думку Маблі, вторгнувшись в Галлію, франки звільнили галлів від римлян і принесли справедливий суспільний порядок. Проте аристократія узурпувала владу і встановила несправедливі феодальні порядки. Історик розвінчує королів-деспотів, окрім свого кумира Карла Великого. Праці Маблі ґрунтовно документовані: як правило, більше третини тексту становлять примітки й посилання на джерела.

У останній третині XVIII ст. великою популярністю користувалася багатотомна «Історія обох Індій»⁸, (фр. «*Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Europe ens dans les deux Indes*»), творцем якої був французький історик і соціолог абат **Гійом Томас Франсуа Рейналь** (1713 – 1796 рр.). У складанні третього, десятитомного видання цієї праці брали вже участь і відомі енциклопедисти на чолі з Д. Дідро.

У цій фундаментальній праці вперше з позицій просвітницького гуманізму була викладена історія одного із найважливіших явищ нового часу – колоніальна політика європейських держав у країнах Азії, Африки і Америки. У цій праці містяться також історичні, географічні та інші свідчення про європейські країни, а також про Росію, Китай, Індію, Америку, Африку. Словом, це своєрідна всесвітня історія від часів географічних відкриттів (з екскурсами в більш ранні періоди) до XVIII ст. включно. На сторінках книги знайшли своє висвітлення й події війни англійських колоній Північної Америки за незалежність як своєрідна пропаганда досвіду цієї революції.

⁸ Повна назва праці – «Філософічна і політична історія про заклади і комерції європейців у обох Індіях».

Пильний і співчутливий інтерес Ф. Рейналя та його співавторів викликає історія визвольних рухів і революцій XVI – XVII ст. Однак в оцінці народних повстань тексти «Історії обох Індій» ідуть у загальному руслі просвітницького осмислення їхньої суспільної небезпеки. Названа праця сповнена осуду колоніалізму й віри у його викорінення як злочину проти людства.

Ф. Рейналь став також автором оригінальних праць «Історія штатгальтерства», «Історія англійського парламенту», «Історичні, військові та політичні анекдоти» та ін.

Просвітницьку лінію історичної думки продовжив в роки Великої французької революції маркіз **Жан Антуан Кондорсе** (1743 – 1794 рр.) – відомий філософ, соціолог, математик, астроном, політичний діяч.

Народився в Рибмоні, зростав у знатній родині. Навчався у Наварському коледжі (Париж). За вагомі успіхи в науковій роботі у 1769 р. був обраний членом Французької королівської академії. Згодом став почесним членом Російської, Шведської, Німецької та Американської академій наук. Примкнув до жірондистів, засідав у Конвенті. Після приходу до влади якобінців був кинутий до в'язниці, де й помер.

Услід за Тюрго він розробив цілісну концепцію суспільного прогресу, базовану на оптимістичній перспективі. Свої думки Кондорсе виклав у праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (фр. «*Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*»). Як і інші просвітники, критерієм і рушієм прогресу вчений уважав саме людський розум, який змінюється з часом й епохами.

Ці принципи покладені ним в основу періодизації історії, в якій Кондорсе виділяє 9 епох. Перші 5 охоплюють розвиток людства від первісних часів до античності. VI епоху після

падіння Риму і до середньовіччя він називає занепадом, проте від XI ст. до виникнення книгодрукування, за його версією, людський розум знову набуває втрачену було енергію, і відтак людством було здійснено важливі відкриття (7-ма епоха). Але особливе прискорення прогресу приносить восьма епоха (XV – XVII ст.), коли наука повалює іго авторитетів церкви. Остаточно розум розриває свої ланцюги в дев'яту епоху – від Декарта до встановлення республіки у Франції.

Поряд із цим Кондорсе на хвилі просвітницького оптимізму малює контури десятої, майбутньої у розвитку людства епохи, яка принесе утвердження начал щастя й справедливості в глобальному масштабі. Даючи загальну оцінку історичної концепції Кондорсе, важко не помітити її довільний і суб'єктивний характер, не кажучи вже про послідовний європоцентризм.

Окрім практичної цінності історії у справі освіти, вчений підкреслював значення прогностичної функції цієї науки – можливість передбачення майбутнього, а також управління ним задля пришвидшення його торжества.

Вище було оглядово окреслено історичні погляди та схарактеризовано доробок французьких просвітників. Їхня лідируюча роль в історієписанні тієї доби є очевидною.

4. Розвиток просвітницької історичної науки в Англії, Німеччині та Росії

Чудова плеяда мислителів – представників просвітницької парадигми наукової історії, що заслуговують на не меншу увагу, – висунулася і в інших європейських країнах. Першу спробу створити повний і зв'язний виклад історії своєї країни здійснив видатний шотландський філософ, економіст та історик **Девід Юм*** (1711 – 1776 рр.)

* У шотланській вимові – Г'юм.

Народився в Единбурзі у сім'ї юриста. Вищу освіту здобув у місцевому університеті. Працював військовим аташе, бібліотекарем, багато подорожував. Помер і похований в Единбурзі.

Результатом творчих зусиль Д. Юма стало видання восьмитомної «Історії Англії від вторгнення Ю. Цезаря до революції 1688 року» (англ. «*The history of Julius Caesar to the revolution in 1688*»). У центрі уваги цього фундаментального дослідження опинилася насамперед політична й почасти духовна історія Англії. В основу її періодизації вчений поклав царювання династій і королів. Звертає на себе увагу й доволі приваблива, високолітературна, добротна форма викладу матеріалу. Проте в науковому плані праця Д. Юма мала низку недоліків, а найголовнішим із них було недостатньо критичне ставлення до опрацювання історичних джерел. Щодо оцінки подій Англійської революції, то цей дослідник багато в чому був близьким до позиції свого співвітчизника Е. Хайда (Кларендона).

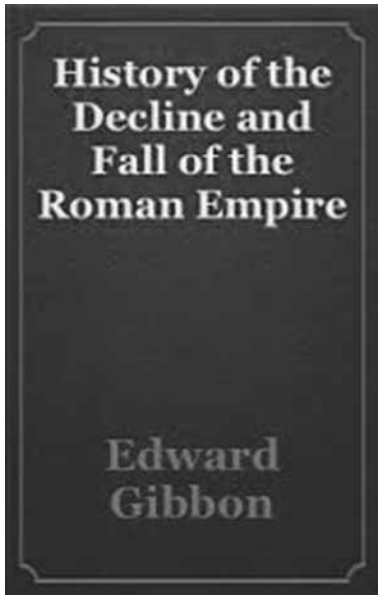
Та найяскравішим представником англійського просвітницького історієписання став **Едуард Гіббон** (1737 – 1794 рр.).

Народився в Патні, виховувався вдома, а також відвідував заняття у приватних школах. Навчався в Магдален-коледжі Оксфордського університету. Згодом відбув до Швейцарії, де прожив п'ять років. Служив у підрозділі самооборони в Південному Гемпширі, багато займався самоосвітою. Деякий час жив у Парижі, Лозанні а потім у Римі, де й задумав написати велику працю з історії римської античності.

Його головна праця – «*Історія занепаду і загибелі Римської імперії*» (англ. «*History of the decline and fall of the Roman empire*») – за змістом і формою належить до одного із найкращих зразків просвітницької історіографії. Твір Гіббона охоплює великий відрізок часу: від II ст. н. е. до падіння Константинополя в 1453 р. і присвячений переважно політичній і релігійній історії Риму. Римську імперію Гіббон вважав грандіозним витвором людського генія, періодом процвітання і щастя. Подібно до інших істориків, він негативно оцінював Середньовіччя, розвінчував релігійний фанатизм, хоча й був за поглядами деїстом.

Автор залучив колосальну кількість історичних джерел і наукових праць на цю тему. Блискуча літературна форма та глибокий зміст праці Гіббона зробили її популярною уже за життя автора. Нею захоплювався й відомий англійський політик, письменник та публіцист У. Черчілль, який саме в знаменитого історика запозичив високориторичний, пафосний стиль оповіді.

«*Історія занепаду і загибелі Римської імперії*»

Цікавих істориків висунуло й **німецьке** Просвітництво. Проте роздробленість країни, панування феодально-абсолютистської рутини і клерикальних ідей негативно позначилося на розвитку історичної думки.

Одним із яскравих представників німецького Просвітництва був **Готхольд Месінг** (1729 – 1781 рр.). У своїй праці «*Про виховання роду людського*» (нім. «*Die Erziehung des Menschengeschlechts*») мислитель висловлює ідею про те, що людство, як і окрема особа, проходить три

віки у своєму розвитку. Дитинство людства – це епоха Старого Завіту, юність – Нового Завіту. Нарешті, період зрілості – це епоха Евангеліє, коли загальними принципами поведінки стають норми моралі й відтак настає час просвітницької моральної чистоти. У Месінга знаходимо й обґрунтування історичної обумовленості духовного розвитку народів.

Імануїл Кант (1724 – 1804 рр.) підкреслював неспіввідповідність особистих цілей і суспільних результатів людської діяльності, висловлював думку про суспільні суперечності, як рушій історії. Всесвітня історія постає у Канта як розвиток системи, ступенями якої були Греція, Рим, германські народи. Вчений визнав ідею суспільного прогресу, доволі переконливо обґрунтував роль людської праці як важливого чинника історичного розвитку.

Подальший розвиток історизму і початок переходу від просвітництва до романтизму простежується в соціально-історичних поглядах видатного німецького філософа, письменника і фольклориста **Йогана Гердера** (1744 – 1803 рр.).

Народився в м. Морунген (Східна Пруссія), виховувався в родині вчителя початкових класів. Навчався на богословському факультеті Кенігсберського університету. Потім викладав у церковній школі, служив проповідником. Подорожував Німеччиною, Голландією, Францією, зрештою осів у м. Веймар. Там він до своєї смерті був проповідником при місцевому дворі.

У своїй основній праці *«Ідея до філософії історії людства»* (нім. *«Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»*) вчений обґрунтовує концепцію закономірного й критично обумовленого розвитку людства. Він відходить від схематичного уявлення французьких просвітників про історію як прямолінійний, безперервний процес і висуває ідею прогресу

на основі визнання стрибкоподібного розвитку, з певними відхиленнями й зигзагами. Просвітницькі ідеї поступального розвитку єдиного людства Гердер доповнює визнанням особливостей, притаманних окремим історичним епохам і народам. Він загалом зумів здолати і негативне ставлення просвітників до Середньовіччя. Вчений розглядав державу, як машину гноблення, яка має з часом зійти з історичної арени. Саме Й. Гердеру належить першість у всебічному обґрунтуванні філософії історії.

Ідеї німецького просвітництва відобразилися і в творчості видатного поета, драматурга та історика, професора Йенського університету **Йогана Фридріха Шиллера** (1759 – 1805 рр.). Основою історичного процесу він вважав культурний та науковий процес. Послідовний прихильник філософії історії, він був переконаний у тому, що вона дає змогу вивчати минуле людства через глибоке осмислення, власний досвід і почуття, що є набагато ціннішим від тривіального збору фактів.

Яскравим представником історичної школи, що виникла в Геттінгенському університеті, став професор **Йоган Кристоф Гаттерер** (1727 – 1799 рр.). Вчений сформулював чотири основні завдання, що мали б сприяти перетворенню історії в самостійну науку: вивчення предмету історичного дослідження, створення теорії історичного пізнання, розробка методів дослідження і відкриття спеціалізованих історичних установ. На його думку, історія як наука має зосереджуватися на встановленні причинно-наслідкових зв'язків, досліджуючи духовні й матеріальні підстави подій. Розмірковуючи над методичним інструментарієм історичного дослідження, вчений наголошував на важливості застосування хронологічного й синхронного методів. Розуміючи значення спеціальних історичних дисциплін, він доклав чимало зусиль для пошуків у галузі дипломатики, хронології, нумізматики, генеалогії.

У дусі просвітницьких ідей писав праці з історії і представник геттінгенської школи **Август Людвіг Шльоцер** (1735 – 1809 рр.). У центр історичного процесу він ставив державу,

хоча й не обходив інші сфери суспільного життя. Філософсько-історичний підхід вчений поєднував з ерудитським. Шльоцер багато працював у царині джерелознавства (в тому числі й у Росії на запрошення Академії наук). Зокрема, він підготував фундаментальну працю «*Нестор. Руські літописи давньослов'янською мовою, звірені, перекладені та пояснені*» (нім. «*Nestor. Russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprache verglichen, ubersetzt und erklart*», у 5 т.).

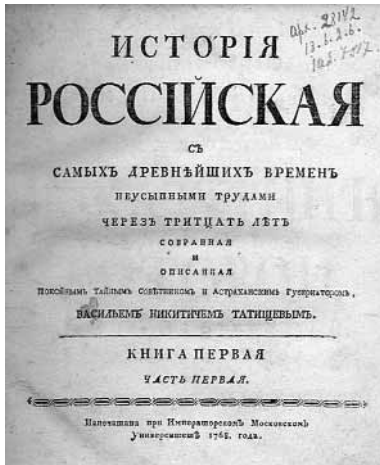
Основні риси просвітницької історіософії виявилися і в поглядах багатьох **російських** вчених. Одним із найвизначніших істориків першої половини XVIII ст. став **Василь Микитович Татищев** (1686 – 1750 рр.).

Народився на Псковщині, походив зі знатного князівського роду, отримав домашню освіту. Служив у драгунському полку, брав участь у Полтавській битві, де був поранений, згодом став учасником Прутського походу. У 1712 – 1716 рр. удосконалював свою освіту в Німеччині, навчався переважно інженерній та артилерійській справі. Потім знову знаходився в діючій армії, брав участь в організації переговорів зі шведами. Деякий час управляв казенними заводами на Уралі, був астраханським губернатором.

Понад тридцять років життя він віддав своєму дослідженню – «*Історія Російська*» (рос. «*Исторія Російская*»)⁹, яке на жаль, не було завершено. «Історія» складається із чотирьох частин: від найдавніших часів до 860 року; від Рюрика до монгольського нашестя; від цієї події до періоду Івана III; і далі – до воцаріння Михайла Романова.

⁹ Повна назва праці – «Исторія Російская съ самых древнейших временъ неусыпными трудами черезъ тридцать летъ собранная и описанная покойнымъ тайнымъ советникомъ и Астраханскимъ губернаторомъ Васильемъ Никитичемъ Татищевым».

«Історія Російська»

товує доцільність самодержавства для Росії.

Об'єктом інтересу В. Татищева стала не лише політична, а й соціально-економічна історія, зокрема, він досліджував проблему закріпачення села. Відмінною рисою його історичної праці є використання великого масиву історичних джерел, хоча подеколи він грішить некритичним до них ставленням і вільною інтерпретацією текстів документів. До речі, саме завдяки пошуковим студіям В. Татищева в науковий обіг було уведено такі важливі документи, як «Руська правда», Судебник 1550 р. та низку пам'яток давньоруського літописання.

Солідну історичну спадщину залишив і корифей російської та світової науки **Михайло Васильович Ломоносов** (1711 – 1765 рр.).

Народився поблизу м. Холмогори у родині помора. Освіту здобув у Московській слов'яно-греко-латинській і Києво-Могилянській академіях, університеті Академії наук (Петербург).

Потім вивчав металургію та гірничу справу в Німеччині, захистив дисертацію, став професором хімії та повноправним членом Академії. Очоловав географічний департамент Петербурзького академічного університету, згодом став фактичним очільником академії.

Історичними дослідженнями він почав займатись з 1740-х років, його головними працями стали *«Зауваження на дисертацію Міллера»* (рос. *«Замечания по диссертации Миллера»*), *«Давня російська історія від початку російського народу до смерті Ярослава I»* (рос. *«Древняя русская история отъ начал російского народа до смерти Ярослава I»*), *«Короткий російський літописець з родоводом»* (рос. *«Краткий русский летописецъ с родословной»*).

Полеміка Ломоносова і Міллера започаткувала в історіографії боротьбу норманістів із антинорманістами з проблем походження слов'янської державності. Вчений доволі аргументовано розвінчує норманську теорію, виявляючи послідовно патріотичну позицію. Висунута М. Ломоносовим теорія слав'яно-чудського походження прадавньої Русі була прийнята пізнішою історіографією.

М. Ломоносов розробив історичну концепцію, в якій підкреслювалася вирішальна роль православ'я, самодержавства й духовно-моральних цінностей народу у формуванні Московської держави. Вчений не ізолював вітчизняну історію від європейської, виявляв риси подібності й відмінностей в історичному житті різних народів.

Вчений запропонував власну періодизацію історії Росії, виділивши шість періодів: 1-й – «вік прадавній до Рюрика», 2-й – від покликання Рюрика до смерті Ярослава I, 3-й – до навали Батия, 4-й – до князювання Івана III, 5-й – від царювання Івана IV до смерті Федора Олексійовича, 6-й від Петра I до Єлизавети Петрівни. При цьому він дав високу оцінку політичній діяльності Петра I.

М. Ломоносов віддає більшу данину провіденціоналістській традиції, ніж В. Татищев. Він дещо поступається йому в

історичній критиці джерел, проте набагато переважає в літературності, доступності й риторичності викладу історичного матеріалу.

У другій половині XVIII ст. раціоналістичні тенденції рельєфно виявляються в історичних творах **Михайла Михайловича Щербатова** (1733 – 1790 рр., мав титул князя) та **Івана Микитовича Болгіна** (1735 – 1792 рр., мав звання генерал-майора). Основна праця М. Щербатова *«Історія Російська з найдавніших часів»* (рос. *«Исторія російская с древнейшихъ временъ»*). На основі актових та літописних джерел він досліджує послідовну зміну князівських династій, аналізує пагубні наслідки роздробленості, утім не так рішуче, як М. Ломоносов і В. Татищев засуджував це явище. Вчений визнавав критичне ставлення до джерел, однак часом допускав помилки в їх тлумаченні.

І. Болгін започаткував історіографічний напрям у російській історичній науці. Зокрема, його наукова творчість була присвячена аналізу історичних творів Н. Леклерка і М. Щербатова. Як патріот Росії, він прагнув захистити її від поширюваних іноземними авторами уявлень про неї, як про варварську країну. З іншого боку, він виправдовував кріпацтво й самодержавство з позицій раціоналізму.

Виданням великої кількості історичних джерел російська історична наука зобов'язана ініціативі й організаторському таланту відомого просвітника **Миколи Івановича Новикова** (1744 – 1818 рр.). Провідне місце в його об'ємному творчому доробку належить фундаментальному джерелознавчому виданню *«Давня російська Вівлюфіка»* (рос. *«Древняя русская Вивлюфіка»*). Сюди увійшли цінні історичні джерела від часів Київської Русі до XVIII ст. М. Новиков займався історіографічною творчістю, зокрема, подав ґрунтовний аналіз історичної творчості М. Щербатова, Г. Міллера, В. Татищева і М. Ломоносова.

Представниками Просвітництва були й перші російські професори права **Семен Юхимович Десницький** (1740 – 1789 рр.)

та **Іван Андрійович Третяков** (1735 – 1776 рр.). Вони були поборниками природного права й визнавали концепцію прогресу, виділяючи послідовні етапи розвитку людства. С. Десницького особливо цікавили питання історії власності, її він пов'язував із способом виробництва матеріальних благ.

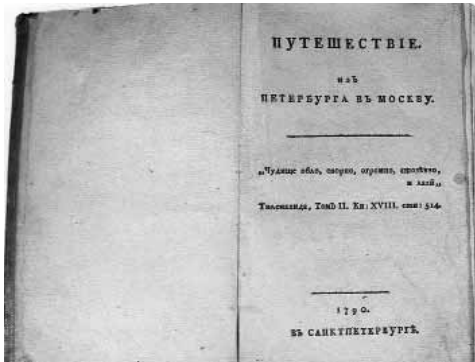
Чи не найвищим досягненням просвітницької думки Росії стала творчість **Олександра Миколайовича Радищева** (1749 – 1802 рр.).

Народився під Малоярославцем Калузької губернії в поміщицькій родині. Здобув домашню початкову освіту, потім навчався в Пажеському корпусі, опановував право в Лейпцигу. Повернувшись до Петербурга, служив у Сенаті, Комерц-колегії, петербурзькій митниці. Згодом зайнявся літературною діяльністю і за опозиційні погляди був заарештований та засуджений до смертної кари, заміненої 10-річним засланням. За Павла I був повернутий із заслання.

Погляди О. Радищева найповніше репрезентує його знаменита праця *«Подорож із Петербурга в Москву»* (рос. *«Путешествіє изъ Петербурга въ Москву»*). Поборник теорії суспільного договору й природного права, він розвінчує самодержавство й кріпацтво, як історичні аномалії. Аналізуючи різні форми правління, вчений звертається до античної та середньовічної історії, дає оцінку різним правителям від Солона і Цезаря до Людовіка XIV. Він ідеалізує новгородські вольності, доволі детально й об'єктивно характеризує державну діяльність Івана Грозного й Петра I. Творчість Радищева завершує просвітницьку традицію російської історіографії.

Таким чином, історіографія Просвітництва забезпечила вагомі кроки в розвитку історичної науки. Утвердження раціоналізму, повне здолання провіденціалізму, обгрунтування

«Подорож із Петербурга в Москву»

ідеї прогресу та історичних закономірностей, розробка концепції всесвітньої історії, урізноманітнення тематики історичних досліджень і розширення його географічних меж, розвиток критичного методу використання джерел, послідовний антропоцентризм – ці та інші надбання

просвітницької історіографії готували необхідне підґрунтя для остаточного перетворення історії в окрему наукову галузь.

Запитання й завдання

1. З'ясуйте особливості ідеології Просвітництва.
2. Які основоположні ідеї раннього раціоналізму були сприйняті просвітниками?
3. Як просвітники розуміли суспільну місію історичної науки?
4. Складіть план життєпису Ф. М. Вольтера.
5. Розкрийте місце просвітницької історіографії в розвитку історичної думки.
6. Назвіть чинники, які сприяли розширенню проблематики історичних досліджень у наукових студіях просвітників.
7. Вставте пропущене: «Автором праці «Історія занепаду і загибелі Римської імперії» став відомий англійський просвітник ..., а творцями цільної теорії суспільного прогресу – французькі просвітники ...
8. У чому полягали особливості німецького просвітництва?
9. Схарактеризуйте специфічні риси просвітницької думки Росії.
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *Просвітництво, пізній раціоналізм, географічний детермінізм, теорія суспільного прогресу, філософія історії.*

ТЕМА 7

ІСТОРИЧНА НАУКА НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Історія – це наука, не більше і не менше.

Андрій Лобан

Історія вивчає не лише матеріальні факти й інститути; її справжній об'єкт – людська душа.

Фюстель де Куланж

1. Умови розвитку та філософське підґрунтя історичної науки

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. історична наука розвивалася у нових, відмінних від віку Просвітництва умовах. Це був один із найбухливіших періодів історії Європи й усього світу. Велика Французька революція змела старі порядки у Франції, завдала відчутних ударів по феодално-абсолютистських порядках у інших країнах Європи. Наполеонівські війни, низка революцій у країнах Європи, національно-визвольні рухи, вихід на арену світової історії робітничого класу, крах віджилих суспільних відносин, промисловий переворот і бурхливий розвиток науки і техніки – все це створювало особливі умови для розвитку суспільної думки XIX ст.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. позначені справжнім розквітом суспільно-політичної й філософської думки. Великий вплив на духовний розвиток Європи справили такі потужні напрями суспільної думки, як німецька класична філософія, англійська політична економія, французький утопічний соціалізм. Вироблені видатними мислителями того часу історико-соціологічні концепції справили суттєвий вплив на подальший поступ історичної науки.

Помітним завоюванням людської думки стали історичні концепції німецької класичної філософії, її найяскравішими представниками стали І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах і Г. Ф. Гегель. На основі теорії об'єктивного ідеалізму **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770 – 1831 рр.) розробив глибоке вчення про розвиток людського суспільства як органічного, єдиного, закономірного процесу, що проходить ряд стадій. Філософ висунув і обґрунтував теорію діалектичного розвитку, розуміючи останній як саморух через єдність і боротьбу протилежностей. З точки зору Гегеля процес світового розвитку проходить закономірно, закони мають об'єктивний характер і виявляються в практичній діяльності людей.

У ході всесвітньої історії людське суспільство проходить ряд прогресивних етапів «саморозкриття світового духу». Виразником світового духу на кожному етапі поступу суспільства виступає певний народ, який Гегель називає «історичним». «Історичний народ» бере активну участь у світовому історичному процесі, тоді як інші нидіють у бездіяльності і є «неісторичними». Так, у початковий період («дитинство людства») носіями прогресу стали стародавній Схід і Передня Азія, на другому етапі («прекрасна юність») – антична Еллада, третьому («зрілість») – Рим, а на четвертому («батьора старість») – християнсько-германський світ, на ньому, на думку філософа, й закінчується процес «саморозвитку світового духу». Як бачимо, Гегель ділить історію на чотири етапи.

Вчений обґрунтовує концепцію суспільного прогресу, хоча й не розглядає його утилітарно. Він усебічно розкриває роль видатної особи в історії як виразника суспільних потреб. Найкращою формою державного правління називає конституційну монархію, що мала згармонізувати інтереси меншості та більшості.

Розроблений Гегелем діалектичний метод зіграв справді доленосну роль у вдосконаленні методології історичного дослідження. Вплив німецької класичної філософії загалом і її

найяскравішого представника Гегеля на розвиток історичної науки того часу важко переоцінити.

Помітно вплинули на формування тогочасної історико-соціологічної думки ідеї видатного французького мислителя, соціаліста-утопіста **Клода Андрі де Сен-Сімона** (1760 – 1825 рр.). Стрижнем його філософсько-історичної системи є ідеї закономірності й прогресу. За Сен-Сімоном історія – це послідовна зміна історично обумовлених суспільних систем.

Він мало зупиняється на ранніх етапах людської історії (дитинство). А. Сен-Сімон вважає відправною точкою прогресу встановлення рабства й виокремлення фізичної праці. В основі прогресу, на думку мислителя, лежить розвиток філософсько-релігійних систем. На зміну філософії політеїзму приходять монотеїзм, який став пануючим із утвердженням християнства. Під впливом християнства рабство змінюється м'якшою формою гноблення – кріпацтвом. На XV ст. нова система досягає зрілості, однак згодом і вона занепадає. Місце духовенства займають вчені, а феодалів – так звані промисловці. Наступна, позитивна епоха настає зі встановленням промислової системи, витлумаченої у відповідності з утопічними ідеями Сен-Сімона.

У його теорії нестихаюча класова боротьба виступає як необхідна ознака антагоністичного суспільства. Великий утопіст був оптимістично налаштований в оцінках перспектив історичного розвитку: тоді як Августин і Гегель твердили про вступ людства в період старості, за Сен-Сімоном це був щасливий вік зрілості із великим майбутнім.

На формування історіософських поглядів кінця XVIII ст. – поч. XIX ст. значний вплив справляла англійська політична економія. Зокрема, історико-економічний напрям досліджень базувався на теоретичних положеннях та висновках відомих англійських вчених-економістів **А. Сміта і Д. Рікардо**.

2. «Наука століття». Романтизм в історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст.

Наприкінці XVIII – першій пол. XIX ст. спостерігається вдосконалення організаційно-матеріальних умов розвитку історичної науки, зокрема, збільшується кількість відповідних факультетів навчальних закладів, наукових видавництв, часописів, наукових центрів і товариств, удосконалюється архівна справа.

Помітно зростає суспільна роль і вплив історичної науки, яку стали величати «наукою століття». У 1823 р. відомий французький історик О. Т'єррі з гордістю писав: «саме історія наклала свій відбиток на XIX століття, саме вона дасть йому ім'я, як філософія дала своє ім'я XVIII століттю»¹. Спостерігався процес поступової професіоналізації праці істориків, остаточне відокремлення історіографії, як особливої галузі наукового знання, від «вишуканої словесності».

У ряді країн були опубліковані багатотомні фундаментальні видання історичних джерел. Так, у Німеччині з 1826 р. розпочалося видання збірника *«Пам'ятники історії Німеччини»*, у Франції з 1835 р. публікувалися т. з. *«Невидані документи з історії Франції»* (понад 400 томів), в Італії у 1836 р. починають видаватися *«Пам'ятники вітчизняної історії»*, а в США вийшов 38-томний збірник документів з вітчизняної історії. Це була «друга хвиля» видавничої діяльності такого плану після справді титанічної роботи зі систематизації й опублікування історичних джерел ерудитами XVII – XVIII ст.

Інтерес до історії охоплював дедалі ширші суспільні кола, твори істориків читалися й обговорювалися у пресі, краці з них витримували по декілька видань поспіль. Лекції видатних представників історичної науки Ф. Гізо, Ф. Шлоссера, Т. Грановського збирали великі аудиторії. Знаменням того часу стало створення нового літературного жанру – історичного

¹ Цит. за: *Историография истории нового времени стран Европы и Америки* / под. ред. И. П. Дементьева. – М. : Высшая школа, 1990. – С. 110.

роману. Визнаними авторитетами цього жанру були Ф. Вольтер, В. Скотт, до історичних сюжетів звертався також В. Гюго, О. Бальзак, Ф. Купер, О. Пушкін, Дж. Байрон та ін. Розмірковуючи над зростаючою популярністю історичних знань у тогочасному соціумі, французький письменник і політик Ф. Шатобріан у 1831 р. писав: «Усе приймає нині форму історії: політика, театр, роман, поезія»².

Той час був позначений потужним розвитком археології та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. В Італії, Франції, Англії, Німеччині виділялися солідні суми на проведення археологічних розкопок, їх результати оперативно оприлюднювалися в спеціальних збірниках. Спостерігається суттєвий прогрес у нумізматиці, палеографії, дипломатиці, ономастиці, виникає нова історична дисципліна – епіграфіка (вивчає архаїчні написи на твердих матеріалах). У 1822 р. великим французьким ученим **Жаном Франсуа Шамполіоном** (1790 – 1832 рр.) було розкрито таємницю єгипетських ієрогліфів (т. з. Розетський камінь), що дало змогу значно розширити джерельну базу вивчення найдавнішої людської цивілізації.

В указаний період великі зрушення відбулися в розвитку методики історичного дослідження. Зокрема, утвердився історико-критичний метод, що був найбільш повною мірою розроблений німецькими вченими Фрідріхом Вольфом, Георгом Нібуром і Леопольдом Ранке.

У нових історичних умовах в основному, хоча й не повністю, вичерпав себе просвітницький напрям суспільно-історичної думки. Зрозуміло, тоді існували течії й школи, що розвивали деякі традиції Просвітництва, проте криза просвітницької парадигми була очевидною. Адже обіцяне просвітниками гуманістичне царство Розуму, торжества свободи виявилось примарним, а загальне щастя не стало реальністю. Це й породило цілком зрозуміле розчарування у справедливості проповідуваних ними ідей.

² Там само. – С. 111.

Відтак, з початком XIX ст. в історико-соціологічній думці утверджується новий широкий і суперечливий за змістом напрям – романтизм. У виробленні ідейно-політичних основ романтичної історіографії вирішальну роль відіграли. **Жозеф де Местр** (1753 – 1821 рр.), **Франсуа Шатобріан** (1768 – 1848 рр.), **Фрідріх Шлегель** (1772 – 1829 рр.), **Карл Галлер** (1768 – 1854 рр.) та ін. Класичною країною романтизму стала Німеччина, хоча й у творчості окремих істориків Англії та Франції також виявлялися притаманні цьому напрямку історіософські підходи. Романтизм у тогочасній історичній думці вирізнявся цілою низкою специфічних принципів і рис.

- ⇒ Романтики піддали всеосяжній критиці погляди просвітників, відкинувши їх теорії «суспільного договору» і «природних прав», концепцію всесвітньої історії, ідею про примат раціональних начал в історичному процесі та постулати «соціальної фізики».
- ⇒ Головною, позитивною рисою романтичної історіографії був послідовний історизм. Така тенденція була характерна й історичній думці Просвітництва, однак вона дуже послаблювалась абстрактно-раціоналістичним, механістичним методом мислення просвітницьких істориків. Новий підхід романтиків вимагав генетичного аналізу суспільних явищ – конкретного вивчення їхнього розвитку з моменту народження до найвищого злету і зрештою – занепаду.
- ⇒ З послідовною реалізацією принципу історизму пов'язане й уявлення про «органічний» розвиток історичного процесу. На думку романтиків він розкривається не в глобальному розвитку всього людства, а в конкретній історії окремих народів і країн. Якщо просвітники шукали в історії універсальне, то романтична історіографія прагнула виявити самотутні риси національної історії, індивідуальні особливості історичних явищ.
- ⇒ Представники романтичної історіографії вважали, що сучасний стан кожного народу є продуктом повільно й довгого органічного розвитку, в основі якого знаходиться

містичний «народний дух» (Volksggeist – за німецькою термінологією). У відповідність із «народним духом» проходить розвиток національної культури і національних держав. Тоді як просвітники механістично розуміли суспільство, як конгломерат індивідів, то представники романтичної історіософії висували поняття «народний дух» і «народ» як особливу колективну індивідуальність. Але при цьому народ виступав у творах романтиків рутинною, нерухомою масою, а сам «народний рух» трактувався ними як наперед дана, містична й ірраціональна сутність.

- ⇒ Долаючи абстрактно-раціоналістичний підхід до історії Просвітництва, романтики прагнули відтворити неповторні особливості духовного складу людей минулого, їх повсякденності. Звідси й висунутий окремими істориками принцип «уживання» у епоху, що вивчається, співпереживання з нею. Тому для історичної літератури романтиків характерна надзвичайна живість і яскравість викладу, екзальтація й стилізація, часто на шкоду історичній правді.
- ⇒ Репрезентанти романтизму гостро критикували просвітників за їх оцінку Середньовіччя, як періоду, позбавленого позитивного історичного змісту. Натомість романтики виявили значний інтерес до *medium aevum*, розглядаючи його як важливий етап історичного поступу. Щоправда, для деяких представників романтизму характерна надмірна ідеалізація цього періоду людської історії: його називали «впорядкованим суспільством», часом лицарів і святих.
- ⇒ Романтики рішуче відкидали революція як суспільне явище, називаючи її безплідною аномалією в органічному, природному розвитку історії. По суті, вони відмовляли в історичній правомірності будь-якого прогресивного руху, що посягав на освячені традицією і давністю суспільні відносини.
- ⇒ Тезі просвітників про безмежні можливості людського розуму і продуктивну роль людини як творця історії представники романтичного напрямку протиставляли провіден-

ціалістське, містичне бачення історичного минулого, думку про примат віри, інтуїції, почуттів над розумом. Відтак, завдяки романтикам значною мірою реанімувалася традиційно-провіденціалістська течія історичної думки. А в Німеччині романтизм часто набрав форм традиціоналізму.

Поряд із *ортодоксальним* мав місце й *ліберальний* напрям романтизму. В плані теоретичному для ліберальної історіографії характерне прагнення синтезувати ідеї просвітників з найбільш плодотворними ідеями романтизму. Ліберальна історіографія сприйняла від просвітників ідею прогресу, постулат органічного розвитку людства поєднувалася з необхідністю реформ. Ліберали вивчали історію Середньовіччя, але відійшли від її ідеалізації. На місце містичного тлумачення «народного духу» вони висунули на перший план поняття нації як історично складеної колективної індивідуальності.

3. Історичні концепції розвитку німецької класичної школи

N класичному вигляді романтизм найбільш яскраво відображений у німецькій історичній науці першої половини XIX ст. Романтична течія знайшла свій вияв у т. з. історичній школі права. Її родоначальником Євген Космінський вважає видатного правознавця та історика кінця XVIII – першої половини XIX ст. **Густава Гуго** (1764 – 1844 рр.), який зосереджувався на вивченні історії права. У своїй книзі *«Підручник природного права як філософія позитивного права»* (нім. *«Lehrbuch des Naturrechts, als einer Philosophie des positiven Rechts»*) він доводив, що всяке право створюється в результаті саморозвитку.

Одним із найпопулярніших представників школи права був **Фрідріх Карл Савіні** (1779 – 1861 рр.) – ректор Берлінського університету. Услід за Г. Гуго він оголосив право природною стороною національної сутності будь-якого етносу. Вчений

переконали, що право не можна сконструювати чи запозичити, бо воно є органічним виявом духу народу. Історія за Савіні – це органічний природний процес і кожний наступний етап базується на раніше заданому стані. Історія права, як і життя людини, проходить чотири періоди: дитинства, юності, зрілості й старості, при цьому кожна епоха є продовженням і розвитком попередніх. Одна із основних праць вченого «*Історія римського права в середні віки*» (нім. «*Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*») присвячена не лише історії права, але й аналізу минувшини багатьох європейських народів.

Найближчим соратником **Савіні** був **Карл Фрідріх Ейхгорн** (1781 – 1854 рр.) – учасник війни з Наполеоном, вчений, що пройшов складну еволюцію від лібералізму до консерватизму. У своїй 4-томній праці «*Історія німецької держави і права*» (нім. «*Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*») Ейхгорн уперше ґрунтовно проаналізував історію німецького права і державних установ від найдавніших часів до XIX ст. Вчений охарактеризував германську общину, розкрив роль знаті й дружинників, відстежив процес складання феодально-ленних відносин, генези держави, обґрунтував вотчинну теорію виникнення міст тощо. Завершальні розділи його «Історії» присвячені періоду виникнення й дальшого розвитку німецьких держав від 1517 до 1815 р.

Як і його духовні соратники Ґуго й Савіні, Ейхгорн доводить, що німецьке право – це продукт закономірного історичного розвитку німецького народного духу. В його концепції народ постає однорідною масою з єдиним національним духом, носієм консервативних ідей – застою й ретроградності. Історичні дослідження Ейгорна спираються на солідну джерелознавчу базу, щоправда окремі документи трактуються ним досить тенденційно.

Німецька історична школа права справила великий вплив на розвиток історичної думки у Німеччині та за її межами, визначивши тенденцію до державно-правового розуміння історичного процесу.

У тісному зв'язку із історичною школою права в руслі академічної історіографії виникла самодостатня наукова школа видатного німецького історика, іноземного члена-кореспондента Петербурзької академії наук **Леопольда Ранке** (1795 – 1886 рр.).

Зростав у родині юриста, освіти здобув у монастирській школі та Лейпцігському університеті. Працював учителем історії і давніх мов у гімназії. Потім був запрошений до Берлінського університету, де викладав на кафедрі всесвітньої історії. Заснував свій історичний семінар, а потім і власну наукову школу.

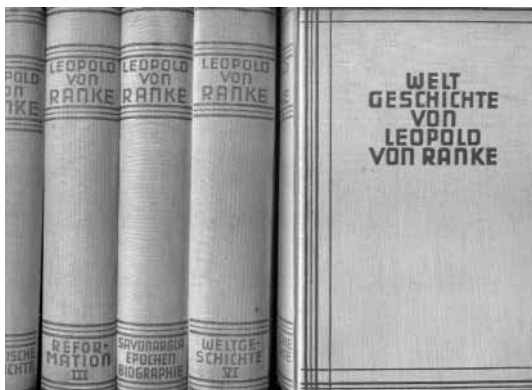
Ранке прожив 91 рік і залишив колосальну наукову спадщину: посмертне видання його творів вийшло в 54 томах. Ще як вчитель гімназії він опублікував свою першу велику книгу *«Історія романських і германських народів від 1494 до 1635»* (нім. *«Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514»*) із додатком невеликого методичного твору *«Критика новітніх історіографів»* (нім. *«Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber»*). Тут вчений виражає своє власне наукове кредо: послідовно об'єктивний виклад подій. Л. Ранке читав курс всесвітньої історії в Берлінському університеті і вперше ввів таку активну форму занять, як семінари.

Невтомний дослідник опублікував цілу серію багатотомних творів, серед яких був виклад історії країн Середземномор'я, Пруссії, Англії, Франції, римських пап, доби Реформації, воєн і міжнародних відносин. Основні його твори – *«Римські папи, їх церква і держава у шістнадцятому і сімнадцятому століттях»* (нім. *«Die romischen Papste, ihre Kirche und ihr Staat im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert»*), *«Німецька історія в епоху Реформації»* (нім. *«Deutsche Geschichte im Zeitalter d.*

Reformation», у 6 т.), «12 книг пруської історії» (нім. «Zwölf Bücher preuss Geschichte»), «Англійська історія XVII століття» (нім. «Englische Geschichte XVII Jahrhundert»), «Французька історія XVI – XVII століть» (нім. «Französische Geschichte XVI – XVII Jahrhunderts») та багато ін. Уже у глибокій старості з 1881 р. він почав писати багатотомну «Всесвітню історію» (нім. «Weltgeschichte»), однак через смерть її не закінчив, довівши це фундаментальне видання до 7 тому.

За своїми загальноісторичними поглядами Ранке був противником раціоналізму й прихильником релігійно-консервативного трактування історії. Його знаменита вимога писати історію «wie es eigentlich gewesen» («як то було насправді») – була спрямована як проти моралізму просвітників, що прагнули вершити суд над історією, так і проти романтиків, яких Ранке дорікав у прагненні прикрасити істину.

Уважаючи, що хід історії визначається Божим провидінням, Ранке у кожній епосі та державі бачив конкретне й унікальне втілення божественної ідеї. Як бачимо, його історіософська парадигма базувалася на провиденціалізмі.

«Всесвітня історія»

Вченого майже не цікавили питання соціально-економічного й культурного розвитку, основну увагу він акцентував на політичній історії та міжнародних відносинах. Він знаходився на позиціях політичного детермінізму, пов'язуючи причини історичних явищ з ідейно-політичними та духовними процесами. Так, причини хрестових походів він вбачав лише в духовному прагненні європейців вирвати християнські святині із рук

мусульман, Реформацію розглядав як результат боротьби князів із імператором і папою, події Нідерландської революції пояснював винятково релігійними причинами. Критерієм відбору історичного матеріалу для вченого були найбільш помітні події, значимі для міжнародної розстановки сил. Однак на думку деяких дослідників наукової спадщини Ранке, його праці на загал лише ковзали зовнішньою стороною подій і явищ, не проникаючи в їхню глибинну сутність.

Одним із основних надбань Ранке у розвитку історіографії стала подальша розробка ним методики критичного опрацювання історичних джерел. Він на вищому теоретичному й прикладному рівні розвинув починання дослідника античності **Бартольда Нібура** (1776 – 1831 рр.) і надав вказаній методиці цілісності й довершеності. Зокрема, вчений озброїв науку способами виявлення автентичності джерела, його первинного чи вторинного характеру, впливу епохи та її відображення у джерелі, порівняння усієї сукупності джерел, їх критичного аналізу. Утім на практиці він віддавав перевагу традиційним джерелам офіційного характеру.

Л. Ранке був переконаним гносеологічним оптимістом: визнавав пізнаваність історичного минулого, існування об'єктивної історичної істини. Він був майстром дослідження одиничних явищ, реконструкції загальних причинно-наслідкових зв'язків. Усі праці Ранке, написані блискучою літературною мовою й насичені яскравими історичними портретами державних та політичних діячів, багато в чому стали взірцем історієписання для багатьох поколінь дослідників.

Ліберально-романтична історіографія Німеччини представлена іменами відомих вчених Г. Лудена, К. Роттека і Ф. Дальмана. Перу **Генріха Лудена** (1788 – 1847 рр.) належить 12-томна «Історія німецького народу» (нім. «*Geschichte des Deutschen Volkes*»), 3-томна «Історія германців» (нім. «*Geschichte der Deutschen*») і такого ж обсягу – «Всесвітня історія народів і держав» (нім. «*Weltgeschichte Vjlkes und Staaten*»). Його історичні погляди базувалися на визнанні прогресу й

закономірностей розвитку. На його думку, кожний народ володіє вродженою природною силою, яка й визначає своєрідність його історичного шляху.

Карл фон Роттек (1775 – 1840 рр.) розглядав історію як постійний процес просування до справедливого правового суспільства. На його думку, держава повинна базуватися на суспільному договорі між народом і правителями. Автор «*Все-світньої історії всіх станів від найдавніших часів до 1831 р.*» (нім. «*Allgemeine Weltgeschichte für alle Stände, von den frühesten Zeiten bis zum Jahre 1831*»), він не приховував своєї опозиції до пруського режиму*.

Перу **Фрідріха Дальмана** (1785 – 1860 рр.) належать досить глибокі праці, зокрема, «*Історія Англійської революції*» (нім. «*Geschichte der Englischen Revolution*»), та «*Історія Французької революції*» (нім. «*Geschichte der französischen Revolution*»). Вчений виступає проти феодально-абсолютистських порядків і обґрунтовує доцільність встановлення конституційної монархії.

Важливий слід у історії історичної науки залишили представники так званої ліберально-просвітницької гейдельберзької школи. Ідейним керівником цієї школи був **Фрідріх Шлоссер** (1776 – 1861 рр.), автор 8-томної «*Історії XVIII століття*» (нім. «*Geschichte des XVIII Jahrhunderts*») і 18-томної «*Всесвітньої історії*» (нім. «*Weltgeschichte*»). На відміну від Л. Ранке ці праці написані без критичного розбору джерел, перевантажені другорядним матеріалом і не відзначаються вишуканістю стилю. Проте ним залучений багатий фактичний матеріал з історії європейських держав, надто Німеччини.

Учень Шлоссера **Георг Готфрід Гервінус** (1805 – 1871 рр.) досліджував історію німецької літератури, а також написав 8-томну «*Історію XIX століття з часів Віденських договорів*» (нім. «*Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*»). Це політико-історичний твір, де він формулює так

* Ця книга була заборонена в Пруссії.

зване «правило всього історичного розвитку» – від монархічного до демократичного ладу держави.

Представник демократичного крила гейдельберзької школи, відомий історик і поет Вільгельм Ціммерман (1807 – 1878 рр.) написав 3-томну працю «Історію Великої селянської війни» (нім. «*Geschichte des grossen Bauernkriegs*») і 2-томну «Німецька революція» (нім. «*Die deutsche Revolution*»). Ці дослідження проникнуті співчуттям до народних низів і визнанням їх права захищати свої інтереси.

4. Французька історична школа доби Реставрації

Яскравий слід у історії історичної науки залишила французька історична школа доби Реставрації. Це була справжня зоряна година в розвитку історичної науки Франції. Ліберальна школа цього періоду була представлена видатними істориками О. Т'єррі, Ф. Гізо, Ф. Мін'є, А Т'єром та ін.

Одним із засновників цієї школи був **Огюстен Т'єррі** (1795 – 1856 рр.), автор серії статей, наприклад, «Досвід історії походження і успіхів третього стану» (фр. «*Essay sur l'histoire de la formation et des progres du Tiers Etat*») «10 років історичних досліджень» (фр. «*Dix ans d'etudes historiques*») та «Історія завоювання Англії норманами» (фр. «*Historie de la conquete de L'Angleterre par les Normands*»)³. Т'єррі розумів історію як соціальну й акцентував увагу на суспільних відносинах, протиставляв протилежних соціальних груп. Цю ідею постійної суспільної боротьби він поклав в основу базової концепції історії Франції. Вчений доводив, що в результаті германського завоювання Галлії на території Франції опинилися дві ворожі «раси», два народи: франки – представники дворянства й галло-римляни – предки третього стану. Між ними відтоді й точиться невпинна боротьба. Т'єррі яскраво зображує сутички

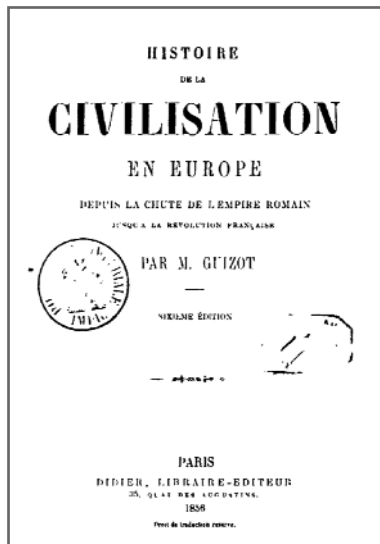
³ Повна назва праці «Історія завоювання Англії норманами, з викладом причин і наслідків цього завоювання в Англії, Шотландії, Ірландії і на материкову частину нашої країни».

міських комун з феодалами, співчутливо ставиться до народних повстань.

Інший відомий французький історик **Франсуа Гізо** (1787 – 1874 рр.) вивчав як середньовічну, так і нову історію. Його праці «*Історія цивілізації в Європі*» (фр. «*Histoire de la civilisation en Europe*»); «*Історія цивілізації у Франції*» (фр. «*Histoire de la civilisation en France*»), присвячені переважно історії Франції та європейської цивілізації й розвивають теорію суспільної боротьби. Її корені Гізо вбачає не в завоюваннях, а в розвитку майнових відносин. Він займався також історією англійської революції (праця «*Історія англійської революції, починаючи від часів Карла I*» – фр. «*Histoire de la revolution d'Angleterre depuis Charles I*»), доводив її однотипність із французькою.

У 1824 р. побачила світ 2-томна праця **Франсуа-Огюста Мінье** (1796 – 1884 рр.) «*Історія французької революції*» (фр. «*Histoire de la Revolution française*»). Її автор створює цільну концепцію історії однієї з найвеличніших революцій, обґрунтовує її глибоку закономірність, аналізує події та усебічно характеризує політичних діячів. Він дає об'єктивну оцінку діяльності якобінців, порушує проблему моральної відповідальності історичних діячів за здійснені ними вчинки.

В основному з таких же позицій була написана й 8-томна «*Історія Французької революції*» (фр. «*Histoire de la Revolution française*»)⁴ **Адольфа Т'єра** (1797 – 1877 рр.).

«*Історія цивілізації в Європі*»

⁴ Повна назва праці – «Історія французької революції починаючи з 1789 року аж до 18 брюмера».

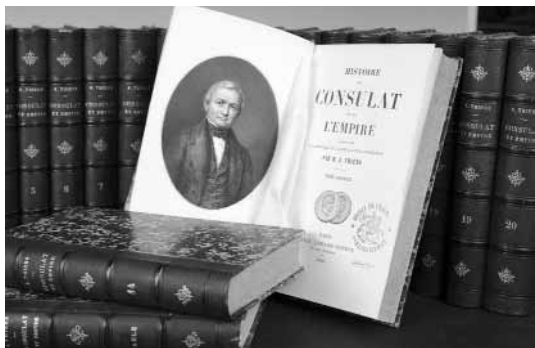

Син торговця у Марселі. Службову кар'єру розпочав як журналіст, потім зайнявся науковою й політичною діяльністю. У період липневої монархії став членом Державної ради, посідав пости міністра фінансів, внутрішніх справ, торгівлі, закордонних справ. Кілька раз був очільником уряду, певний час знаходився в опозиції і в стані політичної бездіяльності. У 1871 р. знову очолив виконавчу владу, жорстоко придушив Паризьку комуни. Був обраний президентом Франції.

Вчений керувався ідеєю фатальної необхідності Французької революції. У його праці приводиться обширний новий матеріал з воєнної та фінансової історії Франції кінця XVIII ст. Великою популярністю користувалася й багатотомна праця А. Т'єра «Історія консульства та імперії» (фр. «*Histoire du Consulat et de l'Empire*», у 21 т.).

Лише побіжний огляд творчості представників французької школи доби Реставрації дає всі підстави розглядати її як етапне явище у розвитку світової історичної думки.

Погляди представників французької історичної школи доби Реставрації загалом поділяли А. Токвіль і Т. Маколей. Французький історик **Алексіс Токвіль** (1805 – 1859 рр.), автор 2-томної праці «Про демократію в Америці» (англ. «*De la démocratie en Amérique*»), забезпечив досить глибокий

«Історія консульства та імперії»

аналіз феномену американської демократії. Заслуговеує на увагу і його глибоке дослідження «*Старий порядок і революція*» (англ. «*Ancien Regime et Revolution*»). Воно було задумано як тритомне видання, але через ранню смерть Токвіля побачив світ лише його перший том.

Англійський історик **Томас Маколей** (1800 – 1859 рр.) заклав основи вігського прочитання вітчизняної історії. Він став автором 5-томної праці – «*Історія Англії від воцаріння Якова II*» (англ. «*History of England from the Accession of James II*»), яка відзначається глибиною аналізу.

5. Російська історична думка у дореформений період

В особливих умовах розвивалася російська історична думка. Адже тут залишалися у своїй недоторканості феодально-кріпосницькі порядки й самодержавство. Для першої, особливо для другої чверті XIX ст., характерна поляризація суспільних течій історичної думки: дворянсько-монархічної, ліберально-західницької, слов'янофільської й революційно-демократичної.

Одним із найяскравіших представників російської історичної науки був **Микола Михайлович Карамзін** (1766 – 1826 рр.).

Походив з оренбурзьких дворян, навчався в Московському університеті. Служив у Преображенському полку. Займався літературною діяльністю: став автором поезій, оповідань, повістей, видавав журнали й альманахи. Вважається одним із фундаторів російського сентименталізму. Від 1803 р. – придворний історіограф.

Його історичні погляди одержали найбільш повне відображення в його

12-томній «Історії держави Російської» (рос. «История государства Российского»), над якою вчений працював понад 20 років і не зміг її завершити. М. Карамзін не протиставляє Росію й Захід один одному, розглядаючи обидва ці ареали як єдине загальноєвропейське ціле. Він узагалі вважає, що кожен народ – це частина світової людності і його історія становить певний етап глобального минулого, якому відповідає та чи інша ступінь освіти і моралі.

Карамзін висловлює думку про наступність людських цивілізацій. Стрижнем історії Росії він називає ідею одновладдя, відтак постулює свою головну тезу: «самодержавство заснувало і воскресило Росію»⁵. Тому й періодизація російської історії у Карамзіна визначається розвитком самодержавної влади. Критикуючи Шлецера, він ділить історію Росії на три великі періоди: найдавніший (від Рюрика до Івана III), середній (від Івана III до Петра I), новий (від Петра до Олександра I).

«Історія держави Російської»

У легкій, яскравій, доступній формі Карамзін подає доволі детальний нарис російської історії, акцентуючи увагу на її політичних подіях. Його історична концепція набрала в першій половині XIX ст. офіційного характеру.

У 1830-х роках відомий історик і публіцист **Михайло Петрович Погодін** (1800 – 1875 рр.), автор узагальнюючої 2-томної праці «Давня російська історія до монгольського ига» (рос. «Древняя русская история до монгольского ига»), реконструює ідею про

⁵ З приводу таких поглядів вченого з'явилися епіграма, яку приписують О. Пушкіну: «В его истории изящность, простота / Доказывают нам без всякого пристрастья, / Необходимость самовластья / И прелести кнута».

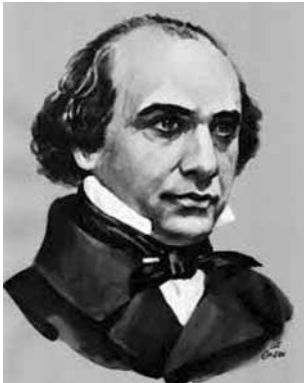
особливий шлях розвитку Росії, його докорінної відмінності від історичного поступу Європи. На його думку, тоді як історія Європи пройшла через завоювання й насилля, усілякі катаклізми (революції), то російська історія, що почалася з «мирного закликання варягів», проходить в руслі єднання царя із народом, общинної ідилії, патріархальних відносин між селянами і поміщиками. Він обґрунтовує так звану «теорію офіційної народності», що базується на принципах православ'я, самодержавства і народності. Винятковість історичного шляху Росії забезпечує, на думку Погодіна, безконфліктність розвитку, а відтак він виключає можливість революції як такої. Вчений виступав з шовіністичних позицій «панславізму» і займав послідовну українофобську позицію.

Тезу про самобутність історичного розвитку Росії всіляко розвинули й обґрунтували **слов'янофіли**, які у 1840-х рр. вступили в гостру дискусію щодо перспектив розвитку країни із західниками. Ідеологія слов'янофільства дуже близька до західноєвропейського романтизму із його теорією примату «народного духу». Представниками цього напрямку були брати **І. та К. Аскакови, І. Беляєв, І. та П. Кіреєвські, Ю. Самарін, О. Хом'яков** та ін. Слов'янофіли гостро критикувала капіталістичний Захід, підкреслювали самобутність розвитку Росії, ідеалізуючи общину, вірили у месіанську роль слов'янських народів. Вони дорікали Петра I в тому, що він своїми реформами начебто порушив самобутній історичний шлях Росії. В історії людства слов'янофіли бачили два шляхи: «внутрішньої правди» і «зовнішньої правди». Першим на їхню думку ідуть слов'яни, базуючись на «внутрішній правді» общини. Другим же розвивається Захід, де владарює зовнішній закон, що ослаблює моральну гідність людини. Слов'янофілам належить велика заслуга в науковій розробці історії слов'янських народів.

Гарячі ідейні суперечки із слов'янофілами вели **західники**, їх яскравими представниками були вчені-історики **Т. Грановський, П. Кудрявцев, С. Соловйов, Б. Чичерін**. Разом із

іншими представниками цього напрямку вони вважали, що Росія у своєму розвитку має йти західноєвропейським шляхом. Ідеалізуючи західну демократію і правопорядок, вони однак були проти повторення революційного досвіду Західної Європи. Першоосновою прогресу західники, як і просвітники XVIII ст., уважали освіту. На загал вони стояли на позиціях європоцентризму.

Одним із засновників російської школи медієвістики був **Тимофій Миколайович Грановський** (1813 – 1855 рр.).

Уродженець м. Орел, освіту здобув у Петербурзькому університеті. Отримавши вчене звання професора, очолював кафедру всесвітньої історії Московського університету. Згодом був обраний деканом історико-філологічного факультету. За прикладом Ранке запровадив історичні семінари. Рання смерть (у 42 роки, очевидно, від інфаркту) завадила повній реалізації його творчих планів.

Блискучий лектор і дослідник, автор *«Лекцій з історії Середньовіччя»* (рос. *«Лекції по історії Средневековья»*), він глибоко розкривав закономірності історичного прогресу, характеризував народні рухи, показав значення Реформації та буржуазних реформ. Т. М. Грановський широко застосовував порівняльно-історичний метод історичних досліджень.

Найближче до реалізації принципів історизму в конкретному викладі історії підійшов один із найбільш відомих російських істориків **Сергій Михайлович Соловйов** (1820 – 1879 рр.).

Народився в Москві, був сином священника. Вищу освіту здобув у Московському університеті. Деякий час перебував у Західній Європі, слухав лекції Ф. Гізо і Ж. Мішле в Парижі, К. Ріттера і Л. Ранке в Берліні. Після захисту докторської дисертації –

професор, декан історико-філологічного факультету своєї *alma mater*. У 1871 – 1877 рр. обіймав посаду ректора Московського університету, обстоював його автономію. В останні роки життя був директором Оружейної палати. Академік імператорської Санкт-Петербурзької АН.

Головна праця всього його життя і творчості – 29-томна «Історія Росії з найдавніших часів» (рос. «Історія Росії съ древнейшихъ временъ»). Історик виходив із положення про єдність і закономірність російської історії та історії Західної Європи, але поряд із цим підкреслював і певні особливості вітчизняної минувшини. Знаходячися на позиції визнання ідеї органічного розвитку людського суспільства, він разом з тим підкреслював значний вплив географічного середовища на перебіг життя соціуму. Праці С. Соловйова пронизує принцип історизму, він прагне пояснити події внутрішніми причинами. Позитивним моментом досліджень вченого є його вичерпні й усебічні оцінки діяльності Івана Грозного, Петра I та інших державних діячів. Щодо народних рухів, то він уважав їх виявом анархії, із яким треба рішуче боротися.

С. М. Соловйов своїми історичними дослідженнями підбив підсумки розвитку російської історичної думки першої половини XIX ст. і поставив перед нею низку нових проблем. Його

«Історія Росії з найдавніших часів»

наукова діяльність залишила глибокий слід у європейській історіографії.

Фундаторами **державної школи** в російській історіографії стали К. Д. Кавелін і Б. М. Чичерін. **Константин Дмитрович Кавелін** (1818 – 1885 рр.) виділяв три етапи історичного розвитку: родових відносин, вотчинних та державних. Він значною мірою переоцінює роль Івана IV й опричнини у становленні державності. Концепція Кавеліна ґрунтується насамперед на історії держави і в той же час пронизана ідеєю внутрішнього органічного розвитку.

Борис Миколайович Чичерін (1828 – 1904 рр.) твердить, що кріпацтво є результатом творчої державної діяльності. Усю історію Росії він зображує як послідовний ряд замкнутих і обособлених один від одного форм політичної організації.

Поданий емпіричний матеріал дає підстави підкреслити, що перша половина XIX ст. характеризувалася вагомими успіхами розвитку історичної думки. Головним підсумком цього періоду було остаточне перетворення історії в самодостатню науку. Значний внесок у розвиток тогочасної історичної науки був зроблений представниками романтичного напрямку, французької історичної школи доби Реставрації, німецької класичної школи, суб'єктами російського історієписання та ін.

Запитання й завдання

1. Стисло схарактеризуйте умови розвитку історичної науки у першій половині XIX ст.
2. Обґрунтуйте думку про те, що романтизм став історіософською антитезою Просвітництва.
3. Встановіть спільне й відмінне між ортодоксальним та ліберальним напрямками романтизму.
4. Назвіть найяскравіших представників німецької історичної школи права.

5. Дайте оцінку історичній концепції Л. Ранке.
6. Із поданого переліку виберіть імена представників французької історичної школи доби Реставрації: П. Бейль, О. Т'єррі, О. Конт, Ж. Боссюе, Ф. Гізо, Г. Маблі, Р. Ж. Тюрго, А. Т'єр.
7. Хто із знаменитих істориків XIX ст. був водночас відомим державним діячем, президентом Франції?
8. Розкрийте сутність проблеми «Росія і Захід» у контексті історіософських дискусій західників і слов'янофілів.
9. З'ясуйте основні риси «державної школи» російської історіографії.
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *романтизм, «народний дух», історична школа права, ліберальна школа, еволюціонізм, ранкеанство, французька історична школа доби Реставрації, проблема «Схід-Захід», слов'янофілство, західництво, державна школа.*

ТЕМА 8

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРІЄПИСАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

*Чим глибше копаєшся в історичних
нетрях, тим більше гидоти спливає.*

Василь Ключевський

*Джерело істинного знання – у фактах.
Г'єр Буаст*

1. Соціально-політичні, науково-теоретичні й організаційні умови розвитку історичної думки

Друга половина ХІХ ст. була насичена важливими подіями суспільно-політичного й духовного життя. У Європі ще довго відчувався відгомін революцій 1848 – 1849 рр., значний суспільний резонанс мали й революційні події у Франції 1870 – 1871 рр. Великий вплив на перебіг подій на європейському континенті мали суттєві геополітичні трансформації, зокрема, завершення об'єднання Німеччини та Італії, народження в результаті національно-визвольної боротьби нових незалежних держав – Сербії, Болгарії і Румунії. У більшості європейських країн завершився промисловий переворот і спостерігався вагомий поступ виробничо-технічного прогресу. Ліберальні реформи в Російській імперії 1860 – 1870 рр. сприяли утвердженню тут капіталістичного способу виробництва і помітним метаморфозам суспільно-політичного життя. Найбільш вагомою подією в Західній півкулі стала громадянська війна у США 1861 – 1865 рр. і ліквідація «ганьби ХІХ ст.» – рабства.

Вражаючих успіхів досягла наукова думка. Велике світоглядне значення мала створена Ч. Дарвіном еволюційна теорія розвитку живої природи. Остання третина, а надто кінець ХІХ ст. ознаменувалися знаковими технічними винаходами і вражаючими науковими відкриттями. Сучасники характе-

ризували той період у розвитку науки, як «новітню революцію в природознавстві».

Нових вершин сягнула філософська думка, яка створила необхідне методологічне підґрунтя розвитку історичної науки. У другій половині XIX ст. найбільшого поширення набула позитивістська філософія. *Позитивізм* як течія філософської думки виник у 30-х роках XIX ст. Його засновником та ідейним батьком став французький філософ **Огюст Конт** (1798 – 1857 рр.). Філософські та історико-соціологічні концепції Конта розвинули англійські мислителі **Джон Міль** (1806 – 1873 рр.), **Герберт Спенсер** (1820 – 1903 рр.) та ін.

Позитивісти проголосили раціональними лише ті науки, які спираються на безпосередній досвід людини, отже – конкретно-прикладні науки. У цьому сенсі вони заперечували й саму філософію як науку зі специфічною для неї теоретичною та світоглядною проблематикою. Позитивізм був спробою вибудувати таке розуміння світу, яке би базувалося на позитивних наукових даних і охоплювало як природу, так і суспільство. Саме в руслі позитивізму виникла нова спеціальна галузь суспільного пізнання – *соціологія*, яка мала вивчати «природні закони розвитку людського суспільства». Позитивісти визнавали дію природних закономірностей як основу розвитку людського суспільства.

Представники цього філософського напрямку прагнули здолати однокітність як ідеалізму, так і матеріалізму. Цьому відповідало їхнє уявлення про історію як результат взаємодії багатьох факторів. Однією із основоположних ідей позитивізму є зведена в універсальний принцип ідея еволюції, що стало основою для розуміння причин поступального розвитку історії. Позитивісти вимагали від учених об'єктивності наукових досліджень; ними було зроблено значний унесок в удосконалення методів наукового пошуку.

Значний вплив на розвиток суспільної думки другої половини XIX ст. справила й *марксистська філософія*, творцями якої, як відомо, були **К. Маркс** (1818 – 1883 рр.) і

Ф. Енгельс (1820 – 1895 рр.). Марксизм виник як ідеологія робітничого класу і його теоретики намагалися вибудувати такі філософські концепції, які б склали основу революційного світогляду. У руслі цього вчення було висунуто міфологему про неминучість загибелі капіталізму й перемоги комунізму.

Базуючися на кращих надбаннях німецької класичної філософії, теоретики марксизму створили діалектичний матеріалізм і намагалися поширити матеріалізм на розуміння закономірностей історичного процесу. Вони висунули постулат про визначальну роль суспільного буття, розуміння суспільства як єдності економічного базису і суспільної надбудови, підкреслюючи примат першого, абсолютизували значення матеріально-виробничої сфери і виділяли найбільш рухливий елемент способу виробництва – продуктивні сили.

Основоположниками марксизму було висунуто й обґрунтовано формаційну п'ятичленну вертикально-стадіальну схему розвитку людського суспільства, яка грішить спрощеністю й утилітарним підходом. Маркс і Енгельс створили теорію класів і розглядали класову боротьбу як основний рушій історичного процесу. Революціям К. Маркс і Ф. Енгельс відводили роль «локомотивів історії», при цьому еволюційний розвиток та реформи розглядалися як «небажані» й «неадекватні» форми історичного поступу.

Щодо завдань наукового дослідження, його мети, то Маркс і Енгельс неодмінно вимагали від учених виступати з позицій класових інтересів робітничого класу. Така «класова налаштованість» пошуку, зрозуміло, вела в глухий кут тенденційності.

На розвиток історіософської думки певною мірою вплинули й ідеї так званої «*філософії життя*». Цей напрям сформувався у 60 – 70-х рр. ХІХ ст., його представниками стали **Фрідріх Ніцше** (1844 – 1900 рр.), **Вільгельм Дільтей** (1833 – 1911 рр.), **Освальд Шпенглер** (1880 – 1936 рр.), **Артур Шопенгауер** (1788 – 1860 рр.) та ін. Переоцінюючи роль особи в історії, вони відстоювали волютаристські підходи, пропагували культ сили. Представники цієї філософської школи

розробляли спеціальні методи історичного пізнання (наприклад, герменевтика, від грец. «мистецтво тлумачення» – метод осягнення історії шляхом інтуїтивного проникнення в сутність історичних і культурних подій і явищ).

Розмаїття течій філософської думки стало ідейно-теоретичним джерелом основних напрямків розвитку історичної науки.

У другій половині XIX ст. значною мірою поліпшуються організаційно-матеріальні умови розвитку історичної думки. Зокрема, вагомих успіхів досягає організація історичної науки й освіти. Повсюдно при університетах створювалися кафедри історії, у навчальних закладах читалися солідні курси з історичних дисциплін. У спеціальній історичній освіті попереду всіх ішла Німеччина, адже тут ще з початку 60-х років була застосована спеціалізація з різноманітних галузей історичних знань. У другій пол. XIX ст. впроваджується досвід семінарів з історії в університетах Франції, Англії, США, Росії.

У цей час було засновано багато історичних часописів, на сторінках яких вміщувався дослідницький доробок вчених-істориків. Місцеві історичні товариства об'єднувалися в загальнонаціональні асоціації – центри наукових досліджень. Продовжуються серійні публікації документів, наприклад, «Монументальна німецька історія» в Німеччині, багатотомної збірки протоколів засідань Якобінського клубу у Франції і т. п.

Між істориками окремих країн складаються певні наукові зв'язки. Стало поширеним явищем здобуття історичної освіти за кордоном, вивчення там архівних документів, першоджерел. Дискусії в академічному середовищі часто набували міжнародного характеру. Скажімо, у 1880-х роках розгорнулася наукова суперечка навколо проблеми походження європейського феодалізму за участю французьких, німецьких, а також почасти англійських та американських науковців.

Важливою подією стало започаткування роботи Міжнародних конгресів історичних наук. Перший такий форум під назвою «Міжнародний конгрес порівняльної історії» відбувся

в Парижі під завісу XIX ст. (23 – 28 вересня 1900 р.). Було зареєстровано 800 учасників, хоча фактично активну участь у цьому форумі взяло від 100 до 200 істориків.

Значних успіхів досягла археологія. Глибокий слід у її розвитку залишили розкопки напівлегендарної Трої німецьким археологом **Генріхом Шліманом** (1822 – 1890 рр.). А **Ернест Курціус** (1814 – 1896 рр.) у 1870-х роках розкопав знамениту Олімпію, суттєво збагативши цим джерельну базу історії античності.

На новий рівень піднялися спеціальні історичні дисципліни: нумізматика, генеалогія, палеографія, археографія, епіграфіка та ін. Наприклад, у Росії було організоване нумізматичне відділення Російського археологічного товариства, активно діяло Московське нумізматичне товариство.

Історична наука того часу переживала небувале піднесення. Значно розширювалися хронологічні межі досліджень, предметом наукового аналізу на основі успіхів археології та антропології ставали й найбільш ранні етапи розвитку людського суспільства.

Великий внесок у вивчення історії доісторичних стадій розвитку людства зробив видатний американський етнограф, археолог та історик **Льюїс Генрі Морган** (1848 – 1881 рр.), автор знаменитої праці *«Давнє суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації»* (англ. *«Ancient Society, or Researches in the Lines of human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation»*, 1877 р.). У працях Моргана вперше одержала широке тлумачення проблема роду як основної форми організації первісного суспільства, була доведена універсальність розвитку людського суспільства від матріархату до патріархату. Вчений дослідив розвиток форм власності від колективних до приватних, прослідкував еволюцію сім'ї, створив першу наукову періодизацію давньої історії.

Німецький історик **Георг Людвіг фон Маурер** (1790 – 1872 рр.) став засновником общинної (маркової) теорії і довів, що

приватній власності на землю у германців передували общинні форми землеволодіння. Цей висновок був поширений і на ранню історію інших народів. Значний внесок у вивчення історії первісного суспільства було зроблено також англійським вченим **Генрі Меном** (1822 – 1888 рр.) та російським – **Михайлом Ковалевським** (1829 – 1916 рр.).

Відмітною рисою розвитку історичної науки другої половини XIX ст. було значне розширення проблематики наукових досліджень. Як відомо, раніше акцент робився майже винятково на проблемах політичної, рідше духовної історії. Тепер же при дослідженні історичного минулого дослідники зверталися й до вивчення питань економіки, соціального життя, матеріальної культури, суспільної боротьби. Встановлювалися тісні зв'язки історіографії з соціологією, політичною економією, демографією, з'явилися приклади використання статистики в історичному дослідженні.

«Давнє суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації»

2. Позитивізм: методологія й напрямки історичних досліджень

Цануючі позиції в другій половині XIX ст. у провідних країнах Європи (окрім Німеччини) та в США завоювала позитивістська історіографія, філософською основою якої був позитивізм О. Конта і Г. Спенсера. Праці відомих істориків-позитивістів стали серйозним внеском у розвиток історичної

науки і репрезентували доволі оригінальний історіософський напрям, що мав значну хронологічну тяглість. Назвемо бодай декілька основних рис позитивістської методології історичних досліджень.

По-перше, позитивістами була усебічно обґрунтована ідея закономірного та поступального розвитку історії.

По-друге, вони абсолютизували ідею еволюції як універсального принципу.

По-третє, аргументувалася думка про значний вплив людської свідомості на перебіг історичного процесу. При цьому підкреслювалася творча роль людини в історії, що суттєво підірвало провіденціалістську парадигму.

По-четверте, панувало уявлення про історію як результат взаємодії багатьох факторів суспільного життя (економічних, соціальних, політичних, морально-правових, релігійних). Відтак, велику увагу позитивістські дослідники приділяли різноманітним сферам історичного минулого, що сприяло розширенню проблематики досліджень.

По-п'яте, історики-позитивісти прагнули втиснути історичний процес у штучні рамки абстрактних вічних законів, котрі часто конструювалися по аналогії із законами природи. Вони вірили в повну ідентичність методів пізнання, які застосовувалися науками про природу і науками про суспільство.

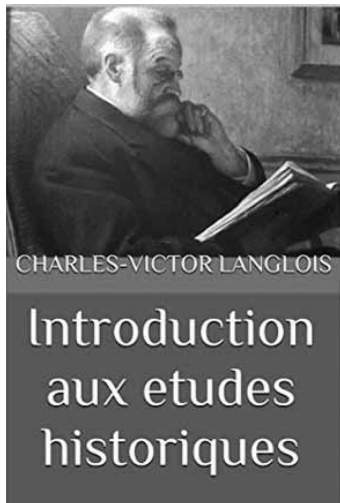
По-шосте, очевидною заслугою науковців вказаного напрямку стала розробка статистичного та порівняльно-історичного методів дослідження.

По-сьоме, для позитивістів був характерний гносеологічний оптимізм, віра в безмежні можливості об'єктивної реконструкції минулого. Поряд з цим для них було притаманне нехтування роллю суб'єкта історичного пізнання, зосередженість на об'єктивній стороні історії.

По-восьме, позитивісти вбачали головне завдання й метод історичного дослідження в точному описі й класифікації фактів, виявлених в результаті критичного аналізу документів. Узагальнення та оціночні судження вони вважали зайвими і навіть шкідливими.

Означені вище методологічні принципи позитивістської історіографії були узагальнені у спільній праці відомих адептів цього напрямку французьких істориків **Шарля-Віктора Ланглуа** (1863 – 1929 рр.) і **Шарля Сеньобоса** (1854 – 1942 рр.) «*Вступ до вивчення історії*» (фр. «*Introduction aux études historiques*», 1898 р.).

Одним із найвизначніших представників позитивізму був відомий англійський історик **Генрі Томас Бокль** (1821 – 1862 рр.).

«Вступ до вивчення історії»

Народився в місті Лі (графство Кент), в родині багатого лондонського купця. Через слабке здоров'я не отримав гарної освіти. Все життя присвятив дослідженню історії розвитку цивілізації в своїй країні і не тільки. Наприкінці життя здійснив подорож по святих місцях, але по дорозі захворів на тиф, від чого й помер у Дамаску.

Результатом багаторічних наукових студій вченого стала фундаментальна праця «*Історія цивілізації в Англії*» (англ. *History of Civilization in England*», 1857–1861 рр.), яка була перекладена на всі європейські мови й неодноразово видавалася в Росії. Її Г. Бокль задумав як вступ до 15-томної «*Історії світової цивілізації*», однак рання смерть завадила йому повністю здійснити цей грандіозний задум. Він висунув прогресивну ідею єдності й цілісності людської цивілізації, а її мірилом та еталоном уважав історію Англії. Як позитивіст, вчений виходив із переконання, що суспільство підпорядко-

ване певним законам, головним із них є прогрес, ототожнюваний ним із нагромадженням знань. Услід за Монтеск'є Г. Бокль став на позиції географічного детермінізму, а також одним із перших застосував історико-статистичний метод. Трактуючи історичні події з ліберальних позицій, він дав високу оцінку Англійській і Французькій революціям, а також війні за незалежність у США.

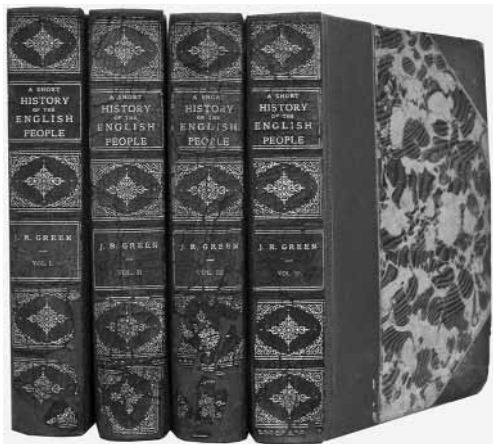
Послідовником Бокля був **Вільям Леккі** (1838 – 1903 рр.), головна його наукова праця – *«Історія Англії у XVIII ст»* (англ. *«The History of England in the Eighteenth Century»*, у 8 т.). Хоча вона присвячена переважно проблемам політичної історії, на її сторінках знайшлося місце й питанням економіки, культури, релігії. У праці висвітлюється перебіг війни Англії з її американськими колоніями, перипетії політичної боротьби в самій англійській державі. Щодо ірланської проблеми, то погляди Леккі зазнали суттєвої еволюції: спочатку він співчутливо ставився до боротьби ірланців за свободу, а потім несподівано виступив проти надання Ірландії «гомрулю». Його перу належить також глибока праця *«Історія виникнення і впливу раціоналізму в Європі»* (англ. *«History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe»*).

У 1874 р. побачила світ праця **Джона Річарда Гріна** (1837 – 1883 рр.) *«Коротка історія англійського народу»* (англ. *«A Short History of the England People»*).

Народився в Оксфорді, був сином торговця. Навчався в рідному місті, став священнослужителем, але весь вільний від служби час присвячував історичним розвідкам. За станом здоров'я (тяжка хвороба легень) був змушений залишити церковну службу і влаштуватися бібліотекарем. Помер у Ментоні.

Ця книга, витримавши декілька видань, відразу вивела Гріна в один

«Коротка історія англійського народу»

ряд з навідомішими істориками епохи. Окрилений успіхом, автор розширив свою працю до 4-х томів. Особливістю дослідження вченого була його багатаспективність, наукова достовірність, об'єктивність, увага до історії народу, а не лише до окремих видатних осіб. Успіху книги в немалій мірі сприяла її форма, насамперед яскрава,

соковита мова. Проте Д. Грін ідеалізував англійську колоніальну політику, місцями його праця мала недостатню джерелознавчу базу. Вчений мав намір написати ще кілька фундаментальних праць з історії Великобританії і англійської церкви, однак серйозна хвороба змусила відмовитися від цих планів.

У 70 – 80-х роках XIX ст. в Англії складаються два основні центри історичних досліджень: при університетах Оксфорда і Кембриджа. У відповідності з цим у історіографії поширилось означення двох наукових шкіл – **Оксфордської** і **Кембриджської**. Зрозуміло, такий поділ носив умовний характер, відмінність між двома школами полягала лише в пріоритетах проблематики досліджень: вчені Оксфорда переважно займалися медієвістикою, а в Кембріджі більше уваги приділялося історії нового часу.

Засновником Оксфордської школи був **Вільям Стебс** (1825 – 1901 рр.). Його перу належать глибокі праці 3-томна «Конституційна історія Англії» (англ. «*The constitutional history of England*») та «Історія Німеччини в середні віки» (англ. «*History of Germany in the Middle Ages*») Як дослідник, він

відзначався надзвичайною ретельністю в опрацюванні історичних джерел. Завдяки його подвижницькій праці було видано об'ємний збірник документів і матеріалів з історії Англії.

Глава Кембриджської школи **Джон Актон** (1834 – 1902 рр.), незважаючи як на перший погляд доволі скромний дослідницький доробок (журнальні статті, курс лекцій), виявив значний вплив на розвиток історичної думки. Це був історик величезної ерудиції, він уперше ввів в університетську практику семінари, склав план колективного видання кембриджськими ученими матеріалів з нової історії Англії. Д. Актон виступав проти заполітизованості історії, вимагав об'єктивного, неупередженого висвітлення подій.

У 60-х роках виникає т. з. «економічний напрям» історіографії, представники якого зосереджували увагу на економічній історії. Цей напрям сформувався саме в Англії, де панували досить сильні традиції економічної теорії.

Одним із засновників цієї школи був **Торальд Роджерс** (1825 – 1890 рр.), його основна історико-економічна праця – «*Історія сільського господарства і цін в Англії у 1259 – 1793 рр.*» (англ. «*History of agriculture and prices in England 1259 – 1793*»). Порівнюючи коливання цін і рух зарплати, він намагався в'яснити, як змінювався рівень життя людей. Автор доволі об'єктивно висвітлив перебіг повстання Уота Тайлера, співчутливо ставився до руху за підвищення зарплати в Англії. Головною рушійною силою прогресу він уважав поступ суспільної думки та її тиск на правлячі кола.

Вільям Кеннінгем (1849 – 1919 рр.) написав «*Історію англійської промисловості і торгівлі в новий час*» (англ. «*The Growth of English Industry and Commerce in Modern Time*») і як вступ до цієї праці – «*Історію промисловості і торгівлі в середні віки*» (англ. «*The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages*»). Ці праці містять величезний фактичний матеріал з економічної історії Англії. Причини економічних процесів автор вбачав у політичних і психологічних явищах.

На широкому колі джерел побудована й праця **Вільяма Ешлі** (1860 – 1927 рр.) «*Вступ до економічної історії і теорії*» (англ. «*An Introduction to English Economic History and Theory*»). Вона присвячена розвитку економіки Англії в середні віки. Принагідно зазначимо, що дослідник не поділяв думку про політику фрітреду як начебто основну причину успіху англійської зовнішньої торгівлі.

Серйозним дослідником історії промислової революції в Англії XVIII ст. був оксфордський історик **Арнольд Тойнбі Старший** (1852 – 1883 рр.). Він глибоко дослідив як технічні, так і соціальні наслідки промислового перевороту, розглядав його як глибокий стрибок у розвитку людства.

Друга половина XIX ст. була позначена великими успіхами розвитку історичної думки у Франції. Той період характеризувався великим впливом ідей О. Конта, тому історична наука розвивалася переважно у руслі позитивізму, особливо із 1870-х рр.

Помітну роль у поширенні позитивістських ідей, дослідженні духовної історії людства відіграв **Іполіт Тен** (1828 – 1893 рр.), засновник культурно-історичної школи, автор 4-томної праці «*Історія англійської літератури*» (фр. «*Histoire de la litterature anglaise*»). Він усіяко відстоював позитивістську думку про тотожність історичної науки із природничими, визнавав дію загальних законів розвитку суспільства і природи. Тен розробив т. з. «психологічний метод» вивчення соціуму, підкреслюючи вирішальне значення психології членів людського співтовариства.

У 1876 – 1893 рр. І. Тен створив фундаментальну 5-томну працю «*Походження сучасної Франції*» (фр. «*Les origines de la France contemporaine*»). Тут він виражає типову для позитивістів думку про революцію, як аномальне історичне явище і саме в руслі такої оцінки характеризує революційні події у Франції кінця XVIII ст. Глибинним джерелом революції він вважав особливості «французького духу», що склався під дією ідей Просвітництва. У цій праці він реалізує свій «психологічний метод», глибоко досліджуючи психологію революційних мас.

Політичною історією французької революції займався **Альфонс Олар** (1849 – 1928 рр.). Він став автором популярної праці, присвяченої історії парламентського красномовства в епоху французької революції (фр. «*Les Orateurs de la Revolution*»). Завдяки науковим студіям цього вченого у вивчення революції було уведено нові прийоми наукової «ерудиції» – ретельного й критичного вивчення джерел.

Відомим французьким істориком того часу був **Альберт Сорель** (1842 – 1906 рр.), автор 4-томної праці «*Європа і Французька революція*» (фр. «*L'Europe et la Revolution française*»). Він майстерно висвітлив зв'язок внутрішньої і зовнішньої політики, обґрунтував глибоку закономірність Французької революції, охарактеризував її наслідки.

Перші праці провідного методолога позитивізму **Шарля Сеньбоса** були присвячені давній та середньовічній історії. Зокрема, він опублікував низку досліджень із історії давніх цивілізацій, напр., «*Історія цивілізацій*» (фр. «*Histoire de la civilisation*»), усебічно дослідив феодальний режим у Бургундії до 1360 р. (фр. «*La Regime feodal en Bourgogne jusqu'en 1360*»).

«Загальна історія з IV століття до нашого часу»

А в 1897 р. побачила світ його праця «*Політична історія сучасної Європи з 1814 по 1896 рік*» (фр. «*Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814 – 1896*»), базована на ґрунтовному документальному матеріалі.

Великою популярністю у Європі користувалася багатотомна колективна праця «*Загальна історія з IV століття до нашого часу*» (фр. «*Histoire generale du IV siecle a nos jours*») за редакцією **Ернеста Лавісса** (1842 – 1922 рр.) та

Альфреда Рамбо (1842 – 1905 рр.). Це фундаментальне видання спирається на цільну авторську концепцію загальної історії.

У 1860-х рр. з'явилися дослідження істориків-позитивістів, присвячені проблемам давньої історії. Серед них виділяються праці відомих істориків **Ернеста Ренана** (1823 – 1892 рр.), автора 5-томної «*Історії ізраїльського народу*» (фр. «*Histoire du peuple d'Israel*»), «*Історії християнства*» (фр. «*Histoire des origines du christianisme*», в 7-ми т.) і Фюстеля де Куланджа (1830 – 1889 рр.). Перу останнього належить 6-томне дослідження «*Історія суспільного ладу давньої Франції*» (фр. «*Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*»).

Традиції англійської «економічної школи» вкорінює у Франції видатний історик **П'єр Левассер** (1828 – 1911 рр.). Він став автором фундаментального видання «*Історія трудових класів і промисловості Франції від 1789 р. до наших днів*» (фр. «*Histoire des classes ouvrieres en France ad 1789 jusqu'a nos jours*»).

3. Німецька історична школа

На відміну від англійської і французької історичної думки німецькі вчені не сприймали позитивістських ідей і притримувалися у своїй переважній більшості історичної концепції Л. Ранке. Пануюче становище тут зайняли т. з. «мало-германські» історики – поборники об'єднання Німеччини на чолі з Пруссією. Визначними лідерами історичної думки цього напрямку були Й. Дройзен, Г. Зібель, Г. Трейчке та ін.

Йоган Дройзен (1808 – 1884 рр.) займався переважно історією античності, опублікував книги «*Історія Олександра Великого*» (нім. «*Geschichte Alexanders der Grosse*») та 2-томну «*Історія еллінізму*» (нім. «*Geschichte des Hellenismus*»). Головна ж його праця – 14-томна «*Історія пруської політики*» (нім. «*Geschichte der preußischen Politik*»), що відзначалися тенденційністю.

Генріх фон Зібель (1817 – 1895 рр.) став фундатором і редактором «Історичного журналу». Найпомітніша його праця, що залишилася незакінченою, – «Заснування Німецької імперії Вільгельмом I» (нім. «*Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I*»). Він також досліджував історію французької революції, підкреслював значення реформ, як альтернативи революційному хаосу («*Історія революційного часу*», нім. «*Geschichte der Revolutionszeit*»).

З апологічних позицій була написана 5-томна праця **Генріха фон Трейчке** (1834 – 1896 рр.) «*Історія Німеччини в XIX столітті*» (нім. «*Deutsche Geschichte im XIX Jahrhundert*»). Автор піднімає на щит ідею місіонерської ролі Пруссії, ідеалізує династію Гогенцоллернів. Свою джерельну базу Трейчке обмежує лише пруськими архівами.

Усі представники малогерманської школи визнавали закономірний і прогресивний характер історичного розвитку. Проте живим втіленням суспільного прогресу вони тенденційно вважали історію Пруссії.

Малогерманській школі протистояли «великогерманські» католицькі історики, осередками діяльності яких став Відень і землі Півдня Німеччини. Найбільш авторитетним представником цього напрямку був Юліус Фіккер (1826 – 1902 рр.), автор надзвичайно цінної праці «*Нарис із джерелознавства*» (нім. «*Beitrag zur Urkundenlehre*»). Вступивши в дискусію із Г. Зібелем, він обґрунтовував право «клаптикової імперії» бути на чолі об'єднаної Німеччини.

Фіккера підтримував **Йоган Янсен** (1829 – 1891 рр.), який написав солідну 8-томну працю «*Історія німецького народу з*

«Історія пруської політики»

кінця Середньовіччя» (нім. «*Die Geschichte deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*»). Виступаючи з позицій католицького апологізму, Янсен засуджує Реформацію і Велику селянську війну, протестантизм. У праці цього дослідника використано нові види джерел побутового характеру, що відобразили мікрорівень сільського життя.

Традиції гейдельбергської школи продовжили представники ліберального напрямку **Якоб Буркхардт** (1818 – 1897 рр., автор праці «*Культура італійського Ренесансу*» (нім. «*Die Kultur der Renaissance in Italien*») та **Макс Леман** (1845 – 1929 рр.). Перу останнього належить книга «*Фрідріх Великий і походження Семилітньої війни*» (нім. «*Friedrich der Grosse und der Ursprung des siebenjahrigen Krieges*»).

Чільне місце в тогочасній німецькій історіографії посів історико-економічний напрям. Його репрезентували автор 2-томної праці «*Основи загального вчення про народне господарство*» (нім. «*Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft*») **Густав Шмоллер** (1838 – 1917 рр.), творець оригінальної класифікації форм і стадій розвитку промисловості **Карл Бюхер** (1847 – 1930 рр.), а також засновник страбурзької школи аграрної історії **Георг Кнапп** (1842 – 1926 рр.).

Осібю в німецькій історичній науці постає талановитий лейпцігський історик-медієвіст **Карл Лампрехт** (1856 – 1915 рр.). Він намагався замінити застарілу ранкеанську концепцію новим культурно-історичним синтезом на позитивістській основі. Багатющий фактичний матеріал містила його праця «*Господарське життя Німеччини в середні віки*» (нім. «**Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter**»). Та найбільшу славу принесло вченому фундаментальне дослідження – 12-томна «*Історія Німеччини*» (нім. «*Deutsche Geschichte*»). У цій праці запропонований Лампрехтом метод культурно-історичного синтезу знайшов своє усебічне застосування. Рушійною силою історичного процесу він уважав розвиток соціальної психології. Вся ж історія німецького народу розглядалася вченим як послідовна зміна культурно-історичних епох, згідно з його концепцією їх налічувалося шість:

- 1) анімізм – існування родів і колективної власності;
- 2) символізм – виникнення племен і поділу праці;
- 3) типізм – виникнення держави;
- 4) конвеціоналізм – панування феодальної вотчини;
- 5) індивідуалізм – звільнення від впливу церкви, розвиток товарного виробництва;
- 6) суб'єктивізм – людський дух остаточно звільнився від пут станового й корпораційного поділу.

Історико-соціологічна схема Лампрехта базувалася на деяких елементах позитивізму і була спрямована проти утилітарного постулату марксизму щодо визначальної ролі економічного базису в перебігу суспільних процесів.

«Історія Німеччини»

4. Марксистська історіографія

Поряд із позитивістською історіографією дедалі більших обертів у другій половині XIX ст. набирав марксистський напрям історичної думки. Основоположники т. з. «наукового комунізму» створили низку історичних праць, у яких втілили власні історіософські концепції, базовані на історичному матеріалізмі. Уже в ранній своїй праці «Становище робітничого класу в Англії» (нім. «*Die Lage der arbeitenden Klasse in England*») **Фрідріх Енгельс** на матеріалах історії Англії з середини XVIII ст. відстежив процес формування робітництва та початкові форми його боротьби за свої права.

Заслуговує на увагу його дослідження «Німецька селянська війна» (нім. «*Der deutsche Bauernkrieg*»), яка поряд з класово-тенденційними містила й об'єктивні оцінки подій XVI ст.

Доволі глибокий слід в історії історичної науки залишила фундаментальна праця Ф. Енгельса із давньої історії «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (нім. «*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*»). Це дослідження базувалося на його власних пошуках з історії античності і германців. На основі глибокого аналізу соціально-економічних відносин первісного суспільства і його генези вчений обґрунтував класову теорію походження держави. Його перу також належала низка статей із воєнної історії, а також історії Німеччини та інших європейських держав, минулого суспільно-політичних рухів тощо.

Найбільшим науковим подвигом **Карла Маркса** стало написання ним фундаментального економічного дослідження – «*Kapital*» (нім. «*Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*»)¹. Тут з наукових позицій на основі використання гігантського масиву джерел із широким застосуванням методу статистики показано генезу капіталістичного способу виробництва, Проте основоположник «наукового» комунізму використав глибокий аналіз капіталістичного ладу для обґрунтування його неминучої загибелі, що особливо в контексті сьогодення видається особливо фантастичним.

К. Маркс виявив значний інтерес до історії Великої французької революції кінця XVIII ст., з комуністичних позицій проаналізував перебіг революційних подій у Франції середини та другої половини XIX ст.

«*Kapital*»

¹ Повна назва праці – «Філософська і політична історія про заклади і комерції європейців у обох Індіях».

Окрім класиків марксизму найбільш відомими представниками марксистської історіографії були Е. Евелінг у Англії, П. Лафарг у Франції, А. Бебель, В. Лібкхнегт, К. Каутський, Ф. Мерінг у Німеччині, А. Лабріолла в Італії, Г. Плеханов та В. Ульянов у Росії та ін. Зокрема, дочка К. Маркса **Елеонора Евелінг** (1856 – 1898 рр.) вивчала проблеми історії робітничого руху в Англії та США, **Поль Лафарг** (зять К. Маркса, 1842 – 1911 рр.) досліджував генезу власності, а **Франц Мерінг** (1846 – 1919 рр.) – історію німецької соціал-демократії. **Август Бебель** (1840 – 1913 рр.) у своїй праці «*Магометансько-арабський культурний період*» (нім. «*Die Mohammedanisch-Arabische Kulturperiode*») вивчав історію арабських імперій Сходу від часу їх утворення до XVI ст. Перу **Вільгельма Лібкнехта** (1826 – 1900 рр.) належить дослідження «*Історія французької революції*» (нім. «*Geschichte der Franzosischen Revolution*»), персоналії «*Роберт Оуен*» (нім. «*Robert Owen*»), «*Роберт Блум та його час*» (нім. «*Robert Blum und seine Zeit*») та ін. Плідну діяльність в історієписанні розпочав і **Карл Каутський** (1854 – 1938 рр.), заявивши про себе працями «*Класова боротьба, починаючи з 1879 р.*» (нім. «*Die Klassengegensetze von 1789*»), «*Томас Мор і його утопія*» (нім. «*Thomas More und seine Utopie*») та ін. **Антоніо Лабріолла** (1843 – 1904 рр.) присвятив свої студії історіософським проблемам, зокрема, матеріалістичному розумінню історії.

Першим репрезентантом марксистської історичної думки в Росії був **Георгій Валентинович Плеханов** (1856 – 1918 рр.) – видатний мислитель і політичний діяч, організатор марксистської «Групи визволення праці» (Женева, 1883 р.), яка популяризувала твори класиків марксизму.

Походив з багатодітної дрібнопомісної дворянської родини. Навчався в юнкерському училищі та гірничому

інституті, проте освіти не завершив. Примкнув до народницького руху, став лідером організації «Земля і воля», згодом – «Чорний переділ». Організував першу в Росії політичну демонстрацію. Від 1881 р. упродовж 37 років знаходився в еміграції. Один із засновників РСДРП та її друкованого органу – газети «Искра». Фундатор та лідер меншовизму, ідейний противник ленінізму.

Полемізуючи із народниками, Г. Плеханов відкидав їх ідею про самобутній розвиток Росії і особливу роль общини. У теоретичних працях «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (рос. «Къ вопросу о развитии монистического взгляда на историю»), «Про матеріалістичне розуміння історії» (рос. «О материалистическом понимании истории») він апологічно підкреслював значення створеного Марксом історичного матеріалізму. Поряд з догматичним визнанням марксистських постулатів, Плеханов виділяв три рівні історичної причинності: загальний (розвиток продуктивних сил), особливий (історичні умови, географічне середовище, колективна психологія) і одиничний (особистісні якості лідерів, випадковості тощо).

Поряд з історіософськими студіями у творчому доробку вченого є чимало праць, присвячених конкретно-історичним дослідженням. Він вивчав історію зарубіжних країн Європи, зокрема, Великої французької революції, Паризької комуни, а також міжнародного робітничого і соціалістичного руху. Г. Плеханов дослідив різні етапи російської історії, високо оцінював реформи Петра I. Він усебічно охарактеризував генезу феодально-кріпосницького ладу Росії, дав об'єктивну оцінку селянській реформі 1861 р., а російський абсолютизм порівнював зі східними деспотіями. Ним була написана 3-томна «Історія російської суспільної думки» (рос. «История рос-

«Історія російської суспільної думки»

сійской общественной мысли»), що охопила її розвиток від найдавніших часів до кінця XVIII ст.

В останньому десятилітті XIX ст розпочав свою діяльність **В. І. Ульянов (Ленін)** (1870 – 1924 рр.), який відразу зарекомендував себе ортодоксальним марксистом.

Народився в м. Симбірськ, зростав у родині інспектора народних училищ. За участь у революційній діяльності був виключений з Казанського університету, пізніше отримав диплом юриста Петербурзького університету (екстерном). Засновник та вождь більшовизму. Понад 18 років перебував у еміграції. Організатор Жовтневого більшовицького перевороту в 1917 р., фундатор і перший глава уряду радянської держави, один з головних винуватців громадянської

війни в Росії, українофоб і організатор масових репресій проти всіх незгодних з політикою більшовизму.

На той час перу В. Леніна належала фундаментальна праця «Розвиток капіталізму в Росії» (рос. «Развитіе капитализма въ Россіи»), де він досліджує основні стадії розвитку ринкового господарства, надає значний фактичний матеріал. Марксистські догми історії Ленін намагається утвердити в своїй антинародницькій праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократії?» (рос. «Что такое «друзья народа» и какъ они воюютъ противъ социал-демократіи?»).

«Розвиток капіталізму в Росії»

Незважаючи на класову обмеженість і утилітарний підхід до трактування історичних явищ, марксистська історіографія зробила певний внесок у поступ історичної думки.

5. Російська історична наука пореформеного періоду

Важких успіхів досягла російська історична думка пореформеного періоду. Продовжувався розвиток державної школи, її яскравим представником був зокрема історик права **Олександр Дмитрович Градовський** (1841 – 1889 рр.). Він виступає переконаним поборником монархічної форми правління.

Одним із найпомітніших істориків пореформеної Росії став **Василь Осипович Ключевський** (1841 – 1911 рр.).

Народився у Пензенській губернії, в родині священника. Навчався у духовній семінарії, вищу освіту здобув на історичному факультеті Московського університету. Після захисту докторської дисертації від 1882 р. став професором російської історії цього навчального закладу. Займав виразну проімперську позицію. За великі наукові заслуги отримав почесне звання академіка.

Коло наукових інтересів вченого вражає, про це засвідчує перелік тільки деяких його значимих праць: «Походження кріпосного права в Росії» (рос. «Происхождение крепостного права в России»), «Російський рубль XVI – XVIII століття у його відношеннях до сучасного» (рос. «Российский рубль XVI – XVIII века в его отношениях к современному»), «Боярська дума давньої Русі» (рос. «Боярская дума древней Руси»), «Подушна подать і скасування холопства в Росії» (рос. «Подушный налог

и упразнение холопства въ Россіи») та ін. Усе своє творче життя В. Ключевський працював над своїм 5-томним дослідженням «Курс російської історії» (рос. «Курсъ русской исторіи»).

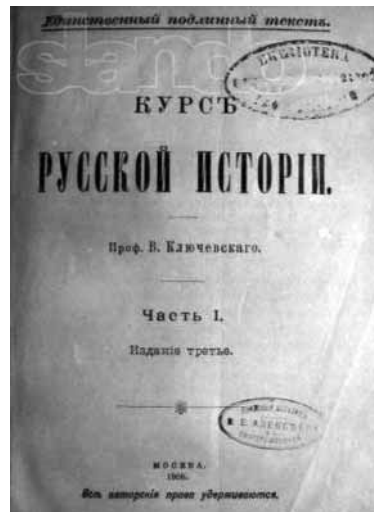
Аналіз творчого доробку вченого дозволяє дійти висновку, що він загалом поділяв позитивістську методологію, а також намагався пристосувати ідеалістичну концепцію «державної школи» до вульгарного економічного матеріалізму. Він стояв на позиціях плюралістичного розуміння історичного процесу, був поборником «теорії факторів». Трьома китами суспільного розвитку вважав особистість, людське суспільство і природне середовище. В. Ключевський спробував дати власну періодизацію російської історії, виділяючи такі періоди:

- 1) Русь дніпровська, міська, торгова;
- 2) Русь удільно-князівська, вільно-землеробська;
- 3) Русь Московська, царсько-боярська;
- 4) Русь всеросійська, імператорська.

Попри певну оригінальність цієї періодизації вона мала й суттєві недоліки. Слабкою її стороною було порушення органічної єдності історичного процесу, цим вона поступається періодизації російської історії за версією С. Соловйова.

В. Ключевський різнобічно висвітлив російський історичний процес, приділивши увагу не лише політичній, але й соціальній, економічній та частково повсякденній історії. Поряд з цим історію України він неодмінно трактував лише як складову російської минувшини.

Як визнаний науковий лідер, В. Ключевський виступав творцем власної історичної школи, послідовниками ідей якої стали **Павло Мілюков** (1859 – 1943 рр.),

«Курс російської історії»

Михайло Богословський (1867 – 1929 рр.), **Михайло Покровський** (1868 – 1932 рр.) та багато ін.

У пореформеній історіографії Росії широке висвітлення знайшли проблеми аграрної історії, народних рухів, життя сільського соціуму. До цих проблем зверталися **Іван Беляєв** (1810 – 1873 рр.), **Микола Костомаров** (1817 – 1885 рр.), а також деякі революційні демократи.

У 1870 – 80-х рр. доволі вагоме місце займала народницька історіографія, найяскравішими представниками якої стали **Петро Лаврович Лавров** (1823 – 1900 рр.), **Михайло Костянтинович Михайловський** (1842 – 1904 рр.), **Петро Микитович Ткачов** (1844 – 1886 рр.) та ін. Досліджучи як європейську, так і російську історію вони намагалися обґрунтувати постулат про можливість особливого, общинного історичного шляху Росії без капіталістичної стадії. При цьому народники абсолютизували роль видатної особи в історії.

У другій половині XIX ст. сформувалась «російська історична школа» загальної історії, яку репрезентували І. Лучицький, М. Ковалевський, М. Карєєв, Є. Тарле.

Іван Васильович Лучицький (1845 – 1918 рр.) досліджував історію релігійних воєн у Франції, демократичні рухи XVI століття, ідеологію кальвінізму. Вчений увів у науковий обіг значну кількість досі невідомих джерел.

Микола Іванович Карєєв (1850 – 1931 рр.) вивчав селянське питання у Франції останньої чверті XVIII ст. Він дав високу оцінку Французькій революції, дослідив генезу аграрного питання в ній. Перу М. Карєєва належить і фундаментальна 7-томна праця *«Історія Західної Європи нового часу»* (рос. *«История Западной Европы нового времени»*), яка не мала тоді аналогів за широчінню охоплення матеріалу й ґрунтовністю його розгляду.

Максим Максимович Ковалевський (1851 – 1916 рр.) мав справді енциклопедичні знання. У своїй ґрунтовній праці *«Походження сучасної демократії»* (рос. *«Происхождение современной демократии»*) він намагався по-новому осмислити досвід Французької революції кінця XVIII ст.

Відомим медієвістом був **Павло Гаврилович Виноградов** (1854 – 1925 рр.). Його перу належать доволі глибокі праці з історії середньовіччя, зокрема, *«Походження феодальних відносин у Лангобардській Італії»* (рос. *«Происхождение феодальных отношений в Лангобардской Италии»*), *«Дослідження з соціальної історії Англії в середні віки»* (рос. *«Исследования по социальной истории Англии в средние века»*), (рос. *«Средневековое поместья в Англии»*) (*«Средневековое поместья в Англии»*) та ін.

Авторитетним фахівцем із історії Франції та міжнародних відносин став **Євген Вікторович Тарле** (1874 – 1955 рр.). Загальне визнання дістали його праці *«Нашестя Наполеона в Росію»* (рос. *«Нашествие Наполеона в Россию»*), *«Наполеон»*, *«Жерміналь і преріаль»* (рос. *«Жерминаль и прериаль»*), *«Кримська війна»* (рос. *«Крымская война»*) та ін.

Підводячи підсумки зазначеному вище, слід підкреслити, що в другій половині XIX століття історична думка пішла далеко вперед. Це стосувалося удосконалення методології, розширення проблематики, досліджень, уведення в науковий обіг нових джерел, підвищення достовірності й об'єктивності історичних знань. Все це сприяло остаточному перетворенню історії в окрему галузь наукових знань із специфічним предметом і особливою джерелознавчою базою. Панівні позиції у вказаному періоді зайняла позитивістська історіографія.

Запитання й завдання

1. Схарактеризуйте науково-теоретичні умови історієписання другої пол. XIX ст.
2. Дайте свою оцінку марксистського розуміння стадійності історичного процесу.
3. Визначте найголовніші особливості позитивістської методології історії.

4. В чому полягала базова відмінність між Оксфордською й Кембриджською науковим школами?
5. Назвіть найвідоміших репрезентантів позитивістської історіографії Франції й Англії.
6. Проаналізуйте надбання та особливості німецької історичної школи.
7. Які вразливі сторони марксистської історіографії?
8. Розкрийте значення наукової творчості В. О. Ключевського.
9. Закінчіть речення: «Найголовнішими представниками російської історичної школи загальної історії стали:»
10. Опануйте такі основні поняття й терміни: *позитивізм, марксизм, школа «життя», Оксфордська й Кембриджська наукові школи, російська історична школа загальної історії, метод культурно-історичного синтезу, метод точного опису фактів.*

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Історіографічні пам'ятки

1. Августин. О Граде Божьем : в 4 т. / Августин. – М. : Наука, 1994. – Т. 1–4.
2. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян / Аристотель ; пер. и коммент. С. И. Радцига, В. С. Сергеева. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1936. – 198 с.
3. Бейль П. Исторический и критический словарь : в 2-х т. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1–2.
4. Біблія або книги Святого письма Старого і Нового Заповіту : із мови давньоєвропейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнка. – К. : Українське Біблійне товариство, 2002. – 1375 с.
5. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1–2.
6. Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций / Д. Вико. – М. ; К. : «REFL-book», «ИСА», 1994. – 656 с.
7. Вольтер В. Избранные произведения / В. Вольтер. – М. : ГИХЛ, 1947. – 644 с.
8. Вольтер. Философия истории / Вольтер. – СПб : [б. и.], 1868. – 145 с.
9. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г. В. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – 471 с.
10. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 705 с.
11. Гесиод. Работы и дни / Гесиод // Эллинские поэты в переводах В. В. Вересаева. – М., 1963. – С. 51–120.
12. Геродот. История в девяти книгах / Геродот. – Л. : Наука, 1972. – 600 с.
13. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот. – К. : Наук. думка, 1993. – 575 с.
14. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи : в 7 т. / Э. Гиббон ; пер. с англ. В. Н. Неведомского. – СПб. : Наука, 1999 – 2000. – Т. 1–7.

15. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 624 с.
16. Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья / Т. Н. Грановский. – М. : Наука, 1987. – 432 с.
17. Декарт Р. Рассуждение о методе / Р. Декарт // Избранные произведения. – М., 1950. – С. 257–319.
18. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. / Р. Декарт. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 654 с.
19. Записки Ю. Цезаря. Гай Саллюстий Крисп : произвед. – М. : Ладомир, 1999. – 750 с.
20. Ибн-Халдун. Введение / Ибн-Халдун // Избранные произведения мыслителей Ближнего и Среднего Востока. – М., 1961. – С. 559–628.
21. Историки античности : сборник : в 2 т. : пер. с лат. – М. : Правда, 1989. – Т. 2. Древний Рим – 637 с.
22. Историки Греции : Геродот – Фукидид – Ксенофонт / сост., авт. предисл. Т. Миллер. – М. : Художественная литература, 1976. – 430 с.
23. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. / Н. М. Карамзин. – М. : Книга, 1988. – Т. 1–12.
24. Карамзин Н. М. Избранные статьи и письма / Н. М. Карамзин. – М. : Современник, 1982. – 351 с.
25. Ключевский В. О. Сочинения : в 8 т. / В. О. Ключевский. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 1–8.
26. Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Ж.-А. Кондорсе. – М. : Государственное социально-экономическое изд-во, 1936. – 265 с.
27. Конт О. Курс позитивной философии : в 4 т. / О. Конт. – СПб : [б. и.], 1891. – Т. 1. – 251 с.
28. Ксенофонт А. Сократические сочинения / А. Ксенофонт. – М. : Наука, 1993. – 379 с.
29. Ланглюа Ш. Введение в изучение истории : 2-е изд. / Ш. Ланглюа, Ш. Сеньбос ; под ред. Ю. Семенова. – М. : ГПИБ, 2004. – 305 с.
30. Ленін В. І. Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – К. : Політвидав, 1969. – Т. 1. – 647 с. ; Т. 3. – 757 с.

31. Ливий Т. История Рима от основания города : перевод с лат. / Т. Ливий ; отв. ред. Е. С. Голубцова. – М. : Наука, 1989. – 575 с.
32. Літопис Руський / упоряд. Л. Є. Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – 591 с.
33. Макиавелли Н. Сочинения / Н. Макиавелли. – М. ; Л. : Academia, 1934. – 420 с.
34. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения / Ш.-Л. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
35. Монтескье Ш.-Л. Персидские письма / Ш.-Л. Монтескье. – М. : ИОЛОС, 1956. – 512 с.
36. Ориген. О началах / Ориген. – Самара : [б. и.], 1993. – 220 с.
37. Павел Диакон. История / Диакон Павел; отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1988. – 237 с.
38. Платон. Филеб. Государство. Тимей, Критий : пер. с древнегреч. / Платон ; общ. ред.: А. Ф. Лосев, В. Ф. Асмус, А. А. Тахо-Годи – М. : Мысль, 1999. – 656 с.
39. Плиний Младший : письма / Плиний Младший ; пер. : М. Е. Сергеевко, А. И. Доватура, В. С. Соколова. – М. ; Л. : АН СССР, 1950. – 572 с.
40. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 2 т. – М. : Наука, 1994. – Т. 1–2.
41. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Прокопий из Кесарии ; пер. с греч. С. П. Кондратьева. – М. : Наука, 1950. – 515 с.
42. Руссо Ж. Ж. О причинах неравенства / Ж. Ж. Руссо. – СПб. : Типо-Литография А. Э. Винеке, 1907. – 166 с.
43. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.
44. Саллюстий Г. К. Сочинения / Г. К. Саллюстий / пер., статья и коммент. В. О. Горенштейна. – М. : Наука, 1981. – 225 с.
45. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. / Б. Спиноза. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 2. – 727 с.
46. Сен-Симон К.-А. Избранные сочинения : в 2 т. / К.-А. Сен-Симон ; под. ред. В. П. Волгина. – М. : АН СССР, 1948. – Т. 1–2.
47. Соловьев С. М. История России с древнейших времен : в 29 т. / С. М. Соловьев. – М. : Эксмо, 1957–1970. – Т. 1–29.

48. Татищев В. Н. История Российская : в 7 т. / В. Н. Татищев. – М. : АН СССР, 1963. – Т. 1–7.
49. Тацит К. Сочинения : в 2 т. / К. Тацит. – Л. : Наука, 1969. – Т. 2. История. – 370 с.
50. Тюрго А.-Р. Избранные философские произведения / А.-Р. Тюрго. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 189 с.
51. Транквилл Г. С. Жизнь двенадцати цезарей / Г. С. Транквилл. – М. : Наука, 1966. – 374 с.
52. Фукидід. Історія / Фукидід. – М. : Ладомир, 1999. – 729 с.
53. Цезарь Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжителей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне / Юлий Цезарь ; пер. и коммент. М. М. Покровского. – М. : Ладомир, 1999. – 750 с.

Наукова література

Основна

1. Алпатов М. А. Политические идеи французской буржуазной историографии XIX века / М. А. Алпатов. – М. ; Л. : АН СССР, 1949. – 406 с.
2. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа в XVII – первой четверти XVIII в. / М. А. Алпатов. – М. : Наука, 1976. – 456 с.
3. Барг М. А. Историческая мысль английского Просвещения / М. А. Барг // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Г. Болингброк. – М., 1978. – С. 274–315.
4. Бибииков М. В. Историческая литература Византии : монография / М. В. Бибииков. – СПб. : Алетейя, 1998. – 317 с.
5. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / І. В. Бойченко. – К. : Знання, 2000. – 723 с.
6. Вайнштейн О. Л. Западноєвропейська середньовікова історіографія / О. Л. Вайнштейн. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 250 с.
7. Вейнберг Й. П. Рождение истории. Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н.э. / Й. П. Вейнберг. – М. : Наука, 1993. – 483 с.

8. Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке / В. П. Волгин. – М. : АН СССР, 1958. – 210 с.
9. Гуковский М. А. Итальянское Возрождение : в 2 т. / М. А. Гуковский. – Т. 1. – Л., 1947. – 340 с. ; Т. 2. – Л., 1961. – 256 с.
10. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. – М. : Высш. шк., 1985. – 495 с.
11. Далин В. М. Историки Франции XIX–XX веков : монография / В. М. Далин. – М. : Наука, 1981. – 327 с.
12. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 226 с.
13. Игнатенко А. А. Ибн-Халдун / А. А. Игнатенко. – М. : Мысль, 1980. – 160 с.
14. Иллерицкий В. Е. Историография истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / В. Е. Иллерицкий. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1971. – 458 с.
15. Историки и история. Жизнь. Судьба. Творчество / авт. проекта Е. Б. Черняк, Б. А. Тормасов : в 2-х т. – М. : Острожье, 1997 – 1998. – Т. 1. – 701 с. ; Т. 2. – 870 с.
16. Историография античной истории : учеб. пособие / под. ред. В. И. Кузицина. – М. : Высшая шк., 1980. – 415 с.
17. Историография истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции : 2-е изд., испр. и доп. / под. ред. В. Е. Иллерицкого, И. А. Кудрявцева. – М. : Высш. шк., 1971. – 458 с.
18. Историография нового времени стран Европы и Америки / отв. ред. И. С. Галкин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1967. – 669 с.
19. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под. ред. И. П. Дементьева. – М. : Высшая школа, 1990. – 512 с. : ил.
20. Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки Америки / отв. ред. И. С. Галкин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1977. – 574 с.
21. Кнабе Г. С. Корнелий Тацит / Г. С. Кнабе ; отв. ред. И. С. Свенцицкая. – М. : Наука, 1981. – 206 с.

22. Косминский Е. А. Историография истории средних веков / Е. А. Косминский. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1963. – 430 с.
23. Кроче Б. Теория и история историографии : пер. с итал. / Б. Кроче. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 192 с.
24. Лебедев А. П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX веков / А. П. Лебедев. – СПб. : Алетейя, 2000. – 476 с.
25. Лосев А. Ф. Античная философия истории / А. Ф. Лосев. – М. : Наука, 1977. – 105 с.
26. Лурье С. Я. Геродот / С. Я. Лурье. – М. ; Л. : АН СССР, 1947. – 211 с.
27. Макогоненко Г. П. Н. Новиков и русское просвещение XVIII века / Г. П. Макогоненко. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1952. – 544 с.
28. Маркс – историк : сб. ст. / отв. ред. Э. А. Желубовская. – М. : Наука, 1968. – 711 с.
29. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века / И. С. Нарский. – М. : Высш. шк., 1974. – 379 с.
30. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVIII века / И. С. Нарский. – М. : Высш. шк., 1973. – 304 с.
31. Немировский А. И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1986. – 351 с.
32. Нечкина М. В. В. О. Ключевский / М. В. Нечкина. – М. : Наука, 1974. – 661 с.
33. Очерки истории исторической науки в СССР : в 2 т. – М. : АН СССР, 1955. – Т. 1. – 692 с.
34. Павленко Ю. Історія світової цивілізації : навч. посіб. / Ю. Павленко. – К. : Либідь, 1996. – 358 с.
35. Реизов Б. Г. Французская романтическая историография / Б. Г. Реизов. – Л. : Изд-во Ленинградского гос ун-та, 1956. – 536 с.
36. Сахаров А. М. Историография истории СССР. Дооктябрьский период / А. М. Сахаров. – М. : Наука, 1978. – 380 с.
37. Сборник материалов по истории исторической науки в СССР (конец XVIII – первая треть XIX века / под. ред. И. Д. Ковальченко. – М. : Высш. шк., 1990. – 285 с.

38. Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII вв. / В. В. Соколов. – М. : Высш. шк, 1984. – 448 с.
39. Соколов В. В. Средневековая философия / В. В. Соколов. – М. : Высш. шк, 1979. – 450 с.
40. Стасюлевич М. Опыт исторического обзора главных систем философии истории / М. Стасюлевич. – СПб. : Типография Ф. С. Сущинского, 1866. – 532 с.
41. Таран Л. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.) / Л. Таран. – К. : Вища школа. 1991. – 103 с.
42. Топоров В. Н. О космогонических источниках раннеисторических описаний / В. Н. Топоров // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973. – Вып. 6. – С. 117–121.
43. Трельч Э. Историзм и его проблемы / Э. Трельч. – М. : Юрист, 1994. – 719 с.
44. Фролов Э. Д. Русская историография античности (до середины XIX в.) : историогр. очерки / Э. Д. Фролов. – Л. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1967. – 144 с.
45. Хоментовская А. И. Лоренцо Валла – великий итальянец / А. И. Хоментовская. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 145 с.
46. Черепнин Л. В. Русская историография до XIX в. : учеб. пособие / Л. В. Черепнин. – М. : Госполитиздат, 1957. – 307 с.
47. Шапиро А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. Курс лекций / А. Л. Шапиро. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-т, 1982. – 241 с.
48. Шифман И. Ш. Ветхий Завет и его мир / И. Ш. Шифман. – М. : Наука, 1987. – 140 с.
51. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с. : ілюстр.

Додаткова

1. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. С. Аверинцев. – М. : CODA, 1997. – 343 с.
2. Аверинцев С. С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья / С. С. Аверинцев // Античность и Византия. – М., 1975. – 266–285.

3. Белявский В. А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический / В. А. Белявский. – М. : Мысль, 1971. – 319 с.
4. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. 1. От Илиады до Парфенона / А. Боннар ; пер. с фр. О. В. Волкова. – М. : Искусство, 1992. – 269 с. : ил.
5. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. 3. От Еврипида до Александрии / А. Боннар. – М. : Искусство, 1991. – 398 с. : ил.
6. Веллард Дж. Вавилон. Рассвет и гибель города Чудес / Дж. Веллард. – М. : Центрполиграф, 2004. – 268 с.
7. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики : сб. ст. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. – СПб. : Алетейя, 1999. – 538 с.
8. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции / Л. Винничук ; пер. с польск. В. К. Ронина. – М. : Высш. шк., 1988. – 496 с.
9. Всемирная история : Эллинистический и римский периоды / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек [и др.]. – Минск ; М. : Харвест : АСТ, 1999. – 855 с. : ил.
10. Гегель Г. В. Философия религии : в 2 т. / Г. В. Гегель. – М. : Наука, 1977. – Т. 1–2.
11. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. – М. : Наука, 1992. – Т. 2. – 541 с.
12. Дуров В. С. Художественная историография Древнего Рима / В. С. Дуров. – СПб. : СПбГУ, 1993. – 144 с.
13. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
14. Карсавин Л. П. Святые отцы и учителя Церкви / Л. П. Карсавин. – М. : Издательство МГУ, 1994. – 114 с.
15. Кузицин В. И. История Древней Греции / В. И. Кузицин. – М. : Высш. шк., 1986. – 388 с.
16. Курбатов Г. Л. Ранневизантийские портреты / Г. Л. Курбатов. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1991. – 272 с.
17. Лазарев В. Н. Происхождение итальянского Возрождения : в 2 т. / В. Н. Лазарев. – М. : АН СССР, 1956–59.
Т. 1 : Искусство Проторенессанса. – 1956. – 440 с.
Т. 2 : Искусство треченто. – 1959. – 586 с.

18. Лейбниц Г. Опыты теодицеи о благодати Божьей, свободе человека и начале зла / Г. Лейбниц // Соч. : в 4 т. – М., 1989. – Т. 4. – 554 с.
19. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2. – 829 с.
20. Рассел Б. История западной философии : в 2 т. Т. 1 / Б. Рассел. – М. : Миф, 1993. – 512 с.
21. Сергійчук Т. І. Античність в особах: видатні й відомі представники античності у замальовках сучасного письменника / Т. І. Сергійчук. – К. : Веселка, 2011. – 671 с.
22. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи / С. Л. Утченко. – М. : Наука, 1969. – 323 с.
23. Федоров-Давыдов Г. А. На окраинах античного мира / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Наука, 1975. – 104 с.
24. Хейзинга Й. Homo Ludens : В тени завтрашнего дня. – М. : Прогресс, 1992. – 464 с.
25. Хейзинга Й. Осень средневековья : в 3 т. / Й. Хейзинга – М. : Прогресс, 1995. – Т. 1–3.
26. Храмова В. Л. Целостность духовной культуры : монография / В. Л. Храмова. – К. : Феникс, 1995. – 399 с.
27. Шарру Р. Погибшие миры. Научные секреты древних : пер. с англ. / Р. Шарру. – М. : Общество по изучению тайн и загадок Земли, 1992. – 239 с.
28. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление : в 2-х т. / А. Шопенгауэр. – М. : «Московский Клуб», 1992. – Т. 2. – 832 с.
29. Шопенгауэр А. Статьи философские, эстетические и афоризмы / А. Шопенгауэр. – Х. : Бирюковы, 1888. – 304 с.
30. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Мысль, 1993. – 667 с.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агностицизм (від грец. agnostos – незнаний) – філософське вчення, яке заперечує пізнання об'єктивного світу й пізнання істини.

Антропоморфізм (від грец. anthropos – людина і morphe – форма) – теорія, за якою природні об'єкти і явища можуть мати властивості людини.

Архетип (від грец. arche – старий і typos – образ) 1) прообраз, первісний образ, першооснова, зразок; 2) найдавніше спільне джерело; 3) вихідна форма слова для пізніших утворень.

Генезис (гене́за) (від грец. genesis – походження) – зародження й наступний процес розвитку явища, об'єкта, що привів до певного стану, виду.

Географічний детермінізм – напрям у соціології, прихильники якого вирішального значення в перебігу історичного процесу надають географічному середовищу.

Гносеологія (від грец. gnoseos – пізнання і logos – слово) – теорія пізнання, яка вивчає його можливості, джерела, форми і методи, умови достовірності та істинності.

Даосизм (кит. дао цзя – школа дао) – філософсько-релігійна система давнього Китаю, що виникла в VI – V ст. до н. е.

Дедукція (від лат. deduction – відведення) – метод дослідження, коли окреме пізнається на основі знання загального.

Дуалізм (від лат. dualis – подвійний) – 1) двоїстість, роздвоєність; 2) філософське вчення про наявність і рівноцінність духу і матерії.

Еволюція (від лат. evolution – розгортання, розвиток) – поступовий розвиток явища, предмета при збереженні його якості в процесі кількісних змін.

Екзистенціалізм (від лат. existentio – існування) – ірраціональний напрям у філософії, предметом вивчення якої є існування людини.

Емпіризм (від грец. emperia – досвід) – напрям у теорії пізнання, представники якого на противагу раціоналізмові вважають чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм пізнання, применшують значення логічного аналізу й теоретичних узагальнень.

Епос (від грец. epos – слово, оповідання) – один із основних жанрів художньої літератури, що характеризується розповідно-описовою формою, широтою зображення подій і характерів.

Ерудитська критична щкола – напрям гуманістичної історіографії XV ст., засновником якого був Флавіо Бьондо.

Есхатологія (від грец. eschachos – останній і logos – вчення) – це релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини.

Європоцентризм – принцип дослідження, що базувався на переконанні у провідній цивілізаційній ролі європейської культури.

Зороастризм (від імені пророка Заратустри) – релігія давніх народів Центральної Азії, Азербайджану, Ірану та ін. країн Сходу, основи якої викладено в «Авесті».

Індукція (від лат. induction – уведення) – форма умовиводу, де на підставі на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне.

Історіографія – спеціальна галузь наукових знань, що вивчає історію історичної науки чи масив досліджень з певного тематичного напрямку, проблеми.

Історіософія – наука, що вивчає закони й принципи розвитку історичних подій.

Компаративістика – науковий метод, що ґрунтується на порівнянні об'єктів дослідження.

Конфуціанство – філософсько-етичне вчення та одна з найголовніших філософсько-релігійних течій давнього Китаю, які спираються на погляди давньокитайського мислителя Конфуція.

Концепція (від лат. conceptio – сприйняття) – система поглядів, розуміння певних явищ, процесів, набір доказів при побудові певної теорії.

Літопис – категорія наративних джерел, особливістю яких є виклад подій у хронологічній послідовності за роками.

Логографія (від грец. logos – слово і grafo – пишу) – твори з історичної прози у давньогрецькій літературі VI – V ст. до н. е.

Медієвістика (від лат. medium aevum) – галузь історичної науки, що вивчає історію середніх віків.

Методологія – 1) вчення про принцип та науковий метод пізнання й перетворення світу; 2) сукупність методів, що їх застосовують у будь-якій науці.

Міф (від грец. «розповідь») – спосіб усвідомлення природних і суспільних явищ, що полягає в одуховоренні і персоніфікації природних сил, наділення їх людськими властивостями, це уявлення про природу і суспільство як наслідок діяльності фантастичних істот.

Міфологічне мислення – предметно-чуттєве, образне мислення, що характеризується слабким розвитком абстрактних понять.

Наратив (від лат. narrare – розповідь) – це виклад подій у розповідній формі, здебільшого від особи джерела.

Нова політична школа – напрям гуманістичної історіографії XV ст., засновником якого був Ніколо Макіавеллі.

Об'єкт (від лат. objectus – предмет) – 1) зовнішній світ, що існує поза нами і є предметом пізнання, практичної дії суб'єкта; 2) явище, на яке спрямована якась діяльність, напр. дослідження.

Онтологія (від грец. ontos – ество і logos – слово) – учення про буття, у якому вивчаються загальні основи, принципи буття, його структура й закономірності.

Парадигма (від грец. paradeigma – приклад, взірць) – система флективних змін, які служать зразком формотворення для певної частини мови.

Позитивізм (від лат. positivus – умовний, позитивний) – течія у філософії, представники якої проголошують єдиним джерелом істинного знання емпіричні дані і заперечують пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення загалом.

Політеїзм (від грец. poly – багато і theos – Бог) – багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

Політико-риторична школа – напрям гуманістичної історіографії XV ст., засновником якого був Леонардо Бруні.

Постулат (від лат. postulatum – вимога) – твердження, яке при побудові наукової теорії сприймають як вихідне без доказів, аксіоматично.

Прагматизм (від грец. pragma – дія) – напрям у філософії, згідно з яким істинним вважається не те, що відповідає об'єктивній дійсності, а те, що дає практичні корисні результати.

Провіденціоналізм (від лат. providentio – провидіння) – це теологічна концепція історії, прихильники якої твердять, що вся

людська історія розвивається винятково за промислом, планом Божим.

Прогрес (від лат. progressus – рух уперед) – висхідний рух, сходження вгору, вдосконалення.

Просвітництво – термін для позначення періоду в європейській історії безпосередньо перед Великою французькою революцією кінця XVIII ст., а також видатного культурного феномену, який припадав приблизно на серед. XVIII ст.

Раціоналізм (від лат. rationalis – розумний) – філософський напрям, представники якого стверджують, що розум є вирішальним джерелом істинного знання.

Регрес (від лат. regressus – зворотний рух) – низхідний рух від вищого до нижчого.

Риторичний (від грец. rhetorike) – пишномовний, але мало-змістовний.

Романтизм – ідейний і художній напрям у європейських та американських культурах кінця XVIII – першої пол. XIX ст., що заперечував класицизм; світобачення, якому властива ідеалізація дійсності.

Сакральний (від лат. sacer – священний) – священний, той, що стосується культу й ритуалу.

Симбіоз (від грец. symbiosis – співжиття) – форми спільного існування двох організмів різних видів.

Синкретизм (від грец. syncretos – з'єднання) – нерозчленованість, дифузність, злитність, характерні для початкового, нерозвиненого будь-якого явища, в тому числі форми знання.

Скептицизм (від грец. skeptikos – недовірливий) – 1) філософське вчення, що ґрунтується на сумнівах в існуванні якогось надійного критерію істини; 2) тверезе, критичне ставлення до чогонебудь, недовіра до правильності чи істинності чогось.

Структуралізм – напрям наукового пізнання, що ґрунтується на системно-структурному методі аналізу.

Суб'єкт – (від лат. subjectum – підкладене) – людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності.

Суб'єктивізм (від лат. *subjectivus* – підметовий) – світогляд, що заперечує об'єктивні закони розвитку й обґрунтовує головну роль суб'єкта у процесі пізнання.

Схоластика (від лат. *scholasticos* – учений, шкільний) – тип релігійної філософії середніх віків, який характеризується поєднанням теолого-догматичних висновків з раціоналістичною методикою і зацікавленістю до формально-логічних проблем.

Теософія (від грец. *theos* – Бог і *Sophia* – мудрість, знання) – богопізнання, релігійна філософія з містичним змістом.

Толедот (родослівна) – подача списків предків, визначення місця роду, племені, людини в системі суспільних зв'язків.

Томізм – учення Фоми (Томи) Аквінського, заснований ним напрям католицької філософії й теології.

Фаталізм (від лат. *fatalis* – наперед визначений долею) – віра в невідворотність долі, фатуму.

Феномен (від грец. *phainomenon*) – 1) явище, в якому спостерігається суть чогось; 2) рідкісне, незвичайне явище або виняткова людина.

Філософія історії – розділ філософії, що займається проблемами сенсу історії, її закономірностями, основними напрямками розвитку людства та історичного пізнання

Хроніка (від грец. *chronika* – літопис, *chronos* – час) – вид історичного твору, літопис, у якому послідовно розкривається історія суспільних подій за тривалий проміжок часу.

Хронограф – жанр історичної оповіді, зведений огляд історії.

Цивілізація (від лат. *civilis* – гідний, вихований) – рівень суспільного розвитку, духовної та матеріальної культури.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕСТОВОЇ ПЕРЕВІРКИ РІВНЯ ЗНАНЬ¹

(максимальна кількість балів – 100)

ВАРІАНТ №1

1-й рівень (1 бал за кожну правильну відповідь)

Із запропонованих варіантів виберіть одну правильну відповідь чи відповідне закінчення речення:

1. Предметом історії історичної науки є: а) історичне минуле людства; б) стародруки з історії; в) закономірності генези й розвитку наукових історичних знань та їхнє функціонування в системі соціально-пізнавальної інформації.
2. До власне історіографічних джерел належать: а) твори істориків найдавніших цивілізацій; б) конкретно-історичні та історіософські праці науковців різних епох; в) праці історіографічного характеру, підготовлені сучасними вченими.
3. Проблеми історіографії періоду нової історії досліджували: а) І. Галкін, І. Дементьєв, М. Барг; б) М. Гуковський, О. Ігнатенко, О. Хоментовська; в) В. Кузіцин, Л. Таран, Б. Реізов.
4. Синкретизм: а) наділення об'єктів природи, небесних світил і планет, а також вигаданих міфічних істот людськими зовнішністю та якостями; б) нерозчленованість, злитність, характерні для початкового, нерозвиненого етапу будь-якого явища, в тому числі й форми знання; в) пошук вірогідного, істинного знання.
5. Одна із найдавніших історіографічних пам'яток, що дістала назву за місцем свого музейного зберігання: а) Палермський камінь; б) Розетський камінь; в) Бехістунський скельний напис.
6. Толедот – це: а) перелік історичних подій; б) династичні списки царів; в) подача списків предків, визначення місця роду, племені, людини в системі суспільних зв'язків.

¹ Тести можна використовувати як для підсумкового контролю, так і (вибірково) поточного.

7. Конфуціанство – це: а) провідний історіографічний напрям у країнах стародавнього Сходу; б) релігійно-філософська система Китаю; в) одна із морально-етичних теорій Далекого Сходу.
8. Основні філософські системи античності, що стали базовою основою розвитку світової філософії в наступні періоди: а) Емпедокла, Епікура, Діогена; б) Левкіпа-Демокріта, Сократа-Платона, Аристотеля; в) Фалеса, Анаксагора, М. Аврелія.
9. Творцем концепції суспільного регресу став філософ і поет: а) Солон; б) Гесіод; в) Геракліт.
10. Представниками старшого покоління логографів стали: а) Ксанф Мідійський, Ферекид Сіроський, Геланік Лесбоський; б) Діодор Сіцилійський, Евдем Пароський, Лукіан із Самосати; в) Кадм Мілетський, Гекатей Мілетський, Харон Лампсакський.
11. Фаталізм – це: а) віра в невідворотність долі, фатуму; б) переконаність у примарності майбутнього; в) визнання імперативної дії історичних законів.
12. Батьківщиною історичної науки стала: а) стародавня Греція; б) античний Рим; в) давній Китай.
13. Кого із видатних античних істориків стосуються ці слова Т. Гобса: «Він глибше всіх зумів проникнути у смисл подій і правильно їх пояснити»? а) Т. Лівія; б) Страбона; в) Фуکیدіда?
14. Основоположником прагматичної історіографії вважається: а) Тацит; б) Геродот; в) Фуکیدід.
15. Працю «Загальна історія» написав: а) Полібій; б) Ксенофонт; в) Варрон.
16. Автором «Історії Риму» у 142 книгах став: а) Ціцерон; б) Т. Лівій; в) К. Тацит.
17. Яскравим представником біографічного жанру в римській історіографії став: а) Плутарх; б) Полібій; в) Светоній.
18. Автором історико-філософського твору «De civitate dei» був видатний мислитель раннього середньовіччя: а) Аврелій Августин; б) Євсевій Кесарійський; в) Оріген.
19. «Найблискучішим розумом свого віку» сучасники називали: а) Бернара Клервоського; б) П'єра Абеляра; в) Гвіберта Ножанського.
20. Синтез аристотелізму й католицької теології намагався здійснити

- відомий філософ Середньовіччя: а) І. Флорський; б) Тома (Фома) Аквінський; в) Беда Верібаліс.
21. Автором праці «Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і готами» став: а) Григорій Турський; б) Микита Хоніат; в) Прокопій Кесарійський.
 22. Зміст якої популярної історіософської теорії XVI ст. викладений у листі монаха Філофея до великого князя Василя III «Вся християнская царства снизошася в твое едино, яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвѣртому не бывати: а) трансляції центрів християнського світу; б) провіденціалізму; в) есхатології?
 23. «Книгу прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що живуть з ними на землі» написав видатний мислитель XIV ст.: а) Ібн Халдун; б) Кассіодор; в) Йордан.
 24. У XV ст. створилося дві школи гуманістичної історіографії: а) «нова політична» і пантеїстична; б) антикварна і раціоналістична; в) ерудитська критична і політико-риторична.
 25. Вперше в історичній науці виділив період *medium aevum* італійський історик-гуманіст: а) Поджо Браччоліні; б) Лоренцо Валла; в) Флавіо Бьондо.
 26. Трактат «Метод легкого засвоєння історії» написав: а) Мішель Монтень; б) Томас Мор; в) Жан Боден.
 27. Дедуктивний метод наукового пізнання обґрунтував: а) Ф. Бекон; б) Р. Декарт; в) Б. Спіноза.
 28. Працю «Історія заколоту», в якій сформульовано одну із пануючих концепцій історії Англії, написав: а) Г. Барнет; б) Д. Спрігте; в) Е. Хайд (Кларендон).
 29. Автором теорії історичного коловороту став італійський мислитель: а) Д. Віко; б) Л. Бруні; в) Ф. Патріці.
 30. Невтомних збирачів і упорядників історичних документів у XVII ст. називали: а) раціоналістами; б) прагматиками; в) ерудитами.
 31. Основоположником дипломатки як спеціальної історичної дисципліни вважають: а) Ж. де Мабільйона; б) Ж. Боланда; в) Л. Бофора.
 32. Автором «Великого історичного словника» став: а) Л. Морері; б) Г. Маблі; в) П. Гольбах.

33. «Володарем дум» у XVIII ст. по праву величали: а) Д. Дідро; б) Ш. Монтеск'є; в) Ф. Вольтера.
34. Творцем першої цілісної теорії суспільного прогресу став: а) Ж. Р. Тюрго; б) К. Гельвецій; в) Г. Маблі.
35. Автором багатотомної «Історії обох Індій» став: а) Ж. Кондорсе; б) Г. Рейналь; в) П. Ламетрі.
36. Першу спробу повного і зв'язного викладу історії Англії здійснив видатний шотландський філософ, економіст та історик: а) Е. Гіббон; б) Д. Юм; в) Г. Барнет.
37. Німецьку просвітницьку історичну думку репрезентували: а) Й. Гердер, А. Шльоцер; б) Л. Фейєрбах, Г. Лейбніц; в) Г. Міллер, Й. В. Гете.
38. «Історія Російська» належить перу російського просвітника: а) О. Радищева; б) В. Татищева; в) М. Щербатова.
39. Джерелознавче видання «Давня російська Вівлюфіка» підготував: а) І. Болтін; б) М. Ломоносов; в) М. Новіков.
40. Уявлення про «органічний» розвиток історичного процесу були притаманні: а) романтизму; б) французькій історичній школі; в) Просвітництву.
41. Фундатором німецької класичної школи став: а) Б. Нібур; б) Л. Ранке; в) Ф. Дальман.
42. Очільником ліберально-просвітницької гейдельберзької школи став: а) Г. Гервінус; б) Ф. Шлоссер; в) Г. Луден.
43. Основи вігського прочитання вітчизняної історії заклав автор 5-томної праці «Історія Англії від воцаріння Якова II»: а) Т. Мен; б) Е. Гіббон; в) Т. Маколей.
44. Автором 29-томної праці «Історія Росії з найдавніших часів» став: а) Т. Грановський; б) І. Кіреєвський; в) С. Соловійов.
45. Фундаторами позитивістської філософії стали: а) В. Дільтей, Ф. Ніцше, О. Шпенглер; б) О. Конт, Г. Спенсер, Д. Міль; в) Ф. Шеллін, Й. Фіхте, Л. Фейєрбах.
46. На думку позитивістів, головне завдання й метод історичного дослідження становить: а) аналіз і узагальнення фактів; б) відбір і групування фактичного матеріалу; в) точний опис і класифікація фактів, виявлених в результаті критичного аналізу документів.

47. Засновником Оксфордської школи став: а) В. Стебс; б) Д. Актон; в) В. Ешлі.
48. Головними адептами «малогерманської школи» були: а) Й. Дройзен, Г. Зібель, Г. Трейчке; б) Юліус Фіккер, Й. Нансен; в) М. Леман, Я. Буркхардт.
49. Першим репрезентантом марксистської історичної думки в Росії став: а) М. Покровський; б) М. Туган-Барановський; в) Г. Плеханов.
50. 5-томне дослідження «Курс російської історії» належить перу: а) В. Ключевського; б) І. Лучицького; в) М. Карєєва.

2-й рівень (10 балів)

Розташуйте в хронологічній послідовності такі явища й етапи розвитку історичної думки:

- 1) ранній раціоналізм; 2) марксизм; 3) фаталізм; 4) ранкеанство;
- 5) ерудитська критична школа; 6) концепція Кларендона; 7) історичні записи; 8) томізм; 9) теорія коловороту; 10) Просвітництво.

3-й рівень (15 балів)

Встановіть відповідність:

- 1) батьківщина історичної науки; 2) «Історичні записки»;
- 3) томізм; 4) лідер політико-риторичної школи; 5) теологічна концепція, прихильники якої вирішального значення в історії надавали промислу Божому; 6) формаційна п'ятичленна схема історичного поступу; 7) найдавніший спосіб фіксації історичних знань з виникненням писемності; 8) «Причини занепаду і загибелі римської імперії»; 9) Д. Віко; 10) утвердження позитивістської історіософії.

- а) історичні записи; б) теорія історичного коловороту;
- в) провіденціалізм; г) Е. Гіббон; д) друга половина XIX ст.; е) марксизм;
- є) Л. Бруні; ж) антична Греція; з) Ф. Аквінський; і) Сима Цянь.

4-й рівень (25 балів)

Стисло й вичерпно розкрийте сутність питання:

Що спільного й відмінного в історіографічних надбаннях античності та ренесансно-гуманістичної доби?

ВАРІАНТ №2

1-й рівень (1 бал за кожну правильну відповідь)

Із запропонованих варіантів виберіть одну правильну відповідь чи відповідне закінчення речення:

1. Об'єктом історії історичної науки є: а) процес історичного пізнання в його історичній тягlostі; б) опис людських цивілізацій; в) пам'ятки наскельної історичної творчості.
2. Специфіку середньовічного історичного знання Західної Європи вивчали такі вчені: а) М. Гуковський, О. Ігнатенко, О. Хоментовська; б) Є. Космінський, Є. Гутнова, О. Вайнштейн; в) І. Галкін, І. Дементьєв, М. Барг.
3. Міф – це: а) наділення об'єктів природи, небесних світил і планет, а також вигаданих міфічних істот людською зовнішністю та якостями; б) нерозчленованість, злитність, характерні для початкового, нерозвиненого етапу будь-якого явища, в тому числі й форми знання; в) спосіб усвідомлення природних і суспільних явищ, що полягає в одуховоренні й персоніфікації природних сил, наділення їх людськими властивостями, це уявлення про природу і суспільство як наслідок діяльності фантастичних істот.
4. Початкові історичні знання на письмі подавалися у формі: а) глиняних табличок; б) записів; в) нотаток на папірусі.
5. До старозавітних історичних оповідей належать такі комплекси книг: а) П'ятикнижжя Мойсееве, Пророцтво й Писання; б) Апокаліпсис; в) Суддів – Самуїла – Царів, Єздри і Неємії, Парополіменон.
6. Автором праці «Історичні записки» став відомий китайський історик: а) Фа Сянь; б) Лао Цзи; в) Сима Цянь.
7. Історико-філософський трактат «De rerum natura» належить перу а) Лукреція Кара; б) Квінта Туберона; в) Сенеки.
8. Ідея закономірного розвитку історії належала: а) Сократу; б) Аристотелю; в) Ксенофону.
9. Автором циклічної парадигми історичного розвитку вважається філософ: а) Платон; б) Емпірик; в) Анаксімен.

10. Логографія – це: а) перші наукові дослідження з історії; б) твори з історичної прози у давньогрецькій літературі VI – V ст. до н. е.; в) вид історичних джерел.
11. Полісоцентризм передбачав: а) зосередженість на аналізі державного устрою полісів; б) визнання вирішальної ролі полісної організації в перебігу історичних подій; в) переважну увагу істориків античності до висвітлення минувшини окремих міст-держав.
12. «Батьком історії» називають: а) Сима Цяня; б) Геродота; в) Фукидіда.
13. Засновником біографічного жанру історичної науки став античний історик: а) Полібій; б) Плутарх; в) Ксенофонт.
14. Представниками старшого покоління римських «аналістів» були: а) Кадм Мілетський, Гекатей Мілетський, Харон Лампсакський; б) Квінт Фабій, Фабіус Піктор, Луцій Пізон; в) Валерій Анціат, Квінт Туберон.
15. Автором низки історичних праць став видатний римський державний діяч і полководець: а) Октавіан Август; б) Гай Цезар; в) Марк Катон.
16. Монографії «Югуртинська війна» та «Про змову Катіліни» належать перу: а) Гая Салюстія Криспа; б) Корнелія Тацита; в) Тіта Лівія.
17. Історіографічний трактат «Як писати історію» створив: а) Діонісій Галікарнаський; б) Аміан Марцеліан; в) Лукіан із Самосати.
18. У середні віки панував світогляд: а) міфологічний; б) теологічний; в) гуманістичний.
19. Провіденціалізм – це: а) відмова від мирського життя, від його благ і задоволень, повне придушення в собі природних бажань; б) релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини; в) теологічна концепція історії, прихильники якої твердять, що вся людська історія розвивається винятково за промислом, планом Божим.
20. Найпоширенішим жанром середньовічного історієписання були: а) житійна література; б) хроніки; в) аналі.
21. Назвіть видатного німецького хроніста, внука імператора Генріха IV і дядька імператора Фрідріха I Барбаросси: а) Гвіберт Ножанський; б) Оттон Фрейзінгенський; в) Георгій Амортал.

22. Автором літописного зводу «Повість минулих літ» став: а) Іларіон; б) Нестор Літописець; в) Никон.
23. Ідейною основою епохи Відродження став: а) гуманізм; б) раціоналізм; в) концептуалізм.
24. У гуманістично-ренесансну добу теоцентричне світобачення змінилося на: а) геліоцентричне; б) антропоцентричне; в) європоцентричне.
25. Лідерами «нової політичної школи» стали: а) Марсіліо Фічіно, П'єтро Помпонацці; б) Леонардо Бруні, Флавіо Бьондо; в) Ніколо Макіавеллі, Франческо Гвіччардіні.
26. Гуманістичні мотиви простежуються у творах відомого московського філософа XVI ст.: а) Афанасія Никітіна; б) Івана Пересвєтова; в) Андрія Курбського.
27. Автором твору «Хроніка, літопис та історична Біблія» став: а) Себастьян Франк; б) Ж. Боден; в) Т. Мор.
28. Ранньораціоналістичний напрям сформувався в добу: а) гуманізму; б) просвітництва; в) Бароко.
29. Творцями теорії «суспільного договору» стали: а) Т. Гобс, Д. Локк; б) Г. Гроцій, Ф. Бекон; в) С. Пуфендорф, Х. Вольф.
30. Представниками скептицизму в історичній науці доби Бароко були: а) Д. Мільтон, Д. Гаррінгтон; б) Г. Болінброк, П. Бейль; в) Д. Мільтон, Г. Айртон.
31. Яскравим представником традиційно-провіденціалістської течії став французький мислитель XVII ст: а) Р. Декарт; б) Ж. Боссює; в) Б. Паскаль.
32. Д. Віко визначав три етапи розвитку людства: 1) божественний, 2) героїчний, 3) людський.
33. У XVIII ст. запанувала ідеологія: а) гуманізму; б) романтизму; в) просвітництва.
34. Теорія «соціальної фізики» передбачала: а) механістичний підхід до тлумачення подій історії; б) реконструкцію фізичних явищ у житті соціуму; в) симбіозне поєднання фізичних і соціальних явищ.
35. Автором знаменитого трактату «Про дух законів» став: а) Ж. Ж. Руссо; б) Ш. Монтеск'є; в) Ж. Мельє.
36. Найяскравішим представником англійського просвітницького

- історієписання вважається: а) Д. Юм; б) Е. Гіббон; в) Г. Болінброк.
37. Погляди О. Радищева найповніше репрезентує його знаменита праця: а) «Подорож із Петербурга в Москву»; б) «Давня російська Вівлюфіка»; в) «Історія Російська від найдавніших часів».
38. На поч. ХІХ ст. в історико-соціологічній думці Європи запанував новий суперечливий за змістом напрям: а) раціоналізм; б) сентименталізм; в) романтизм.
39. Родоначальником історичної школи права вважається: а) Ф. Савіньї; б) Г. Гуго; в) К. Ейхгорн.
40. Французька історична школа доби Реставрації представлена іменами: а) Ф. Шатобріан, Ж. де Местр, Г. Гервінус; б) В. Ціммерман, А. Сен-Сімон, Ф. Шлегель; в) О. Т'єррі, Ф. Гізо, Ф. Міньє, А Т'єр.
41. 12-томну працю «Історії держави Російської» написав: а) М. Карамзін; б) М. Погодін; в) Б. Чичерін.
42. Лідерами західництва в російській історіографії були: а) І. Беляєв, Ю. Самарін, О. Хом'яков; б) Т. Грановський, П. Кудрявцев, С. Соловійов; в) М. Погодін, К. Кавелін, М. Костомаров.
43. Методологічні принципи позитивістської історіографії узагальнили у спільній праці «Вступ до вивчення історії» французькі історики: а) Е. Лавісс, П. Ренувен; б) Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобас; в) І. Тен, А. Сорель.
44. Основним підґрунтям марксистської історіософії став: а) історичний матеріалізм; б) циклізм; в) утопічний соціалізм.
45. «Коротка історія англійського народу» належить перу провідного історика-позитивіста: а) Т. Бокля; б) В. Леккі; в) Д. Р. Гріна.
46. Очільником Кембриджської школи став: а) В. Стебс; б) Джон Актон; в) В. Кеннінгем.
47. Великою популярністю у Європі користувалася багатотомна колективна праця «Загальна історія з ІV століття до нашого часу» за редакцією: а) А. Олара, А. Сореля; б) Е. Лавісса, А. Рамбо; в) П. Левассера, Ф. де Куланжа.
48. Застарілу ранкеанську концепцію новим культурно-історичним синтезом на позитивістській основі намагався замінити:

- а) Г. Шмоллер; б) К. Лампрехт; в) Г. Кнапп.
49. Працю «Розвиток капіталізму в Росії» написав: а) П. Ткачов; б) В. Ульянов (Ленін); в) М. Аксельрод.
50. І. Луцицький, М. Ковалевський, М. Карєєв, Є. Тарле репрезентували: а) державну школу; б) російську історичну школу загальної історії; в) школу права.

2-й рівень (10 балів)

Розташуйте в хронологічній послідовності такі явища й етапи розвитку історичної думки:

- 1) романтизм; 2) політико-риторична школа; 3) російська історична школа загальної історії; 4) концепції «суспільного договору» і «природного права»; 5) Бароко; 6) позитивізм; 7) августицизм; 8) синкретизм; 9) схоластика; 10) гуманізм.

3-й рівень (15 балів)

Встановіть відповідність:

- 1) «батько історії»; 2) очільник ерудитсько-критичної школи; 3) теорія, прихильники якої вирішального значення надавали географічному середовищу; 4) час виникнення історії як науки; 5) фундатор німецької класичної школи історії; 6) «Великий історичний словник»; 7) августицизм; 8) «Історія Російська»; 9) «народний дух»; 10) спосіб акумулювання історичних знань у дописемний період.

- а) міф; б) Л. Ранке; в) V ст. до н. е.; г) В. Татищев; д) романтизм; е) Л. Морері; є) А. Августин; ж) географічний детермінізм; з) Геродот; і) Ф. Бьондо.

4-й рівень (25 балів)

Стисло й вичерпно розкрийте сутність питання:

У чому полягала докорінна відмінність романтичної й про-світницької методологій історії?

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

анали
аналістика
антропоморфізм
антропоцентризм
апологетика
аристотелизм
архаїчна міфологія
архаїчний епос
аскетизм

Б

базис і надбудова
Бароко
«батько історії»
Бехістунський напис
біографічний жанр
богослов'я
болландисти

В

великогерманська школа
Відродження (Ренесанс)
воєнна історія
всесвітньо-історична концепція
«всесвітня хроніка»

Г

Гейдельберзька школа
географічне середовище
географічний детермінізм
герменевтика
гносеологічний оптимізм
гносеологічний песимізм
«готичний баланс»
гуманізм

Ґ

гене́за історії як науки

Д

даосизм
дворянсько-монархічний
напря́м
«двоцентри́ва» картина світу
дедуктивний метод наукового
пізнання
«держава Бо́жа»
державна школа
детеологізація історії
джерельна база
діалектика, діалектичний метод
догматика

Е

евкомія
екзистенціалізм
«економічний напря́м» істо-
ріографії
екфра́сія
епікурейство
«ерудити»
ерудитська критична школа
есхатологія

Є

європоцентризм

З

завдання історії історичної
науки
закономірність історична
«золотий вік» людства
зороастризм

І

індуктивний метод наукового
пізнання
іраціоналізм

історизм
історико-соціологічна концепція
історична мемуаристика
історична свідомість
історична школа права
історичний матеріалізм
історичні уявлення
історієписання
історіографічний твір

К

Кембриджська наукова школа
кіничний нігілізм
класова теорія походження
держави
компіляція
конфуціанство
концепція Кларендона
космологія
критичний метод вивчення
джерел
культурно-історичний синтез

Л

латинський пуризм
ліберально-західницький напрям
ліберально-романтична історіо-
графія
лінійний архетип історичного часу
літопис
логографія

М

мавристи
малогерманська школа
марксизм
медієвістика
меркантилізм
метод точного опису й класифі-
кації фактів
методологія історичної науки

міжнародний конгрес історич-
них наук
«міська хроніка»
монадологія
монографія
«Москва – третій Рим»

Н

наративна історія
«народний баланс»
«народний дух»
натурфілософія
наукова революція
національна хроніка
неоплатонізм
нова політична школа
норманська теорія

О

об'єкт історії історичної науки
об'єктивність
Оксфордська наукова школа
«органічний» розвиток історич-
ного процесу
ортодоксальність

П

Палермський камінь
пантеїзм
патристика
періодизація історії
позитивізм
поліс
полісоцентризм
політико-риторична школа
політична історія
порівняльно-історичний метод
прагматична історіографія
предмет історії історичної науки
природний стан людства
причинно-наслідкові зв'язки

провіденціоналізм (августинизм)
Просвітництво
«психологічний» метод

Р

раціоналізм
революційно-демократичний
напрямок
регрес
риторичний стиль
романтизм
«російська історична школа»
загальної історії

С

семінар з історії
синкретизм
система Аристотеля
система Сократа-Платона
скептицизм
слов'янофільський напрям
софісти
«соціальна фізика»
спеціальні (допоміжні)
історичні дисципліни
Старий (Ветхий) Заповіт
статистичний метод
стоїцизм
структуралізм
суспільний прогрес
суспільні (історичні) умови
історичної науки
схоластика

Т

творчий доробок
тенденційність
теологія
теологія історії
теоцентричність
теорія «офіційної народності»

теорія природних прав
теорія суспільного договору
теорія трудової власності
толедот
томізм
торговий баланс
трансляція
трансцендентність

У

утопія

Ф

фальсифікація
фатум
«філософія життя»
філософія історії
філософсько-теоретичних
засади історичної науки
форма державного правління
формаційна вертикально-стаді-
альна схема
французька історична школа
доби Реставрації

Х

хроніка
хронограф

Ц

цивілізаційна концепція
циклічна модель історичного
розвитку

Ш

школа Л. Ранке (ранкеанство)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абеляр П'єр
Августин Аврелій
Авраам
Аврелій Марк
Агрікола Юлій
Айртон Генрі
Аксаков Іван
Аксаков Костянтин
Актон Джон
Алексій І (Комнін)
Аліг'єрі Данте
Алкідамант
Альфонс Арагонський
Амартол Георгій
Анаксагор
Анаксимандр
Анаксимен
Антипатр Луцій
Анціат Валерій
Аристотель
Ашока
Ашшурбаніпал

Б

Байрон Джорж
Балюз Етьєн
Бальзак Оноре
Барг Михайло
Барнет Гілберт
Бебель Август
Беда Венерабіліс (Досточ-
тимий)
Бейль П'єр
Бекон Френсіс
Бернар Клервоський
Берос
Беляєв Іван
Богословський Михайло

Боден Жан
Бодуен Франсуа
Боккаччо Джованні
Бокль Генрі
Болінгброк Генрі
Болланд Жан
Болтін Іван
Боссює Жан
Бофор Луї
Браччоліні Поджо
Брекіньї Луї
Бруні Леонардо
Бруно Джордано
Буке Мартін
Буркхардт Якоб
Бюхер Карл
Бьондо Флавіо
Бьорк Едуард

В

В'яса
Вейнберг Йоель
Валла Лоренцо
Вальмікі
Варон Марк
Василій III
Виноградов Павло
Відукінд
Віко Джамбатіста
Вілані Джузеппе
Вінчі Леонардо да
Віталій Ордерік
Володимир Мономах
Володимир Святий
Вольгер Франсуа-Марі
Вольф Фрідріх
Вольф Христіан

Г

Гален
Галілей Галілео
Галлер Карл
Гаррінгтон Джеймс
Гаттерер Йоган Кристоф
Гвіберт Ножанський
Гвіччардіні Франческо
Гегель Георг
Гекатей Мілетський
Геланік Лесбоський
Гелій Гней
Гельвецій Клод-Адріан
Гельмольд із Босау
Геміна Касіус
Генрі Мен
Генріх IV
Гервінус Георг
Гердер Йоган
Геродот
Гесіод
Гіббон Едуард
Гізо Франсуа
Гільгамеш
Гіппократ
Гобс Томас
Годрі
Гольбах Поль-Анрі
Гонорій Отенський
Градовський Олександр
Грановський Тимофій
Григор Никифор
Григорій Турський
Грін Джон
Гроцій Гуго
Гуго Густав
Гуковський Матвій
Гумільов Лев
Густав III
Гутнова Євгенія
Гюго Віктор

Д

Д'Аламбер Жан-Лерон
Д'Обінье Агрип
Давід
Далін Віктор
Дальман Фрідріх
Дандолло Франческо
Дарвін Чарльз
Дарій I
Декарт Рене
Дементьев Ігор
Демокріт
Десницький Семен
Детмар
Дідро Дені
Дільтей Вільгельм
Діоген
Діодор Сицилійський
Діонісій Галікарнаський
Діонісій Малій
Доміціан
Дройзен Йоган
Дюканж Шарль
Дюшене Андре
Дьяконов Іван

Е

Еаннатума
Евдем Пароський
Евелінг Елеонора
Евклід
Ейнгард
Ейхгорн Карл Фрідріх
Еккель Йозеф
Емпедокл
Емпірик
Енкіду
Енмеркар
Ентемена
Епіктет
Епікур

Еразм Роттердамський
 Етану
 Ешлі Вільям

Є

Євсевій Кесарійський

Ж

Жуанвіль Жан де

З

Заратустра
 Зашкільняк Леонід
 Зевс
 Зібель Генріх фон

Й

Йордан

І

Іван IV (Грозний)
 Ігор Святославович
 Ігор Старий
 Ієронім Страдонський
 Ілерицький Володимир
 Інокентій III
 Іоахім Флорський
 Ісидор Севільський

К

Кавелін Константин
 Кадм Мілетський
 Камбіз
 Кампанелла Томазо
 Кант Імануїл
 Кантакузин Іоан
 Кар Лукрецій
 Карамзін Микола
 Карєєв Микола
 Карл Великий
 Карл XII

Кассій
 Кассіодор
 Катерина II
 Катон Марк
 Каутінью
 Каутський Карл
 Кеннінгем Вільям
 Кеплер Йоган
 Кіреєвський Іван
 Кіреєвський Петро
 Ключевський Василь
 Кнапп Георг
 Ковалевський Максим
 Ковалевський Михайло
 Колінгвуд Робер Джон
 Коммін Філіп де
 Комніна Анна
 Компані Діно
 Кондорсе Жан
 Конт Огюст
 Конфуцій (Кун-Фудзи)
 Копернік Ніколай
 Космінський Євген
 Костомаров Микола
 Костянтин VII Багрянородний
 Кромвель Олівер
 Кроче Бенедетто
 Ксанф Лідійський
 Ксенофан Колофонський
 Ксенофонт
 Кудрявцев Петро
 Кузанський Микола
 Куландж Фюстель де
 Купер Фенімор
 Курціус Ернест

Л

Лабріолла Антоніо
 Лавіс Ернест
 Лавров Петро
 Ламетрі Жюльєн

Лампрехт Карл
Ланглуа Шарль
Лао-цзи
Лафарг Поль
Левассер П'єр
Леві-Стросс Клод
Левкіп
Лейбніц Готфрід
Леккі Вільям
Леклерк Нікола
Леман Макс
Лібкнехт Вільгельм
Лівій Тіт
Лільберн Джон
Ліутпранд
Логофет Пахомій
Локк Джон
Ломоносов Михайло
Луден Генріх
Лукіан із Самосати
Лучицький Іван
Людовік XIV

М

Мабільйон Жан де
Маблі Габріель де
Макіавеллі Ніколо
Маковей Томас
Малала Іоан
Манефон
Марцеліан Аміан
Мауер Георг фон
Маффеї Паоло
Меандр Протектор
Мегафон
Мельє Жан
Мен Томас
Менетті Джоноццо
Мерінг Франц
Месінг Готхольд
Местр Жан де

Михайловський Михайло
Міллер Герхард
Мілюков Павло
Міль Джон
Мільтон Джон
Мінье Франсуа
Монтень Мішель
Монтеск'є Шарль де
Монфокон Бернар де
Мор Томас
Морган Льюїс
Морері Луї
Мураторі Лодовіко

Н

Нарський Ігор
Немировський Олександр
Нестор Літописець
Никифор
Нібур Баргольд
Нікітін Афанасій
Ніцше Фрідріх
Новиков Микола
Ньютон Ісаак

О

Октавіан Август
Олар Альфонс
Олександр Великий
Олександр Невський
Оріген
Орізій
Оттон Фрейзінгенський

П

Павленко Юрій
Павло Диякон
Папebroш Даніель
Петавіус Діонісій
Патріці Франческо
Пересветов Іван

Пето Діонісій
 Петрарка Франческо
 Петті Вільям
 Пізон Луцій
 Піктор Фабіус
 Піррон
 Платон
 Плеханов Георгій
 Плутарх
 Погодін Михайло
 Покровський Михайло
 Полібій
 Поло Марко
 Помпонаці П'єтро
 Посідоній
 Прокопій Кесарійський
 Протагор
 Псел Михайло
 Птоломей
 Пуфендорф Самуель
 Пушкін Олександр

Р

Радищев Олександр
 Рамбо Альфред
 Ранке Леопольд фон
 Рейналь Гійом
 Реізов Борис
 Ренан Ернест
 Рікардо Давід
 Річард III
 Роджерс Торальд
 Роттек Карл фон
 Руссо Жан Жак

С

Савінї Фрідріх
 Салюстій Гай
 Салютаті Колуччо
 Самарін Юрій
 Саргон I

Сафоній
 Светоній Гай
 Сенека
 Сен-Сімон Клод де
 Сеньобос Шарль
 Сима Цянь
 Сігеберт із Жамблу
 Сімокатта Феофілакт
 Скотт Вальтер
 Сміт Адам
 Соколов Василь
 Сократ
 Соловійов Сергій
 Соломон
 Сорель Альберт
 Спенсер Герберт
 Спіноза Бенедикт (Барух)
 Спрігге Джошуа
 Стасюлевич Михайло
 Стаффорд Вільям
 Стеблін-Каменський Михайло
 Стебс Вільям
 Стратон

Т

Т'єррі Огюстен
 Таран Людмила
 Тарле Євген
 Татищев Василь
 Тацит Публій
 Телепін
 Тен Іполіт
 Т'єр Адольф
 Тихомиров Михайло
 Тімей
 Ткачов Петро
 Тойнбі Арнольд
 Токвіль Алексіс
 Тома (Фома) Аквінський
 Трейчке Генріх фон
 Третяков Іван

Туберон Квінт
Тюрго Робер

У

Уїнстенлі Джерард
Ульянов (Ленін) Володимир
Урукагіна

Ф

Фа Сянь
Фабій Квінт
Фалес
Фейербах Людвіг
Феофан Сповідник
Фердінанд Арагонський
Ферекід Сіроський
Фіккер Юліус
Філофей
Фіхте Йоган
Фічіно Марсіліо
Фотій
Франк Себастьян
Фрідріх I Барбаросса
Фрідріх II
Фруассар Жан
Фукідід

Х

Хайд Едуард (граф Кларендон)
Халдун Ібн
Харон Лампсакський
Хатусилі I
Хом'яков Олексій
Хоментовська Анна
Хоніат Микита

Ц

Цезар Гай
Цицерон Марк Туллій
Ціммерман Вільгельм
Цінн

Ч

Чандрагупта
Черепнін Лев
Чичерін Борис

Ш

Шамполіон Жан
Шапіро Леонід
Шатобріан Франсуа
Шеллінг Фрідріх
Шиллер Йоган Фрідріх
Шіфман Іван
Шлегель Фрідріх
Шліман Генріх
Шлоссер Фрідріх
Шльоцер Август
Шмоллер Густав
Шопенгауер Артур
Шпенглер Освальд

Щ

Щербатов Михайло

Ю

Югурта
Юм (Г'юм) Девід

Я

Яків II
Янсен Йоган
Ярослав Мудрий
Ясперс Карл

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абердин, м.
Аквіно, м.
Аккад, м.
Антверпен, м.
Антіохія, м.
Апамея, м.
Арецо, м.
Ассирія, кр.
Аусбург, м.
Афіни, м.

Б

Берлін, м.
Бестія, м.
Болгарія, кр.
Болонья, м.
Бордо, м.
Боспор, пр.
Брауншвейг, м.
Британія, кр.

В

Вавілон, кр.
Веймар, м.
Венеція, м.
Відень, м.
Візантія, кр.
Віфлеєм, м.
Віченца, м.

Г

Галікарнас, м.
Галлія, кр.
Генуя, м.
Гішпон, м.
Глазго, м.

Г

Гренобль, м.
Греція, кр.

Д

Дамаск, м.
Дельфи, м.
Дублін, м.

Е

Единбург, м.

Є

Єгипет, кр.
Єрусалим, м.
Єфрат, р.

Ж

Женева, м.

І

Індія, кр.
Ірландія, кр.
Іспанія, кр.
Італія, кр.

К

Каїр, м.
Карфаген, м.
Кастилія, рег.
Кембридж, м.
Керманшах, м.
Керч, м.
Кесарія, м.
Київ, м.
Китай, кр.
Коринф, о.
Костянтинополь, м.
Кьольн, м.

Л

Лагаш, м.
Лейпциг, м.
Лі, м.
Лідія, кр.
Лозанна, м.
Лондон, м.
Любек, м.
Люнебург, м.

М

Македонія, кр.
Малоярославець, м.
Марсель, м.
Мегалополь, м.
Ментон, м.
Месопотамія, рег.
Мідія, кр.
Мілан, м.
Модена, м.
Морунген, м.
Москва, м.

Н

Неаполь, м.
Нідерланди, кр.
Німеччина, кр.
Ніневія, м.
Новгород Великий, м.
Новгород-Сіверський, м.
Нюрнберг, м.

О

Оксфорд, м.
Олександрія, м.
Олімпія, м.
Орел, м.

П

Павія, м.
Палермо, м.

Париж, м.
Патанія, м.
Патна, м.
Пелопонес, п-в.
Понт Евксінський (Чорне море)
Прага, м.
Пьяченца, м.

Р

Равенна, м.
Раманья, м.
Рибмон, м.
Рим, м.
Росія, кр.
Ростов, м.
Руан, м.
Румунія, кр.
Рязань, м.

С

Самос, о.
Санкт-Петербург, м.
Сербія, кр.
Симбірськ, м.
Сицилія, о.
Сіракузи, м.
Скіфія, кр.
Стагіра, м.
Страсбург, м.
Суздаль, м.

Т

Тавроменія, кр.
Тагаст, м.
Тігр, р.
Троя, м.
Туніс, кр.
Турія, м.

У

Уїлтшир, м.

Україна, кр.
Умма, м.
Урук, м.

Х
Херонея, м.
Холмогори, м.

Ф
Фіви, м.
Фінікія, кр.
Флоренція, м.
Форлі, м.
Фракія, кр.
Франкфурт, м.
Франція, кр.

Ш
Швейцарія, кр.
Шотландія, кр.
Шумер, м.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

авт. – автор
АН – Академія наук
англ. – англійський
бл. – близько
грец. – грецький лат. – латинський
давньорус. – давньоруський
ил. (ілюстр.) – ілюстрація
ін. – інший
К. – Київ
кн. – книга
кр. – країна
Л. – Ленінград, Львів
м. – місто
М. – Москва
н. е. – наша (нова) ера
навч. – навчальний
напр. – наприклад

нім. – німецький
о. – острів
п-в – півострів
пол. – половина
посіб. – посібник
поч. – початок
пр. – протока
р. – рік
рос. – російський
рр. – роки
С., с. – сторінка
СПб – Санкт-Петербург
ст. – століття
ст. грец. – старогрецький
Т., т – том
тис. – тисячоліття
фр. – французький
шк. – школа

Наукове видання

Григорій Михайлович Голиш

**ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ**

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ
ЗІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ІСТОРІЯ»**

Технічний редактор
Комп'ютерний набір
Оригінал-макет
Коректор

С. А. Кандич
Г. М. Голиш
С. Г. Кандич
Н. І. Блажко

Здано до набору 15.01.2015. Підписано до друку 15.04.2015.

Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.

Обл. вид. арк. __. Умов. друк арк. __. Вид. № __

Наклад 300 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ПП Кандич С. Г.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів

видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.

18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6

тел. (0472) 50-07-63

E-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ПП Кандич С. Г.

Україна, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2

тел. (0472) 50-07-63

E-mail: vertical2003@ukr.net